

ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

ԵՒ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԳԱՍՏԱԿԱՆ ԼԵՋՈՒԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ,
ԱՆԿՄԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԳԻՒ ՀԱՆԳԵՐԶ ՀԱՄԱԹՕՑ
ԱԿՆԱՐԿՈՎ Հ- ՅՈՎԹԵՓ ԳԱԹՇՐԱՆՆԵ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ (1820—1882) ԵՒ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԴՊՐՈՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ (1840—1854)
ՎՐԱՅ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԿՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1932

491.99-5

Ա-38

հասելու մաս
Աճ. 562 դառն քննարկում
Սեպ. 3-րդ համար
Գրքի քննարկում
1960-1961
Հ. Գ. Կարապետյան

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱՓԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՒ ՃԼԳ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CXXXIV

**DIE KLASSISCH - ARMENISCHE
SPRACHE
UND
DIE WIENER MECHITHARISTEN-
SCHULE**

GESCHICHTE DER ENTWICKLUNG, DES
UNTERGANGES UND DER RENAISSANCE
DER KLASSISCH-ARMENISCHEN SPRACHE,
NEBST EINER SKIZZE ÜBER DIE BIOGRA-
PHIE P. JOSEPH GATHERDJANS (1820—
1882) UND DIE LITERARISCHE TÄTIGKEIT
DER WIENER MECHITHARISTEN-KONGRE-
GATION (1840—1854)

ANHANG: ZUSAMMENFASSUNG IN
DEUTSCHER SPRACHE

VON

P. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1932

491.99-5

Ա-38

ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

ԵՒ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳԱՍԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ,
ԱՆԿՄԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԳԻ. ՀԱՆԳԵՐՉ ՀԱՄԱՌՕՏ
ԱԿՆԱՐԿՈՎ Հ. ՅՈՎԱԷՓ ԳԱԹԸՐՃԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ (1820—1882) ԵՒ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ
ԴՊՐՈՑԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ (1840—1854)
ՎՐԱՅ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒՆՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա
Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1932

11.02.2013

ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ ՆՈՐ ԿՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ
“ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՐԵԱՅ,”
ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԷՆ
1932, Թ. 1—2 ԵՒ 5—6

REVIDIERTER SONDERABDRUCK AUS
“HANDES AMSORYA,”
MONATSSCHRIFT
FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE
1932, HEFT 1—2 UND 5—6

8495-26

ՏԵՅ ԲԵՆԵԱՐՐՈՒԹԱՅԷՆ ՄԵԾ
ՈՒՆՉԱԲՐԵՅԻՆ

Տ. ՅՈՒԱԷՓ Ա. ԳԵՂԱՐՃԱՅԷՆԻ

ԸՆԴՈՈՒՅՅ ՅԻՇԵՄԵԿԻՆ
ԷՌԹԻ ՄԵՏՈՒԷՆ 50 ԿԱԾԵՅ
ԺԱՐԵԴԵՐՉԻՆ
1882—1932

Կ'ԸՆԾՔՅԷ, ԿԸ ԽՈՒԻՐԷ, ԿԸ ՉՕՆԷ
ՅԵՐԳԷՆ ԲՈՎ ՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՈՒ
ԹԱՅԵՐ

“ՏՆՆԻՐԷՍ ԼՄՈՐԵԱՅ, Ի
ԽՐԵԿԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԵՐՅԻՇՆՅՆԵԼՈՒ ԽՈՐ ԱՆՐՈՒԽԻՆ
ԸՆՈՐ ԵԿԵՆԵՒՈՐ ԱԵՄԵԿՆԵՐԸ Ի
ԽՊԵՍԻ ՏԵՅՆԵՆ ԴԵՍԵԿԷՆ ԼԵ
ՉՈՒԻ, ՏԵՅ ԲԵՆԵԱՐՐՈՒԹԱՅԷՆ ՆԻ
ՏԵՅՈՅ ՊԵՄՍՈՒԹԱՅԷՆ.

*Էն աղօթեցաւ, Գործեց ցե-
փոսեցաւ յառաջացս բայց
ԿԸ մ'նայ յԵՎԱՊՈՒԿԸ ԱՆԴՄՆ
ԱՆՆՈՒՇԱԿ, ԻՐ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ԴԷՋ,
ԵՐԱՆՈՒՄԿԷՐ ԱՐԵՐՈՒ ԴԷՋ:*

Մ ՈՒ Տ Ք

Կէս դար յառաջ՝ 1882, Յունուար 9ին հողի կը յանձնուէր ի Կ. Պոլիս Հ. Յովսէփ Գաբրրեանի բազմատանջ մարմինը, որ 62 տարի շարունակ ընդունարանն էր եղած երկնատուր քանաքին:

Յիսուն գարուններ բուսցուցին ծաղիկներ անոր շիրմին վրայ. ու քէպէտ աշնան հովերու հետ խամբեցան շուշանները, բայց մնաց անբառամ ամէն եղանակի մէջ յիշատակն անոր, որ եղած էր յարգողը երկնապարգև տաղանդին եւ իւր բեղուն գործունէութեամբը հանդիսացած էր բազմարդիւն վաստակաւոր հայրենի Բուրաստանին մէջ:

Ան փայլեցաւ իւր դարուն մէջ իբրեւ մեծ հայկաբան, խորաքնին պատմագիր, բանասէր մատենագիր եւ եղաւ ոսկովիրայ բանասիրական հանապարհին վրայ: Հայ բանասիրութեան տանարին հակառը կը կրէ իւր վրայ ոսկի տառերով քանդակուած ԳԱԹԸԲՉՆԱՆ անունը:

Գաբրրեան պայծառացաւ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան համաստեղութեան մէջ ինչպէս լուսավիր աստղ, եւ ունի հոն իւր լոյսն անշէջ: Կենդանի է իր յիշա-

տակը Մ'իսիբարեան յարկիս ներքեւ, որով-
հետեւ անմահ կ'ապրին հոս իր գործերը .
անոնք մշտադալար եւ հոտաւէտ կը պահեն
իրենց բոյրն ու բոյրը, վասն զի ձգած են ար-
մատներ մարգերու եւ եղութիւններու մէջ :

Պիտի կոչեմ այսօր անոր ոգին, պիտի
խօսիմ իրեն հետ, իր գործերու մէջ, անձ-
նատուր իր տեսիլներուն : Ոչ միայն իբրեւ
ազնիւ մարդ, բնտիր եկեղեցական, գիտուն
անձնաւորութիւն սիրելի՛ է ինձ նա, այլ ա-
ռաւելապէս իբրեւ գերազանց հայերէնագէտ
ախորժելի է ինձ վայելել ժամեր անոր հետ :

Հարուստ է հայ երկնակամարը լուսա-
ւորներով . անոնց բուն մէջ է Հ. Յ. Գա-
բրիէան՝ իւր ուրոյն բոցովը, համապայ-
ժառ վառմամբը : Ան տեսանելի է այն ամէն
երկնապիշ աչքերուն, որոնց բիրերը մաքուր
են բիծերէ եւ աղտերէ :

Անոր լոյսին տակ փարստեցաւ հետա-
խազադ խաւարն անդունդներու, փայլատա-
կեց ոսկին իւր գոյնը դեղնաւուն, ձայն առա-
լեզուն կենսագուրկ, եւ կենսուրախ ժպիտով
ողջունեց աշխարհս յարուցեալը :

Հայ հ ու մ ա ն ի ս տ ր պ ն ն եց ա ո ս կ ե-
հ ու ռ պ ա տ մ ու ն ա ն ո վ , մ տ ա շ ֆ ա ռ ր ի ը ո ս-
կ ե դ ր ո ա գ ա պ ար ա ն ք ը , ց ն ծ ա ց ի ն ս ր ա հ ն եր ր
ի լ ու ը ո ս կ ե հ ն չ ի ն բ ար ք ա ռ ի ն եւ ա պ ր եց ա
հ ա յ ա շ խ ար հ ն ի ը ո ս կ ի դ ար ք մ ի ռ ս ա ն զ ա մ :

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

	<i>էջ</i>
<i>Մուտք</i>	7
<i>Բովանդակութիւն</i>	9
Ա. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՍԿԵՒԱՐԸ ..	11—54
<i>Դասական հայերէնը</i>	13
<i>Դասական հայերէնին նկարագիրը</i>	28
<i>Պատկեր դասական մատենագրութեան</i> ..	38
<i>Դասականին չորս դասերը</i>	49
Բ. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԾԱԹԻ ԳԱՐԸ	55—82
<i>Յեռ-դասական շրջանը</i>	56
<i>Հռովմէական Հայաստանի գոյրոցը</i>	59
<i>Երուսաղէմեան գոյրոցը</i>	69
<i>Հայաստանի գոյրոցը</i>	73
<i>Բարդէն Կաթողիկոսի Բ. թուղթը</i>	76
Գ. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊՂՆՁԻ ԳԱՐԸ	83—120
<i>Յունարան գոյրոցը</i>	85
Դ. ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՋՈՒԻ ԸՆԹԱՅՔԸ 450—1850	121—136
<i>Վարդէջբ եւ վերելք</i>	123
<i>Ս. Ղազարի Մխիթարեան Դոյրոցը</i>	130
Ե. ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԳԸ ..	137—188
<i>Վիեննայի Մխիթարեան Դոյրոցը</i>	139
<i>Դասական հայերէնի վարդապետութիւնը</i>	148
<i>Մրցութեան ասպարէզի վրայ</i>	154
Զ. Հ. ՅՈՎԱԷՓ ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ. ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԸՈՒԹԻՒՆԸ	189—274
<i>Կեանքը</i>	191

	էջ
Գործունէութիւնը — Իրրեւ. թարգմանիչ	211
Իրրեւ. հեղինակ ..	244
Իրրեւ. բանաստեղծ	271
Է. ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԵԻՌԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՅԸ	275—365
Հ. Յ. Գաթրընեանի ուսումնակիցները ..	277
Հ. Մ. Գարագաշեան	278
Գարագաշեան իրրեւ. բանաստեղծ	299
Հ. Ղեւոնդ Յոֆեանեան	313
Հ. Ղուկաս Տէրտէրեան	315
Հ. Քերտզըէ Սպէնեան	318
Հ. Փիլիպպոս Ճամնեան	322
Հ. Սրապիոն Էմիլեան	343
Հ. Եփրեմ Չազընեան	347
Հ. Աբսէն Այարնեան	351
Հ. Սամուէլ Գաթրընեան	357
Հրատեչարի խօսք	363
Resumé	365—387

Է.

ՏԵՅ ՄԵՐՈՆԵԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՈՍԿԵՒԵՐԸ

Հայկական նշանագիրներու գիւտովը
(407) սկիզբ առաւ հայ գրաւոր մատենա-
գրութիւնը :

Որովհետեւ գիրը հնարելու եւ մայրենի
լեզուով գրականութիւն ստեղծելու գլխաւոր
գրգապատճառն եղաւ հայ ժողովրդեան՝
յատկապէս գաւառներու մէջ քրիստոնէական
քարոզութիւնը գիւրացնելու հոգը, պէտք է
ի յառաջագունէ ընդունիլ, թէ երանելին
Մաշտոց ա՛յն բարբառն ընտրեց մատենա-
գրութեան լեզու, որ ամէն գաւառի առ հա-
սարակ հասկանալի էր, նաեւ ծայրագաւառ-
ներուն, ինչպէս Գողթնիքի եւ Սիւնիքի :

Թէ գոյութիւն ունէ՛ր հայ հոգին վրայ
ամէնուն գիւրընկալ բարբառ մը, կարելի չէ
կասկածի ենթարկել. բայց գծուար է ըսել
ստուգութեամբ, թէ ո՞ր միջավայրի մէջ
զարգացած էր անիկա: Յամենայն գէշս
Մաշտոց, ինչպէս Կորիւնի լուծենէն կա-
րելի է հետեւցնել, գծուարութեան չբախե-
ցաւ այս ընտրութիւնն ընելու ժամանակ:
Նաեւ այն պարագան, որ Տարօնեցի Վարդա-
պետը առաքելական քարոզութեամբ կը

գործէ Այրարատի մէջ, կը հասնի Գողթն, կը շրջի Սիւնիք եւ ամէն տեղ ընդունելութիւն կը գտնեն իր խօսքերը, կը վկայէ թէ կար միջազգային բարբառ մը, որ իւր քերականութեամբն եւ բառամթերքովը դիւրաւուր էր եւ հեշարնկալ ինչպէս մերձաւորներուն նոյնպէս հեռաւորներուն:

Անշուշտ այս ամէնուն դիւրամատոյց բարբառը ոչ յանկարծ ելած էր հրապարակ եւ ոչ ալ արուեստով յարմարցուած յերկրուած: Հին ժամանակներու մէջ պէտք է փնտռել անոր խանձարուրքը եւ դարերու ընթացքին մէջ աճումն եւ զարգացումը:

Բարերախտութիւն էր, որ հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնը կ'իյնար ժամանակ մը, երբ կանգուն էր դեռ հայ թագաւորութիւնը եւ նահանգներն ու գաւառները կ'ապրէին կենդրոնին հետ հաշտ եւ հաւան. ասով ինչպէս քաղաքական նոյնպէս քաղաքակրթական կեանքը կը զեկալարուէր միջնաշխարհէն, ուսկից կը ծծէր նաեւ լեզուն իւր նիւթն ու հիւթը: Բարբառներու գանազանութիւնը, որ կար անշուշտ, կենդրոնին հետ ստէպ հաղորդակցութեամբ կ'ամօքուէր. եւ ուսկից պետական հրահանգները կը բղխէին եւ քաղաքակրթական շարժումը մղում կը ստանար, անկէ նաեւ գաւառներուն բաժին կը հասնէր:

Հարկ է մշակոյթի որոշ բարձրութեան

վրայ մտածել միջնաշխարհը, ուր հինաուրացարքայական տուն մը կ'իշխէր՝ թէպէս մէտ ի մահ, բայց հարուստ՝ փառաւոր անցեալի աւանդութիւններով. ուր յաճախ աշխարհաժողով կացուրդներ կը խմբուէին, ուր թատերասրահները կը հիւրընկալէին նախարարակոյտ եւ ազատախումբ բազմութիւնը, գուսանները կը գեղգեղէին, բանիրուն ճարտարախօսները կ'որոտային, ու վիզլասանները քաջանց դրուատիքն կը հիւսէին, հին դրոյցներով ամբօխը կը գուարճացնէին: Հոն էր նաև Հայրապետանոցը, որուն գահլիճները կ'ընդունէին սրբազան եպիսկոպոսները, տաճարները՝ քրիստոսասէր հաւատացեալները, հոկտորները Աստուծոյ խօսքով կը հրավառէին հաւատացելոց սրտերը եւ սաղմոսերգութիւններով կը թնդար տաճարներու գմբեթը: Թէ հոս եւ թէ հոն հասարակաց կիրթ բարբառ մը հարկ է որ բաւականութիւն տար ամէնուն, մէկ հայերէնախօս լեզու հնչէր թէ՛ քաղաքացւոյն եւ թէ՛ շինականին, թէ՛ ազատորեարին եւ թէ՛ ոսմկին ականջը:

Ինչպէս քրիստոնէական, նոյնպէս հեթանոս դարերուն նոյն էր պատկերը: Նաև Վահագնի մեհեանին մէջ յԱշտիշատ եւ Անահտական ոսկեձոյլ արձանին առջև յերիզախուններամ պաշտօնատար ընծայարեր կ'ըլլար հայ ժողովուրդը, եւ նոյն կացուրդներուն բազորդ եւ բաժանորդ՝ հայերէնա-

չուրթն եւ հայերէնարարաւ կ'արտայայտուէր:

Մեհեաններու մէջ երգուած դից օրհներգութիւնները, կացուրդներու մէջ նուազուած դիւցազանց երգերը, հարսանեաց ատեն հիւսուած դովքերը շրջան կ'ընէին ապա քաղաքէ քաղաք, բերնէ բերան եւ կը յանձնուէին շինականին յաւանդ: Անոնք հասարակաց ստացուածքը կը նկատուէին, որովհետեւ իմանալի էին ե՛ւ քաղաքացւոյն ե՛ւ գիւղացւոյն: Եւ զարմանալի չէ, եթէ այն հին երգերը, երբ անոնք քաղաքներու մէջ կանուխ ժամանակներ արդէն մոռացութեան կը մատնուին, զարեւր յետոյ հայ շինականին բերանը լսելի ըլլան ի Գոգթն եւ ի Բջնի, նոյն անվթար հարազատութեամբ, անխառն հնչիւնով, ինչպէս յօրինուած էին Քրիստոսէ զար մը յառաջ: «Զիւրեանց երգս առատակլաց զվիպասանութեան սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն եւ նմին հաւատացեալք եւ ի նոյն հանապազօրդեալք», կը վկայէ պատմագիրը¹:

Անոնք թէպէտ ոչ մէ'կ ժամանակի մէջ եւ ոչ ալ մէ'կ հեղինակէ երգուած էին, բայց մէ'կ էր բարբառը ամէն ժամանակի համար, որովհետեւ մէ'կ ժողովուրդի ծոցի ծնունդներն էին, հարազատ եւ սիրուն²:

¹ Փ. Բուզ. Գ. 13:

² «Աս բանաստեղծներն որոշեալ զաւար մը փառքը չեն, մինակ տոհմի մը պարծանքներուն քորոզը չեն, իրենց երգը Հայաստանի զանազան իրարմէ հետու տեղերու եւ տոհմերու յիշատակներն ունի, եւ

Այն հասարակաց գիւրընկալ բարբարք, զոր կը կիրարկէին գուտաններն ու վրայասանները, ինչպէս մեզի հասած Հին Արգելու մնացորդները ցոյց կու տան, ի վազուց արդէն դարգացած աստիճանի վրայ կը դրանուէր: Մաշտոց որդեգրեց զայն իբրև գրական լեզու եւ իւր աշակերտները խօսեցան անով իրենց թէ՛ թարգմանական եւ թէ՛ ինքնուրոյն աշխատասիրութիւններու մէջ. անո՛վ թարգմանուեցան Հին եւ Նոր Կտակարանները, ա՛յն լեզուով յօրինուեցաւ Ընդդէմ աղանդոց սակի մտանանք:

Եթէ թարգմանութիւններուս նպատակն էր Աստուծոյ խօսքը անսեթեւեթ լեզուով ժողովրդեան մտաշելի դարձնել, պիտի հեռուցնէնք թէ ընտրուած բարբարք ժողովրդականն էր, եւ միակ յարմարը նկատուած՝ ընդհանուրէն հասկանալի բլլալու համար: Ի հարկէ գրաւորին ճշգրիտ իմացման համար, երբ մանաւանդ նիւթը խորհրդախառն, վարդապետական էր, պիտի պահանջուէր ընթերցողէն որոշ աստիճանի վրայ դարգացում. կրթուածը պիտի հասկնար աւելի պայծառ, եւ նուազ զարգացածը նուազ պայծառ. այս ամէն ժամանակի եւ ամէն լեզուի համար արդէն ընդհանուր օրէնք է:

Հնագոյն գուտանական եւ վրայասանական

ասով ազգային միութեան զարգացումը զմեզան հայ ցեղերու մէջ պահելու մէկիկ է: Շ. Յ. Գաթրընեան, Պատմութիւն Ճառնադրութեան Հայոց, Ա. էջ 23:

21-5678

անդիր գրականութեան մէջ կիրարկուած հայերէնը նոյնութեամբ երևան կու գայ և՛ գարու գրական հայերէնի մէջ. հնոյն եւ նորին այս նոյնութիւնը յայտնապէս ցոյց կու տայ երկուքին արեւնակցութիւնը. քերականութիւնը նոյն է ըստ ամենայնի հոն եւ հոս. հոս նախագոյն է միայն բառամթերքը: Մինչ հին Երզերը յորինուած են բնիկ հայ բառերով, գրական հայերէնը կը մասնէ իւր կրտսերութիւնը պարթեւերէնէ, նաեւ յունարէնէ, լատիներէնէ եւ ասորերէնէ փոխառեալ տարրներով. ասորներ, զորոնք ոչ թէ գրական լեզուն ինքնին մուրացածոյ փոխ առած էր ասորներէն և՛ գարուն, այլ ժողովուրդն անձամբ մուտ շնորհած էր անանց իւր լեզուին մէջ յընթացս այն գարերու, որոնք կը կանխեն և՛ գարը: Ինչ որ սեպհականուած, ասով նուիրագործուած էր իրրեւ հայ լեզուի բազկացուցիչ մաս, ժառանգած էր գրաւորը անխափը՝ հին լեզուին բառամթերքին հետ: Նա գիացաւ առանց փնտս հասցնելու լեզուին հայեցի նկարագրին՝ հաշտեցնել հինը նորին հետ եւ այսպէս երևան քերել նոյն, միանգամայն ուժեղ բարբառ մը, որ սամկին գիւրալուր եւ ազատին հաճելի ըլլար:

Թէ՛ անդիր եւ թէ՛ գրաւոր բարբառները հաւասար կատարելութեամբ կը փայլեցնեն իրենց վրայ քաղաքակրթուած, բարգաւաճած լեզուի բոլոր յատկանիշները, կանոնաւոր եւ նոյն քերականութեամբ, հարուստ

բառամթերքով, մտքերը վայելչօրէն արտայայտելու եւ գունագեղ պատկերներ յօրինելու ճկունութեամբ: Կայ հոն առաջ ատաղձ կառուցանելու հրաշակերտներ, եթէ գիտնայ արուեստագէտ ձեռքը շահագործել առ ձեռն պատրաստական շինանիւթը, գանգել շաղախը հոյ արիւնով, գասել պատշաճեցնել աղիւսները հոյ ճաշակով եւ զգեցնել շինուածքին հոյ քիմքին հաճելի քանդակազարդեր: Եւ ունեցաւ արգեամբք ալ հոյ Մասենագրութիւնը իւր հմուտ արուեստագէտները հոյ արուեստով բարձրացնելու տոհմային դրահանութեան մեծակասոյց շէնքը. անոնք Մահիկի եւ Մաշտոցի աշակերտներն էին, որոնք ուսած կանխաւ հոյ ժողովրդական գուսաններու արուեստանոցի մէջ՝ մեծ ուսուցիչներու առաջնորդութեամբ ձեռք զարկին Ս. դարու սեմոց վրայ կառուցանել հոյ մասենագրութեան գեղեցկակերտ եւ հոյակապ տաճարը: «Մասենագրութեան Ոսկի դարուն սկիզբն լինէր, կը գրէ Թոսնեան³, յառաջին ամս անդ դարուն հինգերորդի՝ իսկ եւ իսկ ընդ գիւտի հոյերէն նշանագրաց. կամ թէ՛ նոյն լեզու սսկեղէն, որ ի բազում ազգաց կարգեալ գայր ի Հոյաստան աշխարհի, յայնժամ ուրեմն արկաւ ընդ գրով. քանզի անհնարին իսկ է թէ որ ցայն վայր չէրն լեզու

³ Չ. Թ. Թոսնեան՝ Հաարնտիք ընթերցուածք ի Մասենագրութեանց նախնեաց. Հար. Ա: Վիեննա 1866, էջ *12—13:

գեղեցիկ եւ զարդարուն եւ կատարեալ, յորժամ առինն մատենագրել՝ յայնժամ յանկարծ լեալ իցէ նոյնպիսի: Սմին վկայ հաստատարիմ կան ցայժմ երգք ժամանակաց հեթանոսութեանն, յորինեալք յատաջ քան զսկիզբն մատենագրութեան, զորոց պիտու գտանեմք ամենայնիւ իսկ միարան եւ նման լեզուի Ռակի գարու: Դարձեալ եւ մեծ ինն եւ յայնժաման բնծայութիւն է ասացելոցս՝ եւ այն նմանութիւն լեզուի առ հասարակ յամենայն ի գիրս առաջնոց նախնեացն, թէպէտ բուն իսկ հայ գրչաց արդասիք իցեն, որպէս Եգնկայ, թէպէտ թարգմանութիւնք ի յունէն կամ յասորւոյն, որպիսի ինչ՝ մեծ կէս մասն յայնժամու գրոց մերոց. յորս կանանք եւ զարձուածք յունականք՝ գտանին ի սեպհական հայ կանոնս եւ ի զարձուածս հայերէնս շրջեալք:

Եւ այլապզ ալ կարելի չէ մեկնել լեզուի այն միութիւնք որ կը տեսնուի Ե. գարու հայ Մատենագրութեան մէջ, զանազան գրիչներու տակ. Տարանեցին, Կոզրացին, Պագնացին, Վանանդացին . . . կը գրեն մի եւ նոյն քերականութեամբ, մի եւ նոյն համաձայնութեամբ, մի եւ նոյն բառամիտքով եւ լեզուապիտական զարգացման նոյն աստիճանին վրայ, բարձր, վսեմ, ամենայնիւ կատարեալ սնով, առանց տոյժ հասցնելու անհատականին քիմքին՝ արտայայտուելու առանձնայատուկ ճաշակով: Այս սպասութիւնք անբունա-

բարեւի է . եւ ա՛յս է որ պիտի տայ լեզուի եւ ոճի միօրինակութեան երանդ , ձայներու բազմազանութեան ներգաշնակութիւն :

Թարգմանիչները , որովհետեւ ժողովուրդը միշտ նկատի ունէին , որուն ծոցէն ելած՝ կրկին անոր ծոցը պիտի դառնային , այս պատճառաւ ալ չզեղծան իրենց ազատութեամբը , չշեղեցան ոսկի կանոնէն՝ սանձարձակ , ապաստան քմադարդ ճաշակի . այլ խօսեցան ժողովրդեան՝ միշտ անոր հասկանալի բլլալու ջանքով . վսեմ էր անոնց արտայայտութիւնը , խառն ազնուական վայելչութեամբ , բարձր էր անոնց ձայնը , բայց միանգամայն ցածուն հնչականութեամբ եղանակաւորուած . բառերու յորդառատ հնչիւններն եւ շարադասութեան դարձգարձիկ ձևերը , որոնք նախադասութիւններուն վայելչութիւն եւ կորով պիտի պարզեւէին , համեմատ էին նիւթին : Աւր աւետարանական վարդապետութիւնը պարզամիտ ժողովրդեան պիտի ներկայացնէին , հոն պարզախօս էին , զգաստ եւ գիւրամատոյց . եւ ուր կրօնի բարձր վարդապետութիւնը եկեղեցական կրթուած դասին պիտի բարբառէին , հոն մրցակից դեր ի վերայ յոյն բանիբուններուն :

« Հիմակուան հայկաբանութեան փոյթն եղած է , կը գրէ Այսրնեան , ցուցնել՝ որ ասոնց մեծ մասը թէեւ հայերէն լեզուին բուն եւ բնական գեղեցկութեանն ու կենդանութեանը մէջ ծնած ու սնած , բայց եւ այնպէս

չէ թէ ունակարար կամ լոկ վարժութեամբ մը ստացուած բնական լեզուն կը գրէին անխափր, այլ առանձինն ջանիւ եւ խնամով երեւցուցած են մեծ արուեստական նորութեամբ, բառերու բնարութեան, նոյնանշաններու պէտպիսութեան, կարգի եւ ձեւոց զանազանութեան մտադրութիւն, այլ եւ այլ լեզուաց թարգմանութեան մէջ լեզուի յատկութիւններն որոշել, յարգել, եւ այլն. — որոնց ոչ իրենց անմիջական յաջորդները կրցած են հասնիլ, եւ ոչ յեանազոյն (Է.—ԺԲ.) դարուց առաջին կարգի հանճարները մօտենալ. եւ բնզունայն եղած է նոյն արուեստին գազանիքը թափանցելու ջանքը» (Քննական Քեր. 52):

Առաւելութիւնը, զոր ունէին գրչի նոր ձեռք գարնոց հայ հեղինակները, այն էր, որ իրենք ոչ թէ սեպհական մտքեր յորինելու կոչուած էին, այլ արդէն շափուած ու ձեւուած մտքերու թարգմանները կ'ըլլային՝ Աշխատութեան ինտյութիւնը յաճախեց անոնց ջանքերուն արդիւնարեքութիւնը:

Անոնք անձուկ իմաստով թարգմանիչներ չեն, այլ պարզապէս օտար մտքերու հայերենախօս թարգմանները: Հմուտ սեպհական լեզուին տարրներուն, հաւատարիմ հայ ճաշակին նուրբ գգած ու մեկերուն՝ կը փոխարկեն հայերէնի օտարին խորհուրդները՝ նախ իւրացնելով դանձնք, մանր որոճալով անոնց իմաստն եւ սպաւ հայերէնարարբառ գրի առ-

ներսով : Այնուհետեւ ոչ թէ յոյն Ոսկերերան
 մըն էր կամ Սերերիանոս, կամ Բարսեղ, որ
 կը խօսէին հայ ազանջներուն, այլ հայերէնա-
 շուրթն հեղինակներն էին որ կը բարբառէին
 հայ գրով : Որչափ հաւատարիմ են սկզբնա-
 գրին Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ, առանց
 սակայն մեզանչելու անհամային լեզուին նկա-
 րագրին, նոյնչափ ազատ ընթացած են յոյն
 եւ ասորի Ս. Հայերու թարգմանութեան
 մէջ : Այս ազատութեամբ ահա ստեղծուած
 է ինքնուրոյն հայ գրականութիւն, որ բա-
 նաստեղծը, հոեաորն եւ աստուածախօսն ու-
 նին ասպարէզ արտայայտուելու սեպհական
 զգածումներով, խորհելու ինքնայատուկ եզա-
 նակով եւ իւրուրոյն ոճով, ազատ անկաշ-
 կանդ ամենեւին օտարին լուծէն : Քաջ
 հմուտ մը դարուս մատենագրութեան կը գրէ
 այս աեսակէտով . «Զթարգմանութիւնս նոցա
 ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց ամենեւին ազ-
 նուական եւ ընտիր արժան է համարել,
 բանք յայնպիսի նիւթս սեպհականք, վայե-
 լուչք եւ յոյժ պատշաճականք, եւ ոչ ինչ
 խտտորումն յօրինաց եւ ի ճաշակէ հայ լեզուի
 կամ յունական դարձուածք . այլ ի փիղիսո-
 փայականս եւ յուսմունս գիտութեան ուրեք
 ուրեք ոչ այնչափ ճշգրիտ : Զթարգմանու-
 թիւնս սոցաեթէ՛ վասն յատակութեան լեզուին
 եւ ազնուութեան եւ լիութեան ասացուածոց,
 եւ եթէ՛ վասն հաւատարիմ միանգամայն եւ
 անեղծն եւ անապական թարգմանութեան,

ըստ ամենեցուն վկայութեան մարթ է օրինակս առաջի դնել ճարտար թարգմանութեան. բայց ի սակաւուց ոմանց որ բանաստեղծական ազատութեամբ մոռանան իմն գրնագիրսն, շատ համարեալ զմիտս օրինակագրացն ընծայեցուցանել, զոր եւ յայլոց ազգաց թարգմանիչս ուրեք ուրեք է տեսանել⁴ :

Թարգմանական գրականութիւնս այն տեսակէտով ալ առաւելութիւն ունի, որ կ'ընծայէ մեզի հնարասրութիւնը համեմատելու ընագիրները սկզբնագիրներու հետ եւ թէ՛ թարգմանութեան արուեստին վրայ դարձանալու եւ թէ՛ վերահասու բլլալու գասական լիզուի բռներու ճշգրտա իմաստին, որոնք այլուստ անձանօթ պիտի մնային : Շատ բռներ յընթացս ժամանակի կորսնցուցած են իրենց հարազատ նշանակութիւնը, եւ ուրիշներ դարձեալ անհետ եղած կենդանի բարբառին մէջ. հարազատին խելամուտ բլլալու եւ ազուազութիւնները ստուգելու եւ կորսուած բռներուն իմաստ տալու համար նպաստամատոյց ձեռնաու են ահա յոյն եւ ասորի սկզբնագիրները : Հ. Յ. Գաթրըճեան եւ Հ. Մ. Գարագաշեան, որոնք այնքան խնամով ուսումնասիրած են գասական ընագիրները, կը հաստատեն մեր խօսքերը. «Մեծ մասն գործոց սոցա թարգմանութիւնք են,

⁴ Հ. Մ. Գարագաշեան՝ նկարագիր ուսմանց, էջ 29—30 :

որ յօգուտ մեծ եղև, զի ի սակաւ ժամանակի բազում մատեանք սփռեցան, եւ մեզ յետոց նպաստամատոյց են յուսանել բարւոք զհայ բարբառ ի ձեռն համեմատութեան յունական օրինակաց, որով բազում իրաց կարելորաց անիմք տեղեակք, եւ զբազում վրիպածս եւ գայլայլութիւն յետոց, որ ի ժամանակս ժամանակս ի լեզու սյսր սպրդեալ իցեն, ուզել ձեռնհաս լինիմք⁵։ Ասոր վրայ կ'աւելցնէ Հ. Գաթրըճեան⁶. «Առ կատարեալ խելամըտութիւն ամենայն անուանց եւ ասացուածոց եւ սգւոյ լեզուին՝ անվրէպ իմն կարելոր է համեմատել զայն լեզու ի թարգմանութիւնս անդ ընդ բնագրին, վասն ի վերայ հասանելոյ գաղտնեաց հայերէն լեզուի, եւ այնպէս տիրելոյ իմն նախնական հանգամանաց նորա։ Նմին իրի եթէ ի միօջէ կուսէ ի դէպ իսկ էր ընդ այն աշխարհի՝ զի մեծ մասն զրոց ոսկի դարուն մերոյ թարգմանութիւնք ի լեզուաց օտարաց են, նմին հակառակ յայլմէ կուսէ բախտաւորս պարտ է համարել զբանասէրս մեր՝ զի ի ձեռն համեմատութեան թարգմանութիւնացն այնոցիկ մարթեն միջամուխ ի ներքին ծածուկս եւ ի հնութիւնս լեզուին մերոյ լինել»։

Գործին գլուխը կանգնած էին Սահակ

⁵ Հ. Մ. Գարպաշեան, Նկարագիր ուսմանց, էջ 28։

⁶ Բազումոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց, էջ Ը—Թ։

Հայրապետ եւ Մաշտոց վարդապետ : Աշխատեցան անոնք մեծ արագութեամբ ծովացնել Հայաստան ոչ միայն Արեւելքի, այլ եւ Արեւմուտքի գիտութիւնք : «Կը զարմանայ մարդ թէ ինչպէս համեմատութեամբ քիչ ատենուան մէջ այնչափ մթերք ժողկեցան երկիր մը, ուր քիչ մ'ատաջ գիր չկար » :

Այնուանց մասնաւոր յատակագծի ձեռնարկուած էր այս կարեւոր աշխատութեան : Եթէ նկատի առնենք տարուած դարձը, պիտի նշմարենք մեծ ուսուցիչներու ձեռքը յատուկ յատակագիծ մը, որուն պատկերն է մօտաւորապէս հետեւեալը .

1. Գրական (biblica) . պէտք էր նախ թարգմանել Հայերէնի Ս . Գրքերը, որ հիմը պիտի կազմէր քրիստոնէական քարոզութիւններու :

Ասոր հետ միաժամանակ տալ ժողովրդեան, յատկապէս եկեղեցականութեան՝ Ս . Գրոց ճշգրիտ իմացման համար՝

2. Մեկնողական (hermeneutica), այս ինքն Ս . Հարց մեկնողական գրութիւնները :

3. Հայրաբանական (patristica), թէ ստորական եւ թէ յունական Հայրերու վարդապետական եւ բարոյագիտական գրուածները :

4. Կանոնական (canonica), եկեղեցական

⁷ Հ . Յ . Գաթրըճեան՝ Սրբ . Պատարագամատոյցք, էջ 79—80 :

ժողովներու եւ ժամանաւոր հայերու սահմանած եկեղեցական կանոնները :

5. Նուիրագործականի եւ Ծիսականի (liturgica), Ս. Պատարագամատոյց ժը եւ Մաշտոցի մասերը :

6. Վկայաբանականի (martyrologica), սուրբերու եւ վկաներու դործերը, որոնք պիտի ներկայացնէին ժողովրդեան կրօնի արի նահատակները, վառելու դանոնք անոնց կրօնասիրութեամբ եւ ստատւած սիրութեամբ :

7. Պատմականի (historica), որոնք խելամուտ պիտի պահէին հայ ժողովուրդը արեւդերական եւ եկեղեցական պատմութեան գլխաւոր անցքերուն :

Յատուկ իմաստով փրկիստօյական գրութիւնները, ինչպէս են Արիստոտելի, Պլատոնի փրկիստօյական երկասիրութիւնները, նոյնպէս գեղեցիկ գրականութիւնը՝ հեթանոս բանաստեղծներու երկերը, շէն հետաքրքրած թարգմանիչները, թէ եւ մաքառած են հելլեն փրկիստօյաներու ատուութիւններու գէժ (հմմտ. Եզնիկ) : Այս պակասը ուզած են լրացնել քրիստոնեայ ջատագովներու թարգմանութեամբ, որոնց թուին մէջ են Մեթոդիոս, Հիւպոդիոս եւն :

Շատ բան հասած է մեզի այս թարգմանութիւններէն՝ ծանօթ արդէն տպագրութեամբ. բայց կայ մաս մ'ալ գեւ անտիպ եւ ուրիշ մեծ մաս մ'ալ ի սպառ կորսուած : Ոչ միայն հարկ անհրաժեշտ է օր յառաջ լոյս հանել

Հայ ոսկեղէն մատենագրութեան մնացորդները Մատենադարաններու ծանօթ եւ անծանօթ խորշերէն, այլ եւ կարեւոր է մանր ուսումնասիրել արդէն հրատարակուածները մանրակրկիտ բաղդատութեամբ ձեռագիրներու եւ յոյն եւ ասորի սկզբնագիրներու հետ եւ այսպէս սրբել մաքրել դարբերու ազճատումներէ :

ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՆՅԱՐԱԳԻՐԸ

Զի կրնար մարդ ըստ բաւականի հիանալ լեզուի այն բարձրութեան, գեղեցկութեան եւ կանոնաւորութեան վրայ, որով երեւան կու գայ հայերէնը Ն. դարու այս դասական մատենագրութեան մէջ :

Ամէն առաւելութիւն, որ կը պահանջուի դասական լեզուէ մը, գերազոյն կատարելութեամբ կը փայլի անոր վրայ. կանոնաւորութիւն, յստակութիւն, վայելչութիւն, վստմութիւն, հնչականութիւն : Քերականութիւնը իւր հաստատուն, արամարանական օրէնքներով՝ ճօխ է եւ բաղմաձեւ. հարուստ է բառապաշարը՝ հոմանիշներով, բարդաձեւերով. դիւրամէտ է կազմուածքը բայերու կերպ կերպ խնդրատութիւններով եւ առատութեամբ նախագիրներու. համաձայնութիւնը կանոնաւորութեամբ հանդերձ՝ ազատաձեւն, ընդունակ ճկուն դարձուածքներու, դիւրութեամբ մաքրել եւ սրտի շարժումներ արտայայտելու. կ'իշխէ արտայայտութեան

մէջ պերճութիւն եւ զգօնութիւն, հասանքին մէջ մեղմութիւն եւ սաստկութիւն, բնթացքին մէջ մեղմական գնացք, արագութիւն եւ թոփշք միանգամայն:

Ըմբռնելու համար գասական մատենագրական լեզուի առաւելութիւնները պէտք է ազդիլ անոր մէջ. եւ նկարագրելու համար անոր զեղեցկութիւնը հարկ է նախ զգալ գասականին ճաշակը: Գասականին գոյնն ու երանգները նկարագրելու համար թոյլ կուտամ ինձ խօսքն անոր առաջարկել, որ երկար տարիներ վայելած է գասական մատենագրութեանս մէջ եւ այսպէս ամէնէն աւելի խորագոյնս թափանցած անոր առանձնացատկութիւններուն. խօսքը Հ. Մ. Գարագաշեանին⁸ է. «Պայման սնոյ սոցա, եթէ իբրեւ զեղեցիկ ուսումն նկատեացուք, մարթ է ստել թէ կատարեալ է, ի պատմականս, ի վարդապետականս, ի վրայասանականս եւ յամենայն իսկ ազգս նիւթոց ճարտարախօսութեան քաջ գուգի բնոյ այլոց վարեալ եւ յղկեալ լեզուաց հնոց, յունականին եւ հռոմմականին եւս: Կանոնք օրինաւոր գոյրութեան անփրէպ նշմարին ի գիրս նոցա, բանք եւ բարբառք հոյակապք, բնախրք, անեղծք եւ բուն հայկականք, ամենայն փոփոխումնք անուանց եւ խոնարհումնք բանից միակերպ. վերայ իրս (ամականք) բնականք եւ ճշգրտ

⁸ Նկարագիր ուսմանց, էջ 28:

յայտարարք զօրութեան եւ մտաց զոյակա-
նաց, ոչ ի քմաց հնարեալք եւ յօղեալք. նկա-
րադիրք հօրք, քաղցունք, յորդք եւ պերճք.
կարգ յատակ եւ զիւրիմաց. ասացուածք գե-
ղեցիկք, ոչ բռնադրօսեալք եւ ոչ կարի
ճարտարամտեալք. զարդք վայելուչք, եւ ոչ
սոփեսաականք. եւ միանգամայն իսկ ասել
յամենայն գործս նոցա արուական իմն ճար-
տարախօսութեան կերպարանք երեւին:

«Ձարմանալի է տեսանել ի թարգմանու-
թեան Ոսկերերանի, Քրոնիկոնին Աւերեայ,
Մերերիանու եւ ի գիրս քաջին Եզնկայ,
զայնչափ բարձրութիւն խօսից եւ սեպհա-
կան յայտարարութիւնս, ի թարգմանու-
թիւնս Ազաթանդեղեայ, Բուզանդայ, մեկնու-
թեան Ոսկերերանի ի Յովհաննէս, Բարսղի
եւ ի գործս Կորեանն զանհնարին առատու-
թիւն եւ զհոյակապ զարգարանս բանից, որ
ոչ արկանին ձանձրոյթ ի լսողսն»:

Միակ թերութիւնը, որ կը նշմարուի
հոն, իմաստասիրական մաքեր արտայայտե-
լու անվարժութիւնն է: Փիլիսոփայական
ուսումները, ինչպէս բնական է մտածել,
չէին կարող զարգացում գտնել աշխարհի
մը մէջ, ուր չկար գիր եւ գրականութիւն:
Լեզուն, որ գուսաններու, վրայասաններու,
թերեւս նաեւ հոեաորներու եւ եկեղեցւոյ
քարոզիչներու բերնին մէջ իւր բարգաւա-
ճանքը գտած էր, հետու ճեմականներէ եւ
ճեմարաններէ, չէր կրնար ունենալ իւր ծոցը

բառեր, որոնք կարենային անդրադարձնել ճշգրիտ արամարանական եւ բնագանցական արտայայտութիւններ: Թարգմանիչները անշուշտ շուարեցան ի սկզբան, երբ բախեցան յոյն չափուած ձեւուած մաքերն հայացնելու այս դժուարութեան. գիտցան սակայն ճարտարութեամբ հայացնել զանոնք, եթէ ոչ նոյն ճշգրտութեամբ, զոնկ մերձաւոր միտքը յայտնելով: Այլապէս ալ անիմանալի պիտի մնային եթէ կերակին արուեստական բառեր, քանի անոնք իմաստասիրութեան անձանօթ ժողովրդենէն պիտի կարգացուէին: Չէր հասունցած զեռ ժամանակը լրջօրէն իմաստասիրական հրահանգներով պարսպելու. վաղած էր իմաստասիրական արտայայտութիւններուն լեզուի սեպհական պաշարէն բառեր յատկացնելու եւ կամ նոր բարդութիւններով բառեր պատշաճեցնելու: Պէտք էր սպասել որ հասուն հասակի հասնէր երկտասարդ մատենագրութիւնը եւ այնպէս խօսք առնէր բարձրագոյն գիտութիւններու մասին՝ Գծրախտարար զաստական մատենագրութիւնը շտգրեցաւ իւր կատարեալ տարիքը: Դեռ նոր էր ստք կոխած այս հասակը Եզնիկ երբ լուց: Այս միտքը կ'արտայայտէ նաեւ Գարաղաշեան երբ կը գրէ շարունակելով իւր խօսքը. «Բայց բազում ուրեք ի սոսա, մանաւանդ յոմանս, փիղիսոփայական ճշգրտութիւն անուանց, մեկին եւ որիչ յայտարարութիւնք սակաւ են. մարթ է սուել թէ այս

միայն է թերակատարութիւն նշմարեալ յոճ ժամանակիս սյսորիկ, որ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց ոճս նախամեծար եւ ազնուագոյն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարեւ այս թերակատարութիւն, որ ի շիինելոյ յայնժամ տակաւին լեզուին ծագկեալ յուսմունս գիտութեանց ծագէ, ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց չէ ինչ բիծ. բայց ի փիղիսոսփայականս եւ ի ճիշդ ուսումնականս ոչ բիծ միայն է, այլ եւ խոշրնդսան մեծ, մինչեւ գրեթէ յայնպիսին ճշգրիտ խօսս գայն ի կիր արեանել չէր հնար առանց յառաջագոյն արուեստական բանս եւ գիտնական յայտարարութիւնս որոշելոյ» (Անդ, 28—29):

Իմաստասիրական բառերու այս աղբատութիւնը չի հայիր ուղղակի լեզուի կատարելութեան, այլ միայն ժամանակի մանկութեան⁹: Լեզուն իւր շրջանակին մէջ կատար

⁹ «Լեզուին ժամանակագրական գիրքը, հին արեւելեան հեշտ ու ճազազ անդորրութեամբ սնած ու զարգացած կեանքը, միայն իւր յափշտակիչ գեղեցկութեամբն սքանչելի՛ բայց բնագանցականի գիէն ամուլ եւ աղբատ կազմակերպութիւնը, եւ բնզանբայէս միակողմանի (սքրագան) գրուածներու առաջնորդութեամբ յաջորդած ու աւանդուած բլլալը, — այս ամէնը չի ներք որ եւ ոչ հին դպրոցներու՝ թող թէ նոր աղգաց ճշգրտութեանը հեա կարեւանք մբցիլ: Եւ ինչ զարմանք հին Հայաստանի համար, երբ հին Հռոմացեոց ալ՝ որոնց մատենագրութիւնը իրենց հանճարոյն եւ հմտութեանց առատութեանը նայելով՝ Յունաց հազիւ քրիստոսնէական մատենագրութեանը քով կրնոց գրուիլ, — լեզուն բնաւ յարմարութիւն չունէր բուն բարձրագոյն փիլիսոսփայութեան եւ բնա-

բեալ էր եւ անթերի, քերականական դար-
դացման մէջ կատարելագործուած եւ բա-
ռական մթերքով ճոխացած: Բառականն ու
համադրականն (syntaxique) ճոխ էր անբաւ-
խաղերով, որոնք զինքը բաղձապատիկ կը
դարձարէին եւ իրեն վարթամ վայելչու-
թիւն մը կու տային: Եւ յատկապէս այս եր-
կու կէտերու մէջ են դասական մատենա-
գրութեան սեպհական, ինքնայատուկ առա-
ւելութիւնները, որոնցմով կայ ինքը եւ-կը
դանադանուի յաջորդ ժամանակներու մատե-
նագրութենէն: Երկար աշխատութիւն պիտի
ըլլար ինձ, եթէ ուզէի հոս մի առ մի ներ-
կայացնել դասական մատենագրութեան սեպ-

զանցութեան. որովհետեւ նոյն իսկ իւր բնաստորութիւնն
ասոր դէմ կ'ողորէր ինչպէս որ հաւասարապէս կի-
կերտնի եւ Ս. Օգոստինոսի վրայ կը զգացուի. եւ հա-
զիւ լատիներէնին կատարեալ մեռելութենէն ետքը
կարելի եղաւ շատ մեծ նպաստ եւ աշխատութեամբ
լեզուին շափաւոր ընդունակութիւն մը տալ՝ Յունաց
նրբութիւնները բացառելու, որոնք ի բնէ արամա-
րան էին եւ ի բնէ ընազանց: Նոյն ստորին լատինե-
րէնի բնագրութեան կոշտութիւններն են՝ որ հիմայ
նոր լեզուաց նրբութիւններն եղած են: Հոռոպեցի
լեզուին այս հանգամանքը նշարիտ պատկերն է հայե-
րէնին անցբերուն, որն որ լեզուին անկամարը սկսաւ
փիլիսոփայել, կամ զուցէ փիլիսոփայելովն ընկաւ
նոյն մեծ անկումը: Գրարար հայերէնին ալ յունական
զգորոցարանութիւն տալու համար եղած բանարարու-
թիւնները, որ միշտ օտար պատուաւոր մնացին՝ վասն
զի անոր կատարելութենէն ետքը վրայ եկած նորու-
թիւններ էին, ըստ մասին մեր արդի լեզուին բուն
ընտիր ասերբոն են այսօրուան օրս, վասն զի ասոր
կերպաւորուելէն յառաջ են: Ա. Ա. յ ա ը ն ե ա ն,
Քննական Քերականութիւն, Նախաշարից, էջ 287—288:

հականութիւնները¹⁰. անդուստ համար բուսական է այս առանձնացատկութիւններուն քաջահմուտ մասնագրի կարճ բացատրութիւնը¹¹. «Ահ եւ խաղ կը խաղան մեր բնիկ հին լեզուին մէջ համանուանք (ածականք, գոյականք, բայք եւ սմբողջ նախադասութիւնք իսկ) : Իւրաքանչիւր ոք ի հեղինակաց իր հանճարոյն համեմատ իրեն սիրական կամ ունակական եղած բառերն ու ձևերը ընտրելով մասնաւոր nuance մը շինած է իրեն : Ընդհանրապէս մեր բուն հին լեզուին մէջ զանազանութիւնը գերազայն զարդ ըմբռնուած է, անանկ որ իւրաքանչիւր ոք չէ թէ մինակ ուրիշներէն տարրեր իրեն բառեր կամ բառից նշանակութիւններ կ'ընտրէ, հասցանքն ալ կարծես թէ իրմէ յաղելով անոնց անդ մերթ ընդ մերթ ուրիշ կը փոխանակէ : Շատերուն քով՝ զանազանութեան իղձը տարրեր կերպով մը երեւան կ'ելլէ, այսինքն՝ համախառն կուտակութեամբ, գլխաւորաբար զանոնք երկու երկու գուզելով : Ընդ-

¹⁰ Հմմտ. Հ. Ա. Վարդանեան, Գասական հայերէնի յատկութիւններէն: — Կրկնաձուն անտիկաններ. Հանդ. Ամս. 1923, էջ 36—48, 144—154: — Ածականներ, որոնք իրենց գոյականներուն համանշանները կը կրկնեն. Անդ, էջ 421—432: — Ածականներ զ-խառն՝ վերջաւորութեամբ. Անդ, 1924, էջ 350—359:

¹¹ Հ. Յ. Գաթրճեան, Գասական հայերէնը. Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 722:

Հանրապէս Ասիական Արեւելեանց սովորական եղած է իմաստ փոխելու, իմաստ բազմացրնելու տեղ՝ բառ կամ խօսք փոխել»:

Այս ճօխ գրականութիւնը ուսումնասիրելու ժամանակ պէտք է զանազանել կրկին թարգմանչական դպրոց. Ասորական եւ Յունական:

Ասորական բնագրէ, ինչպէս հաւանական է կարծել, կատարուեցան առաջին թարգմանութեան փորձերը: Աշակերտները անէն արդէն հմուտ ըլլալով ասորերէն լեզուին, երբ Մաշտոցին հետ Եզեխիա ընկերացան, հոն տակաւին ոչ քաջափարժ թարգմանութեան արուեստին ձեռնարկեցին հայացնել Եփրեմի գրութիւնները, Եւսերեայ Եկեղեցական Պատմութիւնն եւ այլն: Ասով ենթարկուեցան կամայ եւ ակամայ ասորական ազդեցութեան. անոնք «մեր հասարակօրէն ենթադրածէն շատ աւելի՝ սեպհականեցին իրենց թարգմանութիւններու մէջ ասորական ձեւեր»: Այս ասորարանութիւնը սակայն տարրեր էր այն ասորական տարրերէն, որոնք մուտ գտած էին լեզուին մէջ Ե. դարէն շատ յատաջ արդէն եւ «ընտոծին» եղած էին, եւ կը տեսնուին առ հասարակ շատերուն քով. Ասորարանութիւնը, որ երեւան կու գայ մասնաւորներու քով (Եփրեմ, Յակոբ Զգօն) «շատ տեղ արդէն խորթութիւն-

ներու կը դիմէ» . եւ կը տկարացնէ Հայերէնի Հարազատ Հնչիւնը, զգալի չափով :

Յունական տարբը ընդհակառակն շատ աւելի նուազ զգալի է, որովհետեւ աւելի վարժ զըջով ձեռնարկուեցան այս լեզուէ թարգմանութիւնները : Նաեւ յունական ազդեցութեան մէջ պէտք է զանազանել տարբերներ, որոնց մուտքը նախընթաց է քան Հայերէն գրականութիւնը, թերեւս քրիստոնէութեան հետ միաժամանակ մուտ գտած, եւ այսպէս «ընտանիւն եղած Հայերէն լեզուին¹²», եւ գարձեալ տարրներ, որոնք թարգմանութեան ժամանակ սպրդած մուտ գտած են քոյրորովին պատահական կերպով : Անխուստփելի էին այսպիսի յունարանութիւններ¹³, որոնք տեղի ունեցած են յաճախ ընազրին իմաստին ազէկ շթափանցելէն եւ կամ անմտազրութեամբ, բայց տեղ տեղ նաեւ թարգմանչին քմահանոյքով : «Բայց երբեք յայսմ միօրինակութիւն մը չի տեսնուիր, վասն զի իրօք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ զըջին ընթացքին մէջ քիչ խորհրդածուած պատահմունք¹⁴ : Յասկապէս հելլենարանութիւն չեն անոնք :

¹² Հմմտ. բարեպաշտ, εὐσεβής, աստուածաւեր, θεόφιλος, ռզլակէզ, δλόκαυοτος :

¹³ Օրինակի համար՝ Գործոց Առաք. Ա. 10. «եւ մինչ զեռ պշուցեալ Հայէին ընդ երկինս երթալոյ նարաշ (εἰς τὸν οὐρανὸν πορευομένον, ընդ նա որ յերկինս երթայր) :

¹⁴ Հանգ. Ամս. 1913, էջ 721 :

Պէտք է մասնաւորապէս շեշտել հոս, որ շատ մը խորթութիւններ, ժամանակի նկարագրին անհամապատասխան տարրներ, որոնք կը նշմարուին այս շրջանի մատենագրութեան մէջ, արդիւնքն են մի միայն անագանագոյն ժամանակի գրիչներուն, որոնք դիտմամբ կամ անուշադրութեամբ, նաեւ տգիտութեամբ թոյլ տուած են իրենց ներմուծել զանոնք: Ընտրելագոյն ձեռագիր օրինակներու համեմատութեամբ կը սրբագրուին անոնք:

Նկատի առնելով բանասիրութիւնը գասական մատենագրութեան լեզուի եւ ոճի այս յատկանիշները, կրցած է յաջողութեամբ մասնանիշ ընել յանուանէ այն մատենաները, որոնք թարգմանուած եւ կամ յօրինուած են հինգերորդ դարու առաջին կէսին:

Յաջորդ ցուցակը կ'ամփոփէ իւր ծոցը այն բոլոր մեծ եւ փոքր գրութիւնները, որոնք բանասիրօրէն իրրեւ գասական մատենագրութեան հարազատ մնացորդներ ապացուցուած են: Մեծագոյն մասը ծանօթ է տղադրութեամբ. բայց կան նաեւ գրութիւններ, որոնք անտիպ են տակաւին: Աւելորդ համարեցայ առաջիկայ գրութեանս նպատակին համար մի առ մի նշանակել, թէ ո՞ւր հրատարակուած են անոնք եւ կամ ո՞ւր կը պահուին:

ՊԼՏԿԵՐ ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
Ա. ԱՍՏՈՒԱՅՐԱՇՈՒՆԶ ԳԻՐԲ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱ-
ՐԱՆԱՑ

1. Հնդամասեան : 2. Յեսու, Դասա-
ւորք, Հուսթ, Քաղաւորութիւնք Ա.—Դ. :
3. Մնացորդք Ա. և Բ. առաջին քարգմա-
նուրեամբ : 4. Մնացորդք Ա.—Բ. երկրորդ
քարգմանուրեամբ : 5. Եզր Ա. և Բ. և Գ.,
Նեկեմի : 6. Եսթեր, Յուդիթ : 7. Տոբիթ, Յոր :
8. Մակարայեցիք Ա.—Գ. : 9. Սաղմոսք, Սո-
ղամոնեանք՝ Առակք, Ժողովող, Երգ Երգոց,
Իմաստութիւն : 10. Իմաստութիւն Յեսուայ
(քառ ասղ. 1833) : 11. ԺԲ. Մարգարէք և
Բարուք. Եսայի, Եղեկիէլ, Դանիէլ, Երե-
միա՝ Մարգարէութիւն և Ոզրք : 12. Երե-
միա թուղթ առ զԵրեւայն : 13. Գործք Առա-
քելոց. Պաւղոսի ԺԴ. թուղթք. թուղթ Կորն-
թացոց առ Պաւղոսի և Գ. թուղթ Պաւղոսի
առ Կորնթացիս : 14. Կաթողիկեայք Պետրոսի :
15. Կաթողիկեայք Յովհաննու Ա.—Գ., Յա-
կոբայ : 16. Աղօթք Մանասէի : 17. Հանդիսա
Երանելոյն Յովհաննու :

Բ. ԵՒԹԱՂԵԱՑ

Յառաջարանք և Գլուխք այլովքն հան-
դերձ Գործոց Առաքելոց, Կաթողիկեայք և
ԺԴ թղթոցն Պաւղոսի :

Գ. ՅԵՐՈՆԻՄԵԱՑ

Վասն ի ԻԲ. զիրս զառ ի Հերբայեցոց
զպատմութիւնս քամանելոց :

Դ. [ԵՊԻՓԱՆՈՒ]

Մահճ ճարգարէից :

Ե. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՈՍԿԵՔԵՐԱՆԻ

1. Մեկնութիւն Եսայեայ :

2. Մեկնութիւն Մաղճոսայ :

3. Մեկնութիւն Մատթէի :

4. Մեկնութիւն Յովհաննու (Ճառք Ա—ԺԳ) :

5. Մեկնութիւն ԺԴ. Թղթոցն Պաւղոսի :

6. Վասն Պահոց եւ Աղօթից. «Նրեւելի եւ վայելուչ է տօնս» :

7. Վասն Ապաշխարութեան. «Տեսէք յառաջնումն կիւրակէին» :

8. Վճիռ Քանանացի կնոջն. «Յոյժ են խոսովութիւնք» :

9. Ի խաչելութիւն Տեսան. «Այսօր Տէրն մեր ի խաչին» :

10. Ի Ղազարոսն եւ ի Մեծատունն. «Տեսէք զԱստուծոյ զօրութիւնն» :

11. Ի Տաւրակն. «Տաւրակն ամուսնասէր» :

12. ՅԱնդամալոյճն. «Յեա սյսօրիկ տօն էր Հրէից» :

13. Խօսք վասն Հերովդիազայ. «Դարձեալ Հերովդիաս մոլեղնեալ» :

14. Ի Ս. Խաչն Քրիստոսի. «Զինչ ասացից կամ զինչ իօսեցայց» :

2. ՍԵՖԵՐԻԱՆՈՍԻ ԴԱՏԱՂԱՏԻՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ՃԱԹՔ

1. «Զորդիս լուսոյ լուսաւորեն լուսոյն
ճառագայթք»:

2. Վասն Կրօնից եւ Մկրտութեան.
«Նրբեմն զձեզ կենարարին վերանալն»:

3. Վասն Առաքելոցն ի կրօնս. «Նրեկի
ճառն»:

4. Խօսք վասն զատկի կաթարոսաց.
«Նրբեմն յորժամ»:

5. Ի բանն թէ Դպրութիւնք բացան.
«Ոչխարքն, առէ կենարարն»:

6. Ի նոյն կրօնս. «Զարժացայ ընդ ձեզ»:

7. Ի վկայն Ակակ. «Զուարճանան եր-
կինք»:

8. Ի բանն Աւետարանին որ առէ. Հայր
եթէ հնար ինչ իցէ... «Յորժամ ձեզ եղ-
բարք»:

9. Ի հրաւիրեալսն ի մկրտութիւն. «Ո՛,
դի՛ իմաստուն էր Մողոմոն»:

է. ԵՒՍԵՔԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՄԵՍՈՒ ԽԾՄՔ

1. Ի սուրբ Առաքեալսն. «Որսորդովք
իւրովք...»:

2. Վասն Զարչարանացն Քրիստոսի եւ
չարչարելոյ զօրութեանն. «Զծարաւիս կոչէ
Յիսուս»:

3. Վասն հաւատոց խօսեցեալ յՆրուսա-
ղէժ. «Ի մէջ քրիստոսասիրաց»:

4. Վասն Փորձութեանցն. «Այսուհետեւ սկիզբն է ճգանց»:

5. Վասն Չարչարանացն. «Իսկ զչարչարանացն լուել ոչ պարտի՞ք»:

6. Վասն Յարութեան. «Այլ յայտ է պատերազմ եւ ճգունք»:

7. Վասն Խաչին եւ Չարչարանաց. «Զխաչն յիմարութիւն համարին»:

8. Վասն Հաւատոց:

9. Յարժանաւոր երկրպագութեան Երրորդութիւնն հանգիստապատիւ է եւ զի ամենակալ եւ Որդի եւ Մեղքիսեղեկ:

10. Ի Փարաւոն եւ յԱռաքելոյ բանն, եթէ Որում կամի ողորմի...:

11. Վասն Հաւատոց եւ զործոց եւ թէ չիք առանձինն երեսք չարի իրիք:

12. ՅԱւանակն եւ ի Դաւիթ:

13. Առ որ ասենն եթէ ընդէր Քրիստոս մարմնոջն երեւեալ. «Մի ոք ասիցէ եթէ ընդէ՞ր եկն Քրիստոս»:

14. Ի Խորհուրդ մասնութեան. «Փութացուք ի խաչն Քրիստոսի»:

15. Թարգմանութիւն վասն Ս. Ստեփանոսի առաջին վկային. «Զյաղթող փառաւորեալ»:

Ը. ԿԻՐՂԻ ԱՂԵԲՍԱՆԴՐԱՑԻՈՅ ՄԵԿԵՈՒԹԻՒՆՔ

1. Մեկնութիւնք սուրբ Գրոց՝ Մենդոց — Թագաւորաց:

2. Մեկնութիւն Թղթոյն Պաւղոսի առ Երրոցեցիս :

3. Բան ի Ս. Երրորդութիւնն :

4. Թուղթ առ Նեստոր եւ ԺԲ. Նզովք. «Փրկչին մերոյ ասացեալ է» :

Թ. ԿԻՒՐՂԻ ԵՐՈՒՍԱՆԵՄԱՏԻՈՅ

Կոչումն ընծայութեան :

Ժ. ԲԱՐՍՂԻ ԿԵՍԱՐԱՏԻՈՅ

1. Ճառք վասն վեցօրեայ արարչութեան :

2. Պատարագամատոյց :

ԺԱ. ԵՒԱԳՐԵԱՅ ՊՈՆՏԱՏԻՈՅ ԲԱՆՔ

1. Նշանակ յեղեկիէլէ : — 2. Եթէ ունիցիս ընդ քեզ եղբարս : — 3. Հաւատք որ ի Նիկիա : — 4. Վասն Հանդերձից սուրբ Հարցն : — 5. Գիտնական եւ արդիւնաւոր : — 6. Բանք Ա.—ՃԲ («Քրիստոնէութիւնն է հրաման փրկչին») : — Վասն Ը. խորհրդոց եւն եւ Հանդիստ : — 7. Առաջին լուսաւոր պատերազմացն : — 8. Վասն ընդունելութեան : — 9. Վասն պաշտաման : — 10. Ժառանգորդք Աստուծոյ : — 11. Չերեխայրիս կալոյ : — 12. Ընդդէմ պատասխանի ի Գրոց սրբոց առ զԷւսն : — 13. Առ Մարտիրոսս : — 14. Վասն Յարութեան :

ԺԲ. ԵՒՍԵԲԵԱՅ ԿԵՍԱՐԱՏԻՈՅ

1. Ժամանակադրութիւն եւ Ժամանակական կանոնք՝ «Քրոնիկոն» :

2. Եկեղեցական Պատմութիւն՝

3. Թուղթ առ Կարպիանոս եւ Համարարանք Աւետարանաց :

ԺԳ. ՀԻՊՈՂԻՏԵԱՅ ԲՈՍՏՐԱՅԻՈՅ

1. Ի սուրբ Երրորդութիւնն Հարցումն եւ պատասխանի. «Վասն զի մի՞ երեսս պարտ է իմանալ սրբոյ Երրորդութեանն...» :

2. «Վասն եթէ անմահ եւ մահկանացու արար Աստուած զմարդն մարթոսցի՞ ասելչ» (Հատուած, թուի մասն նախորդ գրութեան) :

3. Ժամանակագրութիւն :

ԺԴ. ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԲԱՆՁԵԼԱԳՈՐԾԻ, ՆԷՈՍԵՍԱՐԻԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Խօսք ի Մնունդն Գրխատոսի. «Յորհուրդ մեծ եւ սքանչելի տեսանեմք» :

ԺԵ. ՊՐՈՎԷԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Թուղթ ի Հայս առ Սահակ եւ Մաշտոց :

ԺԶ. ԱՆԱԿԱՅ ՄԵԼԻՏԻՆԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

1. Թուղթ առ Սահակ Հայոց Հայրապետ. «Որ ամենայնիւղ աստուածասէր» :

2. Թուղթ ի Հայս. «Վասն զիմպարձացն» :

ԺԷ. ԱՐԻՍՏԻԴԵԱՅ ԱԹԵՆԱՅԻՈՅ

Ջատագովութիւն քրիստոնէական կրօնից :

ԺԸ. ԵՓՐԵՄԻ ԱՍՈՐԻՈՅ

1. Մեկնութիւն Հնգամատենին, Յե-

ասաց, Դատաւորաց, Քաղաւորաց եւ Մնացորդաց :

2. Համարարառ Աւետարանաց :

3. Քարգմանութիւն Աւետարանի :

4. Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց :

5. Մեկնութիւն ԺԴ. թղթոցն Պապոսի :

6. Վելատաան ասացուածք վասն Նիկոմեդիայ քաղաքին :

7. Կցուրդք :

8. Ըստ ի Նինուէացիան. «Ահա հրաման հասեալ» :

9. ՅԱնհասութիւնն. «Կամ իմ մերձենալ եւ երկնչիմ» :

ԺԹ. ՀՐԱՀԱՏԱՅ ԶԳՕՆԻ ՊԱՐՕԿԻ («ՅԱԿՈՒԱՅ
ՄԵՐԸԱՅԻՈՅ») :

Ըստք Ա—ԺԹ :

Ի. ԶԵՆՈՒԲԱՅ ԱՄԹԱՅԻՈՅ ԵՂԻՍԿՈՂՈՍԻ

1. Ի Կաթուղիկէ Եկեղեցիին ի ԽԴ. Սաղմսէն. «Արդ եկ լս'ւր դու» :

2. Ի Լուացունն սաից աշակերտաց. «Յեա խոսելոցն Յուդայի» :

3. Ի Մատնութիւնն Տեաան. «Մինչդեռ անդէն իսկ ի խորհրդին էին» :

4. Վասն յիշատակի Մարտիրոսաց. «Օր է յիշատակի մարտիրոսաց» :

5. Ի Մելիտոս եպիսկոպոսապետան Անտիոքայ. «Օրհնեալ է այն» :

ԻԱ. ԱԹԵՂԱՀԱՅ (ԱՅԻԹԱԼԱՀ) ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՒՌ-
ՀԱՅԻ

1. Ճառ. «Աւետարանիչք բարեաց, քա-
րոզիչք խաղաղութեան»:

ԻԲ. ԱՆՎԱԽԵՐԱԿԱՆ ԱԹԱՔԵԼԱԿԱՆՔ

1. Վարդապետութիւն Առաքելոց:

2. Թուղթ Յակոբու առ Կողբատոս:

3. Յիշատակարանք որք եղեն վասն
Քրիստոսի առաջի Պանտաղոյ Պիղատոսի:

4. Թուղթ Պիղատոսի առ Տիրեբրոս:

5. Վարդապետութիւն Աղէի (Թուղթ Աբ-
ղարու թագաւորի Եղևիայ քաղաքի):

ԻԿ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԵԱՅ

Պատմութիւն դարձի Հայաստան աշ-
խարհի:

ԻԴ. Փ. ԲՈՒՉԱՆԴԵԱՅ

Պատմութիւն Հայոց:

ԻԵ. ԿՈՐԻԻՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ

Պատմութիւն վարուց Մաշտոցայ վար-
դապետի:

ԻԶ. ԵՋԵԿԱՅ ԿՈՂԲԱՑԻՈՅ

Ընդդէմ Աղանդոց:

ԻԷ. ՍԱՀԱԿԱՅ ՄԵՆԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

1. Պատասխանի թղթոյն Պրոկզի:

2. Պատասխանի թղթոյն Ակակայ:

3. Կանոնք:

ԻԸ. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ

1. Կանոնք ժողովոյն Անտիոքայ, Ա. եւ Բ., Գանդարայ, Կեսարիայ, Ղաւսոյիկեայ, Նէսիւսարիայ, Նիկիայ :

2. Կանոնք ժողովոյն Շահայիփանու :

ԻԹ. ՎԱՐՔ ՀԱՐԱՆՑՆ ԵԳԻՊՏԱՅԻՈՅ

1. Վարք Պաւղոսի անապատահանի. «Առ բազումս բազում անգամ խնդիր լինէր, եթէ յումմէ ումեքէ սկսու զառաջինն բնակել յանապատի» :

2. Ժառ Պաւղայ Միայնակեցի. «Պաւղէր այր հողազործ եւ առաւել ամբիծ եւ անարատ եւ սուրբ վարուք եւ մտաւոր կարգաց բարեաց» :

3. Վարք Յովհաննու Գրացուց. «Յերկրէն Փիւնիկեցուց էր Յովհաննէս, ի քաղաքէն Կեսարու» :

4. Վարք արքայ Մարկոսի միայնակեցի, որ բնակեալ էր ի յերինն Քարմակիա. զոր ասացեալ է Սերապիոնի սուրբ հօրն. «Պատմեաց երանելին Սերապիոն, մինչ էր նա ի Մեանոց որ է ի միջագետս Եգիպտոսի» :

5. Պատմութիւն Հարանցն Եգիպտացուց. «Օրհնեալ է տէր աստուած» (տեղ տեղ նոր խմբադրութեամբ աղաւաղուած) :

6. Բանք եւ պատմութիւնք սուրբ հարանցն : Եհարց ոմն ցհայրն Անտոնիոսի եւ ասէ. զի՞նչ պահեցից զի հաճոց եղէց Աստուծոյ (մանրագիրքն ի տպագրին) :

Լ. ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ ՍՐԲՈՑ

1. Վկայից Արեւելից. ա. Վկայութիւնք բազմաց ժարախորոսաց որք ի Պարսս կատարեցան: — բ. Վկայութիւնք բազմաց սուրբ նահատակաց արեւելեաց: — գ. Վկայութիւն Ս. Շմաւոնի կախսկոպոսի: — դ. Վկայութիւն քերց Շմաւոնի՝ Թերբուսայ եւ քեոն իւրոյ եւ աղախնոյն: — ե. Վկայութիւն Ս. Յեզանդիտոյ: — զ. Վկայութիւն Բարբաշմենայ կախսկոպոսի: — է. Վկայութիւն վկայիցն որ սպանան ուրեք ուրեք ի ձեռաց ժողովեացն: — ը. Վկայութիւն Մելիսի եւ Սինէի սարկաւազի:

2. Ապոստոլնէայ. «Որք զբարին խորհին»:

3. Բարեխայ կախսկոպոսի. «Նկեալ ի քաղաքն Անախոքացւոց»:

4. Բասոսի. «Յեա վկայութեան սուրբ կախսկոպոսին Թէոպոմպեայ»:

5. Յիշատակ պատակնքաց Գուրխայ եւ Շմոնի վկայից. «Յամի ՈՓԵ. Թագաւորութեանն Աղեքսանդրի»:

6. Գէորգեայ գորաւարի. «Տեառն ձերոյ եւ փրկչին»:

7. Երենիոսի կախսկոպոսի Սերմենայ. «Յորժամ բարք բարիք»:

8. Թեկղեայ. «Իբրեւ ելեալ երթայր Պաղոս»:

9. Թեկղի եւ Մարիամու եւ Մարթայի եւ Նմէի. «Ի ժամանակին յայնձիկ շարախոսեղեն»:

10. Թաղէի եւ Սանդխաոյ (նոր խմբագրութեամբ աղաւաղուած) :
11. Թէոպոբոսի. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Մաքսիմիանոսի» :
12. Թէոպոմպեոսի եւ Թէոփի. «Յամի ժ.թ. Դէոկղեախանոսի» :
13. Թէոփիլոսի եւ Պատրանիկէի. «Աստերիոս քղեչին» :
14. Իզնատիոսի եպիսկոպոսի Անտիոքայ. «Այն ինչ գիշխանութիւնն Հոովմայեցւոց առեալ Տրայանոսի» :
15. Կաղիոպեոսի. «Թէոկղիա էր կին սին իմաստուն» :
16. Կիսրիանոսի եպիսկոպոսի. «Այսուպատմի քաջութիւն» :
17. Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ որ Յուդաանուանեալն էր յառաջ. «Միածին Որդին եւ Բանն Աստուած» :
18. Կողբատիոսի. «Ի ժամանակս Դեկեոսի կայսեր» :
19. Հիւպերիֆեանց. «Մաքսիմիանոս թագաւոր յերկրորդում ամի . . .» :
20. Ղանդիանոսի. «Երանելի սրբս Ղ. էր յաւուրս Տեան մերոյ Յիսուսի Քրեատոսի» :
21. Մամասոսի. «Ի ժամանակս Աւրեղիանոսի կայսեր» :
22. Ոնեաթմեոսի. «Ուրախ է ծառայական ապգ» :
23. Պրոփի. «Յիշատակաց սրբոց Հաւասարել» :

24. Պետրոսի Աղեքսանդրացւոյ. «Առաւել քան զպատմութիւնս են հանդէսք սրբոցն :

25. Ռոմանոսի եւ Մանկանն խոստովանողի եւ Հիւսիքոսի. «Ասկզկեպէս հաղարայկաի կամեցեալ մտանել» :

26. Վարոսեանցն. «Եւ եղև յաւուրս Մաքսիմինոսի» :

27. Փովկայ եպիսկոպոսին. «Քանզի բազում անգամ» :

28. Վասն Փովկայ եպիսկոպոսի Մենդեան եւ վարուցն. «Ընդ ժամանակս բարեպաշտութեանն Ձե. հաւատոյս հաստատութեան» :

29. Քառասնիցն Սերաստեայ. «Ընդ ժամանակս Ղիկիանեայ թագաւորի» :

30. Քրիստոմիլեայ կուսին. «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Տրոյանոսի էր այր ոմն անուն Ուրբանոս» :

ԴԱՍԱՊԱՆԻՆ ՉՈՐՍ ԴԱՍԵՐԸ

Դասական Մատենագրութիւնս թէպէս լիզուի գեղեցկութեամբբ, պատուականութեամբն ու ճոխութեամբբ թանկագին է իւր բովանդակ մասերու մէջ, բայց եւ այնպէս իւրաքանչիւր թարգմանիչ կամ հեղինակ արտայայտուած է իւր ուրոյն ոճովբ, անհասական նկարագրովբ : Նկատի առնելով ոճի այս զանազանութիւնը փորձած են ոմանք զասուորել մատենագրութեան մասունքներբ այլ եւ այլ համախմբութեամբ, անուանելով ա. Բնական կամ պարզ ոճ, Բ. Քաղցր ոճ,

զ. Ճոխ ոճ եւ դ. Անդարզ ոճ: Պիտի յիշեմ հոս այսպիսի դասաւորութեան երեքպատիկ փորձ, առանց իւրաքանչիւր դասին առանձնացատկութիւններու վրայ ծանրանալ ուղեւու¹⁵:

1. Գաթըրնեան:

- Ա. դաս. Եզնիկ. այս դասին տակ կ'երթան ժեր ցանկին ԻԶ. ԻԷ. 3. Ե. 1, 3, 5. Ա. 1, 2, 11, 13. ԺԲ. 1:
- Բ. » Կորիւն. ԻԳ. ԻԴ. ԻԵ:
- Գ. » Եփրեմ. ԺԲ. 2. ԺԸ:
- Դ. » Կիւրեղ. Ե. 4. Թ. ԺԱ.:

2. Սպենեան¹⁶:

- Ա. դաս. Եզնիկ. այս ինքն Ա. 1—5, 7, 9, 11, 13, 17, 18. Բ. Գ. Դ. Ե. 1, 3, 5. Զ. ԻԹ.:

¹⁵ Ա.—Գ. դասերու առանձնացատկութիւններու վրայ համարաբար խոսած է Հ. Յ. Գաթըրնեան (տե՛ս վարջ). ընդարձակ եւ մանրակրկիտ զննութեան ենթարկած է զանոնք Հ. Ք. Սպենեան իւր Ուսումն հայերէն դասական լեզուի ընտիր աշխատութեան մէջ: Ա. դասի առաւելութիւններու մասին հմմտ. Հ. Թ. Թոսնեան, Հասընտիր ընթերցուածք ի Մասենացրութեանց Նախնեաց. Ա. հասար, Վիեննա 1808, էջ *21—31 = Բ. տպ., էջ 15—21: Բ.—Դ. դասերու սեղհականութիւններու մասին տեսնել՝ նոյն մատենին Բ. հատորի Յառաջարանին մէջ (Վիեննա 1910, էջ 9—11): Դասական հայերէնի փերականութիւնն հանդերձ Համաձայնութեամբ տուած է Հ. Ա. Այաքնեան, Փերականութիւն հայկազնեան լեզուի, Վիեննա 1885:

¹⁶ Հմմտ. եւ Հ. Թ. Թոսնեան, Հասընտիր ընթերցուածք, Ա, էջ *16:

- Բ. դաս. Կիւրեղ. Ա. 6, 16. Ե. 4. Թ. Ժ.
ԺԱ.:
- Գ. » Կարիւն. Ա. 8, 10, 12, 15. ԻԳ.—
ԻԵ.:
- Դ. » Եփրեմ. ԺԲ. 2. ԺԸ. ԺԹ.:

3. Նարայր Բիւզանդացի ¹⁷:

- Ա. դաս. Եզնիկ:
Բ. » Եփրեմ:
Գ. » Կիւրեղ:
Դ. » Կարիւն:

Աւելի երկար մնալ դասական մատենա-
գիրներուս քով, որչափ ալ ցանկալի էր,
բայց չի ներեր տեղս: Կը հրատարիմ այս
ամենածաղիկ բուրաստանէս Հ. Յ. Գաթըր-
ճեանին ¹⁸ տալով վերջին խօսքս, անգամ
մ'եւս վեր հանելու դասական մատենագրու-
թեան վսեմութիւնը ըստ աստիճանաւորու-
թեան.

«Առանց իրիջ երկմտութեան է թէ վասն
հայերէն լեզուի ամենայն զեղեցկութեան,
յստակութեան եւ մեծութեան աղբիւր են
մատենաք առաջին կիսոյ Յ. դարուն կամ
րուն ոսկեղէն դարուն մերոյ: Սակայն եւ
այնր եւս ծաղկեալ ժամանակի մատենաք

¹⁷ Ն. Բ ի ւ զ ա ն զ ա յ ի, Կորին վարդապետ
եւ նորին թարգմանութիւնք, Տիգրս 1900, էջ 16—35:

¹⁸ Քաղուածոյք ի թարգմանութեանց նախնեաց,
ազգարարութիւն, էջ 6—8:

թէպէտ եւ հաւասարք զեղեցկութեամբ, պատուով եւ ճոխութեամբ, սակայն այլ եւ այլ իմն նկարագիրս յինքեանս երեւեցուցանեն, զորս ի զէպ է ի շորս իմն դասս աստէն ամփոփել ըստ իւրաքանչիւր սեպհական բանից կամ սնոյ՝ առանց զնշանակա այլակերպութեան նոցա ի միմեանց ցուցանելոյ, որ ապաքէն չէ իսկ տեղւոյս :

«Առաջին դաս է ընդհանրականագոյն իմն քան զամենայն եւ զիպոզ սն ի հայերէն մատենագրութեան բուն ոսկի դարու՝ վասն կանոնաւորն ընթացից, վասն ճիշդ բանից, առաս եւ ազգի ազգի ասացուածոցն եւ անունոց, վասն պարզն զարգուց եւ զօրեզ զարձուածոց, որովք է պատեհ ի զօրաւոր ճարտարախօսութիւն, ի զեղեցիկ պատմագրութիւն, ի լուսաւոր փիլիսոփայութիւն եւ յամենայն իսկ ճշգրտագոյն մտածութիւն» :

«Այլ սմին հակառակ՝ այլ եւս երեքին դասք սնոյ բուն ոսկի դարուն, թէպէտ եւ ամենայն ուրեք եւ ամենայն մասամբք հանդիտագատիւք են առաջնունն այնմիկ, սակայն աստիճանաւ իմն հետանան տակաւ ի հանդամանաց անտի՝ որովք առաջինն այն սն յարմարագոյն ի մատենագրութիւն է եւ զիւրաւ թեքի եւ խոնարհի յամենայն : Այսպէս մի դաս յերկուցունց անտի իբրեւ զիւանական իմն կամ արքունական բարձրագոչ հրամանաց բարբառս հնչեցուցանէ . եւ մեւս եւս դաս բանաստեղծական իմն լեզուաւ բարբառի՝ ամե-

նեւին հատեալ ի զարգ եւ ի ծաղիկս . իսկ շորթորդն մեղձ, հանդարտ եւ քաղցրախօս եւ կանոնաւոր քան զերկու առաջինսն, սակայն եւ ոչ իբրեւ զառաջինն զայն դաս, յոր Եղնիկն եւ մեծ մասն մատենագրաց ժամանակին մատենագրեցին: Նմին իրի իւրովի իսկ յայտ է թէ ի նոյն առաջին ընդհանրականագոյն ոճ մանաւանդ նախ ի դէպ է կրթել մանկուոյ եւ զնոյն սեպհականել իբրեւ առամենայն ինչ բուսական»:

Գասական մատենագրութեան յաճախակի ընթերցումը պիտի կրթէ մեր ճաշակը խօսելու մաքուր հայեցի բարբառով, նոյնին մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը պիտի ընձևոէ հայ բանասիրութեան սքանչելի միջոց՝ ճանչնալու հայ մտքի զարգացման զապօրեակէտն եւ խելամուտ բլլալու մատենագրութեան վայրէջքին եւ վերջապէս զանսօզանելու լեզուի աստիճանական փոփոխութիւնները զարեբու երկայնածիգ ճանապարհին վրայ:

Կարեւոր է հին լեզուին ուսումը հին մատենագրութենէն՝ նոր լեզուի զարգացման համար, որովհետեւ հոն է շտեմարանուած հայ բարբառին հարստութիւնը, հոն կը յայտնուի հայ ճաշակը իւր նրբութեամբ, հարազատութեամբ, բնիկ ժողովրդական նկարագրով: «Հոս է բառից ընտրութիւն եւ նշանակութեանց ճշգրտութիւն. հոս բացատրութեանց զօրութիւն ու փափկութիւն, եւ

բովանդակ պիտոյից մթերքն ու զարդուց
 դանձարանը: Ասոր ճիշդ կամ անճիշդ նմա-
 նողութիւնն է յաջորդ դարերու լեզուին ազ-
 նուութեանն ու հարադատութեան փորձա-
 քարը, որոնք միայն ասոր ճշգրիտ օրինակու-
 թեամբը կրնան արժէք մ'ունենալ»¹⁰: Եթէ
 լեզուն յընթացս դարերու բախելով ան-
 հարթութիւններու ծեծուեցաւ եւ առաւ-
 այսօրուան կերպարանքը, զոր աշխարհա-
 բար կ'անուանենք, չենք կրնար ուրանալ
 թէ իւր ակնադրիւրը հին լեզուին մէջ ունի
 եւ պահելու համար իւր կենսունակու-
 թիւնը անկէ պէտք է ծծէ իւր հիւթը: Իսկ
 եթէ մեր ճաշակը ախորժի հին բարբառով
 թոթովել, նմանութեան օրինակ հարկ է որ
 ընտիր, վսեմ, հարադատ լեզուն ծառայէ-
 իսկ այդ հարադատը, վսեմն եւ ընտիրը
 բարձրագոյն չափով պահպանուած է դասա-
 կան մատենագրութեան մէջ, որով խօսեցան
 Սահակ եւ Մաշտոց:

¹⁰ Ա. յ ա ը ն ե ա ն՝ Քննական Քերականութիւն,
 Նախաշաւիղ, էջ 36:

Բ.

ՏԵՅ ԱԼՄԵՆԻԿԻՐՈՒԹԱՆԸՆ ԵՐԺԵՌԻ
ԿԵՐԸ

Ոսկեղէն դարու լուսապայծառ աշխարհէն մթազգած երկիր մը կը հանէ զմեզ յանկարծ ճանապարհը: Ե՞րբ թողուցինք դասականին սահմանը եւ ս՞ւր կոխեցինք նոր հողը, զժուար է խոստովանիլ: Ընդ խարխափ կ'ընթանան մեր քայլերը: Կորին կը պահէ լուսթիւն. եւ Ղազար չի պատասխաներ մեր հարցումներուն: Ամէն ակնկալութիւն լոյսի նշոյլ մը ստանալու դասական մատենագրութենէն ժամանակի գաղտնիքին թափանցելու համար, ի դերեւ կ'ելլէ. նաեւ նոր շրջանը — զոր արծաթի կը կոչեմ, չ'ընծայեր ո եւ է ոտնկոխ իմանալու թէ ս՞ւր իւր սկիզբն ունի: Ապաստան ենթադրութեան ստիպուած ենք ընդունիլ, թէ հոն ուր կը լռէ Մաշտոցի երէց եւ կրտսեր աշակերտութիւնը՝ հոն մայրամուտքն է ոսկեղէն դարուն եւ սկիզբն արծաթի շրջանին: Ե. դարու երրորդ քառորդին մէջ ենք (450—475): Ամպամած է երկինքը, աղմկալից աշխարհը. խամբած է հայ արքունիքի փառքը, լուծ են գուսանները. լուսթիւնը կ'իշխէ նաեւ հայ տաճարներէն ներս:

Երբ նոր սկիզբ կ'ըլլար գրական շարժ-

ման (405), արքունական տունն էր որ իրրև ձեռնաու քաջալերիչ ընդառաջ կու գար Սահակի եւ Մաշտոցի խորհուրդներուն, արքայատուր ոսճիկներով կը բացուէին դպրոցներ, թաղաւորական առատաձեռնութենէն նպարակաւորուած կ'ուղեւորէին աշակերտներն Եղեւիա եւ Կ. Պոլիս համբարելու հրմտութիւն եւ պարապելու թարգմանութեամբ: Այսպէս ծլեցաւ ծաղկեցաւ գիտութեան ծառը Հայաստանի մէջ եւ զարգացաւ մրդաշատ:

Դժբախտաբար չկրցաւ երկար վայելել հայ գրականութիւնը արքայաշուք հովանին. հայ թաղաւորութիւնը ապրեցաւ իւր օրհասականը (428). քիչ յետոյ խոնարհեցան ի մար հայ երկնակամարի երկու արեղակները (438, 439). եւ պղտորեցաւ քաղաքական եւ եկեղեցական կեանքը միանգամայն: Տիգրան չբաւականացաւ արքունական թագն միայն բառնալ հայ աշխարհէն, այլ եւ յանձն չառաւ հաստատել հայրապետական գահին վրայ նոր հովուապետ: Քաղաքական եւ եկեղեցական ճնշումներուս յաջորդեց կրօնական հալածանք. եւ զգաց Ազգը հարկի տակ զէնք վեր առնել եւ պաշտպանել կրօնն ու ազատութիւնը (451): Անթիւ նահատակներ գինուորական կարգէն եւ եկեղեցական գասէն մնացին պատուոյ դաշտին վրայ. ու թէպէտ ընկճեցաւ ազատամբութիւնը, բայց մնացին սրտերը յուզուած:

Այսպէս ներքին եւ արտաքին պայման-

ներն տակաւ առ տակաւ դանդաղեցուցին
 դրական շարժման արագ ընթացքը եւ ի վեր-
 ջոյ ի սպառ կասեցուցին, ճշդելով բանաս-
 տեղծին խօսքը, թէ inter bella sillent musae :

Շատ տխուր է պատկերը, զոր կը դժէ
 Ղ. Փարպեցի դարուս վերջին քառորդի գրա-
 կան կեանքէն :

Հայ դասական մասենագրութիւնը, որ
 իւր պայծառ վերելքը տեսած էր դարուս
 սկիզբը Այրարատեան դաշտին վրայ, տեսա-
 հոն նաեւ իւր մայրամուտը՝ դարուս երկրորդ
 կէսի սեամբին :

Քաղաքական եւ քաղաքային պայման-
 ներն աւելի նպաստաւոր էին այս միջոցին
 Հռովմէական Հայաստանի մէջ : Եւ կան
 կուսաններ ենթադրելու թէ այն պահուն երբ
 դադար կ'առնէր գրական շարժումը Պարս-
 կական Հայաստանի մէջ, նոյնը հոս սկիզբ
 կ'ընէր նոր թափով զարգանալու :

1. Հռովմէական Հայաստան, արեւ-
 մուտքի հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ
 ունէր ամէն դիւրութիւն պայծառանալու քա-
 ղաքակրթութեամբ եւ մշակելու սեպհական
 գրականութիւն : Կը պատմէ Կորիւն, թէ
 Մաշտոց վարդապետ 422ին երբ այցելեց
 Կ. Պոլիս եւ ներկայացաւ Կայսեր, խնդրեց
 անկէ թոյլտուութիւն բանալու Հռովմէական
 Հայաստանի մէջ դպրոցներ. «վասն մանկա-
 ւոյն յաշակերտութիւնն առ ի կէս ազգէն
 Հայոց ժողովելոյ» : Կայսերատուր հրամանը

կը ստանայ . եւ կը ներկայացնէ Անտիոքի մեծ սպարապետին Անատոլիոսի . «Եւ նորա առեալ զսակերս կայսերական նշանօք՝ փութայր վաղվաղակի զհրամանն կատարել : Եւ հրեշտակս արձակեալ այնուհետեւ ի դաւառս կէս աղդին Հայոց յիշխանութեանն կայսեր քաղաքութիւն մանկաւոյ ժողովել եւ նոցին ոռնիկս կարգել ի պատեհազոյն տեղիս : Յոր եւ երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի զործարկեալ եւ ժողովելոցն քաղցրացուցանէր» : Կ'աւելցնէ ասոր վրայ պատմադիրը՝ «Առ որս թողեալ վերակացուս հաւատացելոցն՝ զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն . որ(ոց) առաջնոյն Ենովք անուն էր եւ երկրորդին Դանան , արք կրօնաւորք եւ յառաջադէմք յաւետարանական սպասաւորութեանն . զորս յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ՝ անդէն զետեղէր : Եւ ինքն բազում աշակերտօք զայր անցանէր ի կողմանս Հայոց մեծաց¹» :

Ճանապարհին իրեն հետ էր Դերջանի Գինթ Լպիսկոպոսը . հաւանօրէն ամէնէն յառաջ Դերջանի մէջ բացաւ Մաշտոց Հայկական Դպրոցը : Դժբախտաբար ո՛չ Կորիւն եւ ո՛չ Ղազար ըրած են այս Դպրոցներու մասին անդրազոյն յիշատակութիւն : Որչափ ալ կը լուեն այս նկատմամբ պատմադիրները , պէտք է յուսալ թէ ի տեղիս տեղիս բացուած Դպրոցներէն մին կամ միւսը զար-

¹ Կորիւն , էջ 28—30 :

գացաւ եւ տուաւ գրական գործիչներ : Տայեցի Գիւտ կաթողիկոսը, «այք լի գիտութեամբ հայտնա եւ առաւելեալ յունիւն» (Փարս. 110), երբ կը ջատագովէր իւր ընթացքը Պերոցի առջեւ, կ'ըսէր. «գղարուքիւն գիտութեանս մերոյ եւ զիմաստ բանասոր ուսմանց յաշխարհիկն Հոռոմոց ուսեալ եմ, եւ եմ իմ անդ ծանօթ բազում (բ) եւ ուսումնակիցք» (Փարս. 114) : Ուստի կային «յաշխարհիկն Հոռոմոց» «ուսումնակից»ներ, որոնք կը գրադէին գիտութեամբ : Կարգ մը գրուածներ, որոնք լոյս տեսած են 500 թուականէն յառաջ, կը պահանջեն իրենց ծագումը յունահայ միջնադարի մը մէջ : Կը յիշեմ Ստոյն Կալիսթենէսի Պատմութիւնն վարուց եւ գործոց Ազեբասնիքի, որուն ծանօթ եղած է Ղ. Փարսեցի² : Ինչպէս կ'երեւայ Ղազար կարգացած է նաեւ Գրիգոր Աստուածարանի եւ ուրիշ Ս. Հայրերու գրութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ. իր Թուղթին մէկ տեղիքը այսպէս մտածել կու տայ. կը գրէ Ղազար³.

«Բայց իմ ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն, եւ ըստ զօրելոյ տկարամտութեանս իմոյ կարդացեալ զգիրս արանց սրբոց, որք վառեալք սուրբ Հոգւոյն գինու՝

² Հ. Յ. Տ ա շ ե ա ն՝ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենէսոյ վարուց Ազեբասնիքի : Վիեննա 1892, էջ 77 :

³ Ղ. Փարսեցի, Տփ. 1904, էջ 192 :

զատիքս հոգեփոխոստ աղանդաւոր ուսմանցն
 դարձուցանէին անգրէն ի սիրտս նոցունց, եւ
 զաղեզունս նոցա փշրեցին, եւ զփրկագործ
 վարդապետութիւնն՝ իւրեանց դրով մեզ ա-
 ւանդեցին, հոգացեալ իբրեւ զարդարեւ ողե-
 սէր հարս՝ զամենայն ազէտխորհուրդ մար-
 դոց զօգուան. զորոց յերկար ոք եւ ջերմ սի-
 րով բնթերցեալ զգրեալս՝ անմնաս եւ գիւ-
 րագերծ կարէ լինել ի հարթակ նետից շար
 ձողացն. զորոցն ասեմ զԱքամաստ Ալեք-
 սանդրացոյ եւ գերկուց միանուն արանցն՝
 զԿիւրդէ Երուսաղէմացոյ (եւ զԱղեքսան-
 դրացոյ), եւ զԲարսէլ Կեսարացոյ եւ զԴրի-
 գորէ Նազազացոյ, որ եւ յաղաղս առաւելեալ
 ի նմա շնորհի ուղղափառ գիտութեան Աս-
 տուածարան յորջորջեցաւ. եւ զմերոյին ա-
 ռաքելանման նահատակէն Գրիգորէ ⁴, զվար-
 դապետէն Հայոց, եւ զնոցունց նմանեացն,
 որք զնոյն շախղ ասողջմասութեանն հետեւեալ
 վարդապետեցին»:

Այս գրքերու մասին է անշուշտ նաեւ հե-
 տեւեալ խօսքերը, արտունջով ուղղուած
 վահանին. «Զի անգամ եւ զհոռոմ գրեանդ
 ոչ հատեն զկնի իմ, որք կան այդք բնկեցեալ
 ի կերակուր ցեցոյ. բայց արդեօք կարդացեալ
 լուսաւորիցի⁵ն ի զոցանէ բնակեալքդ ի տեղ-
 ւոջդ եւ կամ զայլս լուսաւորիցի⁵ն»:
 «Հո-

⁴ Տպ. «Նահատակին Գրիգորի»:

⁵ Ղ. Փարպեցի, էջ 196:

նոմ գրեանք», զորոնք հաւաքած էր Ղազար Վաղարշապատ իւր վանքին մէջ, ճշդիւ հոսումերէն լեզուով չէին ապահովապէս. եւ կարգացած հայրապետական գրուածքները հայերէն թարգմանութեամբ էին: Չայս կ'ակնարկէ Ղազար երբ անոնց թուին մէջ կը դասէ նաեւ Հայոց մեծ նահատակին՝ Գրիգորի Վարդապետութիւնը եւ կ'աւելցնէ հեղինորէն թէ իցի՛ւ իր հակառակորդներն օտուէին այդ Մատենադարանէն փոխանակ «ի կերակուր ցեցոյ» մատնելու զանոնք, ուստի անշուշտ հայերէն էին եւ դիւրամատչելի հայ մարդկան: Ձեմ ուզեր ի հարկէ ասով ըսել թէ Ղազար, որ «բոս վարդապետաց իմոց հրամանի ի Հոռոմս» ժամանակ մը ապրած էր⁶, անձանօթ մըն էր յունարէն լեզուին. բայց «հոռոմ ուսումն» եւ «հոռոմ գրեանք» հոս ասացուածք մը կը թուի, որով կ'իմանային ժամանակակիցները Յունաստանէն ներածուած հայ գրչագիրներն ու թարգմանութիւնները:

Այս թարգմանութիւններս ոչ միայն ըստ բովանդակութեան, այլ նաեւ ըստ լեզուին եւ թարգմանութեան արուեստին կը տարբերէին դասական շրջանի թարգմանութիւններէն: Չկան հոս լեզուի այն վայելչութիւնը, վսեմութիւնը եւ թարգմանելու ճարտարութիւնը, որոնք կը փայլէին դասական շրջանի մասե-

⁶ Անդ, էջ 187:

նադրութիւններու մէջ: Թարգմանիչներս ստորուկ են յունարէն սկզբնաղբրներուն, և թերափարժ թարգմանութեան արուեստին մէջ, տէր չեն մայրենի լեզուին բիւրացապատիկ յարմարութիւններուն: Ասյտնի կը տեսնուի թէ ապրած են հետու հայ միջնաշխարհէն՝ զրկուած գուսանական կենդանի բարբառի հնչիւնէն. չեն ունեցած նաեւ Սահակ մը, որ հսկէր թարգմանութեանց վրայ, ու սեպհական զրչով ուղղէր թերութիւնները: Այսպէս թէեւ հայ առագծով բայց յունական կաղապարի վրայ ստեղծուած է հոն գրականութիւն մը: Ասոնք թէպէտ շունին այն յունարան բարբառը, ուղղակի յունարէն քերականութեան և բառակերպութեան վրայ հիմնուած, ինչ որ դար մը յետոյ երեւան էլաւ, բայց երեւան կը բերեն նոր հոյլ մը բարդ բառերու, նոր ածանցներ ածականներ յորինելու և շափազանց ծանր յունական շարագրութիւն (syntaxe):

Ուշագրութիւն կը գրաւէ նաեւ թարգմանութեանց բովանդակութիւնը. չեն սիրեր գուտ մեկնողական գրուածքներ, այլ աւելի հսկասրական-փիլիսոփայական-գաւանարանական շառեր (Գրիգոր Աստուածարան). քայլ մը աւելի յառաջ երթալով՝ անգամ հեթանոս վէպեր, որպիսի է Աղեփասնդրի վարքը, կը ձեռնարկեն հայացնել: Վերջին գրուածքս խորհել կու տայ, թէ չկայի՞ն ար-

զեօք այս նոր թարգմանիչներու մէջ նաեւ աշխարհիկ մարդիկ :

Ղ. Փարպեցի այս թարգմանիչներէն երկուքը կը յիշէ յանուանէ երբ կը գրէ⁷. «Երանելի փիլիսոսփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչդեռ էր ի մարմնի՝ ցանկ երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ո՞չ ազաբէն ի տեղւոջէ ի տեղի արեղեանդ Հայոց Հալածական արարին: Ո՞չ զլուսաւորիչ[ն] եւ զազիտահալած զգրեանն նորա՝ առ անգիտութեան փաթաղիկէս կոչէին. եւ այլ բազում ինչ իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յազազս սյրեցման տօբոյ գիտարէական զապուր քանի⁸ նման զեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն Հեղձուցին»: Եւ քիչ յետոյ թէ «Անարատ եւ յամենեցունց յարդելի յոյսն տէր Խոսրովիկ շեւ եւս Հասեալ ի սահմանս մեր, մինչդեռ զայր ի ճանապարհի եւ լուան՝ որպէս ի վերայ թշնամոյ ընդդէմ գինեցան ստելով. Ահա ո՞ւր գայ միւս եւս քարզմանն: Եւ օրհնելոյն ի Հեռաստանէ լուեալ զզոնչիւն մահածայն աղեղանցն՝ ազօթեաց առ Բարձեալն եւ վաղվաղակի ընկալաւ գինդիրն, որում եւ տենչալի նշխարացն այլք, եւ ոչ մեք՝ արժանի եղեն ընդունակութեան»:

Ղազար որ ոչ թէ «ի Համբաւուց» տեղեկացած, այլ անձամբ ժամանակակից եղած է

⁷ Ղ. Փարպ. Թուղթ, էջ 202:

⁸ Այսպիսի իմաստ մը կը սպասուի Հոս. ազազիրն ունի. «յազազս սյրոց ամօբոյ գի. զեպիսկոպսստրիւնս...»:

անձնաւորութիւններուս, գիտէր անշուշտ նաեւ անոնց գրական աշխատութիւնները: Ապահովագէտ անոնցմէ մէկն էր Կալիսթենէտի Ալեքսանդրի վարքը, որ հասած է մեր ձեռքն ալ: Այս գրուածքին շատ մանրակրկիտ եւ գեղեցիկ ուսումնասիրութիւնը տուած է Հ. Յ. Տաշեան, ուր նաեւ թարգմանութեան լեզուն մանր նկատի առնուած է⁹. «Աւզուի կողմանէ առանձին ուշադրութեան արժանի դորժք մըն է Կալիսթենէտ: Ս. դարու վերջին կիսուն ա՛յն գրութեանց կարգէն է, որոնք թէեւ չեն պահած մեսրոպեան նախնական գպրոցին անխառն նկարագիրը, բայց որոնց քով լեզուն իւր կորովը պահած է. ուստի այն գրքերէն՝ որոնց խումբն «արծաթի դարու» անուամբ կը յորջորջենք: Նաեւ ասոնց մէջ էթէ ոչ առաջին, գոնէ շատ կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ աւելի կանոնաւոր ու կարուկ լեզու մ'ունի: Բաղմաթիւ նորանոր բառեր կը գանենք գրութեանս մէջ: Մեծ ճարտարութեամբ յորինուած են անթիւ ուսումնական բառեր, ի մասնաւորի անասնոց, անկոց եւ այլ այսպիսեաց, զոր օր. ոնգեղջիւր, գիշերազուէս, եզնախոյ, զուարակափիղ, շնակաքաւ եւն, որոնք ամէն քայլափոխին կը հանդիպին: Քիչ կայ տեղ, ուր անյարմար բառեր գնելով՝ մթին կամ անյաջող

⁹ Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենէտայ վարաց Աղեքսանդրի, էջ 199—200. յատկերգրութիւնս սեղմուած ձեւի մէջ է:

նախադասութիւն մը ծնած է: Հին լեզուի (դասականի) կենդանութիւնը կ'երեւայ գլխաւորաբար ասութեանց եւ այլ ձեւերու առասպէսայիտութեան մէջ: Այս կողմանէ ալ աննշանակ չէ մեր այս գիրքը, որ նոյն է շատ մը հին ու բնիկ հայ դարձուածներով: Ասոնց եթէ մաս մը շերեւայ այնչափ ըստ ճարտար նախնական մեքսիկական լեզուին եւ մաս մ'ալ ոչ բուրբովին նոր, սակայն շատ մեծ թուով կը մնան սակաւին գրոցս յատուկ ասութիւնք, ինչպէս նաեւ այլ քերականական ոճք: Լեզուի կանոնաւորութեան կողմանէ ունի թէեւ ոչ սակաւաթիւ խոսորումներ հնազոյն մեքսիկական լեզուէն, բայց ընդհանրապէս կանոնաւոր է: Ոչ-մեքսիկական ոճեր ու բառեր, զոր օր. ըստ յունի յօրինուածներ («արտ, գեր¹⁰, վեր¹¹» եւ նման մաս-

¹⁰ Ապահովապէս հաս թ նկատի ունի հեղինակը Կալիսթենէճօի զգերախանչ Կայարաուրիւն» (էջ 174) տարբրեանկ բառը, որ երկու անգամ գործածուած է նաեւ Փիլիսի թարգմանութեան մէջ. «զգերախանչ բարեբարութիւն» «երբեւ թէ մեծ եւ գերախանչ տասցեալ իցէ բարի» (Հժժա. ՀԲ. Ա, էջ 544): Նոր հայկազնեան Բաղդիրք եւ Անտոնեան՝ Արժառ. Բառագիրք («Գերք» բառին տակ) կը համարին բառս զեր («վեր, գերիվերոյ») եւ խանչ արժառանքէն անանցուած. բայց շատ անճշտակ պիտի ըլլար այսպիսի բարդութիւն մը: Ինչ կը թուի թէ հոս բառին իմաստն է «մեծահոշակ, գոչիւնածայն», թերեւս սանտի. ջճԻ «զոչեի», եւ զնոյ. ջճԻ «երգելի» կամ հայ. գեր, «ոչք» բառէն կազմուած: Վիեննայի Թ. ԳԱԿ Կալիսթենէճօր այս բառը կը կարգայ գերախանչ, նոր սրբագրութեամբ՝ ինչպէս կը կարծեմ: Ազգասանդրի վարքը յունի յունարան նախադիրներ:

¹¹ Հժժա. վերագրուրիւն, իւրցօրի, վերագուլուտ, իւրիւսոյ:

նրկամբք բազազրութիւնք եւն) պակաս չեն, բայց եւ ոչ բազմութիւ: Քիչ մ'աւելի են մեարսպեանց ոչ այնչափ հաճոյ դարձուած քներ, եւ երբեմն նաեւ անքերական կտորներ: Գծբախտաբար յոյն լեզուի ազդեցութիւնը բաւական կը գրացուի. ի մասնաւորի մեարսութիւն կը գրգռեն բազմութիւ յոյն բառեր նաեւ հոն՝ ուր բոլորովին աւելորդ կ'երեւար: Աւելի գիւրաւ կը մեկնուին բազմութիւ բառեր, որ ըստ յոյն կազապարի յօրինուած են, թէեւ երբեմն անյաջող եզանակաւ¹²: Չափազանց առատութեամբ կը տեսնուին յոյն լեզուի քանի մը կանոնաց նմանողութիւնք, զոր օր. բացարձակ սեռական¹³, հայցական ենթակայ, յոգնակի ենթակայի եզակի բայ (ուր չէզոք է յունին մէջ) եւ վերջապէս նախադրութեանց հոլովաութեանց անկանոնութիւնք եւ այլ այսպիսիք:

Ըստ ամենայնի նոյն արուեստով թարգմանուած են նաեւ Գրիգոր Աստուածարանի գրութիւնները. որոնց եթէ թարգմանիչը նոյն չէ Աղեքսանդրի վարուց թարգմանչին հետ, բայց հաւանօրէն ժամանակակից է թարգմանութիւնը: Տեղւոյս չէ մանր քննել

¹² Հմմտ. մշտպաւշ եւ յարայիշիլի, *ἀείροντος*, անկատերագմափորά, *ἀπειροπολέμος*, մերկավերարկու, *γυμνοστροφίδος*, մերկակրք-ուրիւն *γυμναστική* եւն:

¹³ Այսպէս՝ հօր կուռի եղիւյ, հօր գլման եղիւյ, պսպէս պատասխանոյ տուեցիւյ՝ կային սպասէին իրացն լինելոյք եւն:

այս խնդիրը¹⁴. Բայց կարևոր է խմբաւորել այս եւ նման գրութիւններն եւ մանրախոյզ քննութեամբ ուսումնասիրել զանոնք եւ դասաւորել:

2. Երուսաղէմեան Դպրոց: Ե. դարու երկրորդ կէսէն ընդառաջ կ'ելլէ մեզի թարգմանութիւններու ուրիշ խումբ մը, մեկնողական, ճառական, վկայարանական նաեւ ծիսական եւ կանոնական բովանդակութեամբ: Ասոնք լեզուական նկարագրով մերձաւոր խնամութիւն մ'ունին դասականին հետ. նոյն է քերականութիւնը, նոյն եւ բառամթերքը, բայց արտայայտութեամբ եւ ոճով կը խոտորին դասականէն: Կը պակսի անոնց դասական շունչը, շարադասութեան վայելչութիւնը եւ քերականական ձեւաչափութիւնը, նաեւ ցիր եւ ցան կը յայանեն բառեր, որոնք խորթ են դասականներու (աղօքեմ, անհանդուրժելի եւն): Այսպիսի գրուածքներէ են Թուղբ Իգնատիոսի, Վարբ Անտոնի եւ Մակարայ, Խրատ Ենդոսի եւն): Լեզուի զարգացման օրէնքին հետեւելով հարկ է այս գրութիւն-

¹⁴ Բառամթերքէն կը յիշեմ՝ աղօքեմ, անախտութիւն, անփառութիւն, աստուածարանութիւն, արուեստաւորեմ, բազմագան, գեղազէշութիւն, դիւրացեղութիւն, զուգահաւասար, զուգամիտութիւն, կենցաղ, համամիտիմ, համամիտութիւն, համակամութիւն, համանգամայն, հարցաքննութիւն, հիւանդագործեմ, հրաշք, հրաշափառագոյն, ուրանօր, անդանօր, չարագործեմ, ողջախօս, սխալակեմ, վեհագոյն, վերբերիմ, տարագրեմ եւն: Թուեարան զգրոցի հնարած բայակերտ մասնիկները անծանօթ են հոս:

ներու ժամանակը զեռեղել Ե. դարու երկրորդ կէտին: Ճշդիւ որոշելու համար ասոնց ժամանակագրութիւնը հարկ է դնու կատարել մանրակրկիտ քննութիւն:

Յիշատակարան մը, որ պահուած է 1403 թուին գրուած Ոսկեփորիկի մը մէջ¹⁵, Անտոնի վարքին կից կը յայտնէ թէ թարգմանութիւնը կատարուած է Երուսաղէմ 450ին. «Թարգմանեցաւ զիրս այս ի սուրբ քաղաքին յերուսաղէմ յամիկ Նորդի Ծերորդի գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. յամին յորում հանգեաւ քաջընթաց երանելին Մաշտոց»:

Նշանակուած թուականը սակայն ճշդիւ չի համապատասխաներ Մաշտոցի մահուան տարւոյն († 17 Փետր. 439 կամ 440): Եթէ թուականը կամ «Մաշտոց» անունը վրիպակագրութիւն չէ, հարկ պիտի ըլլայ վերադրել թարգմանչին կոշտ սխալ մը, որ դժուարաւ մտածելի է: ՆՄ կարգալով ՆՅ կը ստացուի ճշդիւ Մաշտոցի մահուան տարին: Այլազգ պիտի առաջարկէի ընթեռնուի ՄԱՇՏՈՅ = ԵՍԻՔՈՍ: Որովհետեւ գրութիւնը Երուսաղէմ կը թարգմանուէր, հաւանօրէն տեղւոյն հայ վանքերէն մէկուն մէջ, հնարաւոր է կարծել, թէ թարգմանիչը Անտոնի վարքին

¹⁵ Ձեռագիրս 1858ին տեսած է Յովհ. Տէրցյեանց Տառեան Յովհաննէս ամիրայի քով. հրտ. Երեւակ, Դ (1858), էջ 43: Հմմտ. նաեւ Նորայր Բիւզանդացի, «Կորիւն Վարդապետ», էջ 28:

կիրց յիշատակած ըլլայ անոր հետեւող ուրիշ քաջընթաց երանելոյ մը մահը, որ տեղի ունեցած է նոյն տարւոյն նոյն քաղաքին մէջ եւ ամէնուն ցաւի եւ խօսակցութեան առարկայ եղած: Կը պատմէ Յովհ. Մայումեցի, թէ Քաղկեդոնի ժողովէն քիչ առաջ կամ գումարման օրերուն երկնքէն օդաքարեր ինկած են, զորոնք «Նսիքիոս Երուսաղէմի վարդապետ» հաւաքած եւ մաս մը Եւզոկիա թագուհւոյն ընծայած է: Այս տեղեկութեան հիման վրայ կ'իշխէ զիտնոց մէջ այն կարծիքը, թէ Նսիքիոս (Hésychios) 451էն քիչ յառաջ վախճանած ըլլայ, որուն համար յառաջ կը բերեն նաեւ Պեղապիոս սարկաւազի (ապագայ Պեղապիոս Ա. Քահանայապետի) մէկ ակնարկութիւնը¹⁶: Ուստի շատ հաւանական է որ թարգմանիչը այս դէպքը ակնարկել ուզած ըլլայ իւր յիշատակագրութեան մէջ: Նսիքիոս իւր սրբակրօն եւ քաջընթաց քաղաքավարութեամբ եւ բարձրական վարդապետութեամբ, յատկապէս Ս. Գրոց գեղեցիկ մեկնութիւններով մեծ համբաւ կը վայելէր յաշտ Երուսաղէմացւոց. անոր զործերէն մին՝ Յոսայ Մեկնութիւնը թարգմանած էին նախնիք նաեւ հայերէն, թերեւս հեղինակին մահուրէն ոչ շատ ետքը: Անտոնի վարքը, զոնէ մեղի հասած օրինակներու մէջ ըստ

¹⁶ K. Jüssen, Die dogmatischen Anschauungen des Heschiuss von Jerusalem. Münster 1931, էջ 3—6:

բոլոր մասին դասական հայերէնի նկարագրով չէ :

Որչափ ալ խնդրական մնայ յիշատակարանիս այս կէտը, չի կորսնցնէր այն իւր կարեւոր նշանակութիւնը, որ ունի Երուսաղէմեան դպրոցի գոյութեան համար : Ուրիշ, թէպէտ նուազ վստահելի աղբիւրէ ալ ծանօթ է թէ քաղաքիս մէջ կը գործէին հայ թարգմանիչները . Օրհնութիւնաբեր ցուցակին մէջ կը նշանակուի թէ Բարսղի Ջրօրհնէից կանոնը Սոսրով թարգմանիչ բերած է Երուսաղէմէն՝ Ս . Սահակի հրամանաւ . դարձեալ թէ Ապաշխարոզ արգիլելու եւ արձակելու կանոնը նոյն տեղէն Արղեւան (Արձա՞ն) եւ Կորիւն թարգմանիչները բերած են Հայաստան¹⁷ : Ջ . դարու ընթացքին շատ հայ վանքեր եւ հայ միանձուռք ինչպէս նաեւ ուխտաւորներ կը յիշուին Երուսաղէմ : Այս միջավայրէն եկած է Հայաստան ճաշոց գիրքը, որ Երուսաղէմեան Եկեղեցւոյն համար յօրինուած էր : Ուստի գուրկ չէ ամէն հաւանականութենէ, եթէ ընդունինք թէ շարք մը Եկեղեցական, յատկապէս վանական կեանքի համար գրուածքներ, որոնք գոյութիւն ունին հայ հին մատենագրութեան մէջ ընտիր լեզուով, Երուսաղէմեան դպրոցի արտագրութիւնները կամ թարգմանութիւններն

¹⁷ Zeitschrift für armenische Philologie, I (1903), էջ 218—219 . եւ Հայագաւաստւմ, § 153 :

ըլլան: Սնդրոյս մանրամասն ուսումնասիրութիւնը կը մնայ կատարել բանասիրութեան:

3. Հայաստանի մէջ միւսանգամ սկիզբ կ'առնէ մատենագրութիւնը Ե. դարու վերջերը, երբ Յովհաննէս Մանգակունի, Ղ. Փարպեցի եւ Բարդէն Կաթողիկոս կը յայտնուին, ինքնագիր երկասիրութիւններով եւ թղթերով: Առտնին բարբառ ճը երեւան կու գայ այժմ նոր մատենագիրներու գրչին տակ, որ ազդուած է ժողովրդական բարբառէն: Ունինք այս բարբառին ուսումնասիրութեան համար հաստատուն կուսաններ Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան եւ Թղթին մէջ, որոնք գրուած են իրր 500—504ին եւ Բարդէն Կաթողիկոսի 506ին առ շուրջափառս ի Պարսս ուղղած Ա. թղթին մէջ: Լեզուի պարզութիւնը, յտակութիւնը, զուտ հայկական նկարագիրը՝ խառն ժողովրդական տարրներով երեւան կու գան նաեւ Ներսէս Բ., Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսներու, ինչպէս նաեւ Արդիշոյի, Մակար Երուսաղէմացւոյ, Յովհաննէս Երուսաղէմացւոյ քրքբու մէջ, որոնք գրուած են 548—570 տարիներուն: Այս բարբառը կ'իշխէ նաեւ է. դարուն Մովսէս Յուրտալի եպիսկոպոսի եւ Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոսի եւ ժամանակակից ուրիշ քանի մը առանին թղթակցութիւններու մէջ: Կան այս շրջանէն մանր թարգմանութիւններ ալ, ասորերէնէ, ուր նոյնպէս պարզախօս հայերէնը կը բարբառի:

Լեզուին տարրները կը կազմեն Դասականին քերականութիւնն եւ բառամթերքը. բայց զգալի կ'ընէ ինք զինքը նաեւ ռամկօրէնը, որ կերտած է նոր պարզ ձեւեր, բառեր եւ բարդութիւններ. եւ գրականը իւրացուցած է նախորդ դարու թարգմանութիւններէն նոր ասութիւններ :

Այսպէս Ղ. Փարպեցի իւր Թուղթին մէջ.

ախոյանարեկ	հետեւիմ
անժամակերութիւն	հոգեփոփոս
անուանափոխեմ	նշնափոփոխում
անուանադրեմ	յառաջադրեալ
զեխասէր	ուշադրել
զրուցատրութիւն	չգոլ
ընդունակութիւն	վերաբերել

Յունարան շարադասութեամբ են՝ «յանմահական փոխեցաւ վիճակ» (190). «ի հոգեղէնս վերացաւ ի կառս» (191) եւն :

Բարզէն Կաթողիկոսի թղթին ժամանակակից է Ակակ Կ. Պոլսոյ եւ Պետրոս Աղեքսանդրիայի հայրապետներու կեղծ թղթակցութիւններու եւ Չենոնի Հենոտիկոնին (482) եւ Անաստաս Կայսեր հրովարտակին (496²) թարգմանութիւնը ասորերէնէ : Ինչպէս գրութիւններուս վերջը պահուած յիշատակարան մը կը յայտնէ, ասոնք թարգմանուած են 506ին. կ'ըսուի. «Մինչդեռ գրեցաւ թուղթս այս ցՄաւրկայ ԳԺ. ամն թաղաւորութեանն

(595) ԶԹ. ամ է (595—89 = 506) եւ ի Քաղ-
կեղսնի ժողովոյն ճնՊ ամ էր (451 + 144 =
595/6) : Ի հայրապետութեան Հայոց Գէոր-
գեայ եւ ի թուին ՅԹ. (871) իշխանաց իշ-
խ(անին) Ա(շտոյ) . . . » : (Գիրք թղթոց, էջ
278) : Միտքն է՝ թարգմանուեցաւ 506ին, ար-
տադրուեցաւ 595ին. վերստին օրինակուե-
ցաւ 871ին : Թղթերս 506ին Հայաստան բե-
րած ըլլալու է Սիմէոն Բեթ-Արշամացի երէց .
եւ ինչպէս կ'երեւայ՝ թարգմանուած են ա-
սորերէնէ նոյն տարւոյն ի Դուին, նոյն այն
զրէն, որ խմբագրած է Բարդէնի Ա. թուղթը :

Արծաթի դարու բարբառը, ինչպէս յա-
ճախ առիթ ունեցանք շեշտելու, ունի ան-
ձուկ խնամութիւն սսկեղէն դարու բարբա-
ռին հետ. բայց ունի իւր ինքնուրոյն առանձ-
նայատկութիւնները, որոնցմով կը տարբերի
դասական հայերէնէն : Թէ՛ առանին զրուած-
ներու եւ թէ՛ թարգմանութիւններու մէջ
երեւան կու գան նոր բառեր, ածականակերտ
նոր ածանցներ, նաեւ նոր հիւսուածք նա-
խադասութեան, որոնք անձանօթ են դասա-
կան մատենագրութեան : Ասոնք մասամբ ժո-
ղովրդեան բերանը ընդհանրացած բառեր եւ
բարդութիւններ են, եւ մասամբ դաւառա-
կան ձևեր. կայ բաժին մ'ալ, որ յունական
ազդեցութեամբ գոյութիւն առած՝ ընդհան-
րացած է :

Տակաւին անձանօթ են այս շրջանին
(450—572) յատկապէս յունարան տարբ-

ներք, որոնք առաջին անգամ երեւան կու
գան 572էն ետքը :

Այս պարագան կ'ընձեռէ մեզի սքանչելի
կոուան որոշելու ինքնուրոյն եւ թարգմանա-
ծոյ գրական նշխարներու ժամանակի անա-
ղանաղոյն եզրը, որ այնչափ կարեւոր է
պատմական եւ մատենագրական հետազո-
տութիւններու համար :

Իբրեւ օրինակ կը յիշեմ հոս Բարգէն
կաթողիկոսի Բ. Բուղբը : Այս գրուածքը
թէպէտ իբրեւ պատմական վաւերացիր Չ.
դարու առաջին տասնեակին կը վերաբերի,
բայց իբրեւ մատենագրական նշխարք կը
պատկանի է. դարու առաջին տասնեակին :
Այսպէս կը ստիպեն ընդունիլ կարգ մը պա-
րագաներ, լեզուական եւ պատմական, որոնք
ժամանակագրօրէն անհամապատասխան են
Չ. դարու առաջին տասնեակին :

Թղթին սկզբնաղիբը, ինչպէս կը հաս-
տատէ Արքահամ Կաթողիկոս 608ին¹⁸, այ-
րած ոչնչացած էր 572ին Գունոյ Կաթողիկո-
սարանին հրկիզման ժամանակ : 607/8ին, երբ
պէտք զգացուած է ունենալ թղթիս պատ-
ճենը, հարկ տեսնուած է Ուրհա գանուած
յունարէն օրինակէ մը նոր թարգմանել տալ :
Յունարէն ընադրէ թարգմանութեան հետքե-
րու մէջ նկատելի են նաեւ յունարան գայրօցի

¹⁸ Գիրք թղթոց, էջ 182—183. Հմմտ. նաեւ էջ
164, 177 :

ձեւած նոր բառերը, որոնք առաջին անգամ 572էն ետքը երեւցան Հայ գրականութեան մէջ: Յունարէն բնագրին հետքերն են.

1. Շմառնն երէց եղած հոս Սիմէոն, Սիմէոնի երէց:

2. Բարդէնի Ա. թղթին «երիցանց» եւ «չինականաց» վերածուած է հոս վիճակաւորաց (χληροίχος) եւ «ժողովրդականաց» (λαϊχός):

3. «Մերչապուհ Մամիկոնէից եպիսկոպոս» (Ա. թուղթ) ստորագրած է հոս «Մ. եպ. Տարաւն դաւառի ի Հայս», այս ձեւը միայն յունարէն բնագրի մը մէջ կրնայ մտածուիլ, ուր բացատրուած է օտարներուն նաեւ թէ ո՛ւր կը գտնուի Տարօնը: Այսպէս նաեւ «Վարդ Մամիկոնեան» (Ա. թուղթ, էջ 42, 47) հոս ներկայացուած է «Վարդ Մամիկոնից տէր եւ Հայոց մարդպան» (48):

4. «Մեծն Ամպեղիս եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի», «սուրբ քահանայապետն Քերսովնացուց Ամպեղիս»: Խօսքը, ինչպէս կ'երեւայ Ամփիլիոսիոս Սիդէի եպիսկոպոսի առ Լեւոն Կայսր Քաղկեդոնի ժողովոյն գէմ գրած թղթին մասին է¹⁰. անունները խանդարուծ

¹⁰ Բարդէնի Բ. թղթին մէջ յիշուած սոս անուան շուրջը երկար կանգ առած է Н. Адонць, Ампельій, епископъ Херсоній. Христіанскій Востокъ, II, (1913), էջ 175—186. «Ամպեղիս Քերսոնի եպիսկոպոսը» կը նշանանէ Տիմօթէոս Կուզի հետ: Հմմտ. առ սոս նաեւ կարապետ եպիսկոպոս, Կնիք Հաւատաց, էջ LXII—LXIII. Ամփիլիոսիոս, Սիդէի եպիսկոպոսի մասին տե՛ս Dictionnaire d'histoire et de géographie,

կրած են հայերէնէ ասորերէնի վերածուելու եւ ասորերէնէ յունարէն եւ ապա յունարէնէ կրկին հայերէն թարգմանուելու ժամանակ: Ամփիլոքիոս (²Αμφιλόχιος) կը տառադարձուի ասորերէն Amphilokios, բայց նաեւ Amphilikos (Հմմտ. Միք. Ասորի Բ. 251 (ընտզիր) = 145 (թարգմ.) եւ 315 = 254. Կայ նաեւ Amphilosios գրչութեամբ (Բ. 202 = 66): Ինչպէս Ամփիլիկոս նոյնպէս Ամպիլիս նոյն անուան կրճատուած ձեւն է: Ասորերէն Ձ կարող է կարգացուիլ Ե՛ւ փ Ե՛ւ պ: Ամփիլոքիոս եպիսկոպոսի աթոռանիստ քաղաքն էր Միդէ (Σιδχ). անուան Քերսանի փոփոխութիւնը կարելի է մեկնել Միդէի ասորական գրչութեան աղճատ ընթերցուածէն եւ Ամփիլոքիոս նախնական ձեւին վերջին գրին քաղաքի անուան ժխացումէն. այսպէս. 𐤎𐤍𐤏𐤃𐤋 𐤎(𐤀)𐤌𐤏𐤃𐤋 կարգացուած է 𐤎𐤍𐤏𐤃𐤋 𐤎𐤍𐤏𐤃𐤋 եւ խմացուած «Ամպիլիս Քերսանի եպիսկոպոս»․ նկատեցինք վերը թէ ասորական 𐤎 կը կարգացուի երբեմն շփոթմամբ 𐤎․ նոյնպէս ասորական է շփոթել 𐤎 եւ 𐤎: Անունս Ամփիլոքիոս Հայոց Համար առ հասարակ նկատուած է դժուարաւ արտասանելի. Կանոնադրքին մէջ առած է Անկիլիփոս, Ակլիոս, Ակակ եւն ձեւերը (Հմմտ.

II (1914), էջ 1348: Առ Աւան Կոյսը թուղթը ծածոթ է հասակասորենցով ժխցն. Հմմտ. Միք. Ասորի՝ ժամանակագրութիւն, Բ., էջ 145 եւ ծան. 6 (Հրա. Chabot):

Վիեննայի Թ. 58, 256, 297 ձեռագիրները «Կանոնք Բարսղի»: Անուններու կրած այս սարօրինակ փոփոխութիւնները կարելի է տեսնել նաև Վրաց եպիսկոպոսներու եւ եպիսկոպոսարաններու ցանկին մէջ եւ արդէն կը գանգատի Արքահամ Կաթողիկոս, թէ անունները «ստոյգ եւ սուրբ» չեն թարգմանուած»: Բարգէնի Բ. թղթին մէջ շատ անուն «սրբուած» է ապա խմբագրչէն (Վրթանէս):

5. Հարա ստորական ձեւը, որ կը գտնուի Բարգէնի Ա. թղթին մէջ, հոս յունական տառագարձութեամբ է՝ Իբա(ս). այսպէս են նաև Աթանասիոս, Բարսիլիոս, Յուլիոս, Ամպրոսիոս (-պ- կ'ենթագրէ ստորերէն Ձ), Յովհաննէս, Ատտիկոս, Թէոփիլ(ս)ս, Կիւրղոս, Պրոկղոս եւն:

6. «Աստուածանշան արք» հաւանօրէն յուն. θεότοπος կ'ենթագրէ. «Թգնատիոս որ յառաքելոցն տունկ բարեպտուղ» (εὐχαριστος). համակուսի, ὁμόνομος (Փարպ. ունի «ժիւանուն»), շարագրեմ, συγγράφω (ստաջին անգամ գործածուած Փիլոնի մէջ), վերջակամ, ὑστερίζω (ստաջին անգամ գործածուած Փիլոնի մէջ):

7. «Եւ եպիսկոպոսաց Հայոց որք ըստ գաւառաց եւ ըստ տանց». կը սպասուէր հոս, որ նշանակուէին թղթին ստորագրող

եպիսկոպոսներու անունները. բայց որովհետեւ անոնք թարգմանութեան մէջ շատ եղծուած էին տառադարձութեամբ եւ անճանաչելի մնացած, նոր թարգմանութեանս մէջ դուրս ձգուած են. «Եւ զի պայման նամակն՝ որ հայերէն գրով էր, յապտամբութեանն (572) կորեաւ, եւ թարգմանեցաւ այս յՈւրհայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյ. քանզի եւ նորսունէին ի մէնջ. եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել...: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացո՞ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել. եւ զայլոցն եւս, քանզի եւ մեք գմերս այդ տարազու մարթացաք գտանել»²⁰ :

Մեր ձեռքը հասած այս Բ. թղթին մէջ այժմ կը պահսի անուանացանկը, բայց այն անշուշտ յէականս նոյն ըլլալու է այն ցանկին հետ, որ պահուած է Ա. թղթին մէջ. վերջինս կ'երեւայ թէ չունէր ԱրբաՀամ աչքի առջեւ :

Տեղը չէ հոս շեշտելու թէ ԱրբաՀամ բոլորովին սխալ կարծիք ունի Ա. եւ Բ. թղթերու յառաջապայութեան եւ Վրաց եւ Աղուանից եկեղեցիներու տուած «պայման նամակի»

²⁰ Գրեթ թղթոց, էջ 183: Տե՛ս եւ վարք, էջ 102—103 :

մասին: Բաւական ըլլայ ըսել, որ իւրաքանչիւր երկիր առանձին առանձին, եւ ոչ ի մի ժողով հաւաքուած տուած են Սիմէոն Բեթ Արշամացւոյ իրենց դաւանութեանց մասին «պայման նամակ»: Այս մասին առիթ պիտի ունենանք խօսելու այլուր:

Արծաթի դարը, որ իւր վերելքն ունէր սկսեալ 450էն եւ մայրամուտը 572ին, տարածեց անշուշտ իւր վերջալոյսը նաեւ այս գծուած սահմանէն անդին: Ուր չէր հասած Յունարան Դպրոցի ազդեցութիւնը, հոն կ'ապրէր հին Դպրոցը հաւատարիմ աւանդական ուղղութեան: Հեղինակներ, որոնք ծլած եւ զարգացած էին 572էն յառաջ, շարունակեցին իրենց գրական գործունէութիւնը նաեւ այնուհետեւ անվրդով: Թէպէտ իրբև ուսումնասէրներ շարհամարհեցին հրատարակի վրայ գրուած նոր գրականութիւնը, բայց եւ այնպէս չենթարկուեցան անոր նորասիրութեան: Ասոնց թուին մէջ են Նդիշէ, Վիրոյ Կաթողիկոս Աղուանից, Վրթանէս Քերդոզ (մինչեւ 607), Կիւրիոն Կաթողիկոս Վրաց եւն:

Արծաթի լեզուն իւր պաղպաղուն փայլով երևան կու գայ մասնաւորապէս Նդիշէի եւ Վիրոյ Կաթողիկոսի պատմական եւ ճառական գրուածներու մէջ: Նրկուքն ալ հայ Դպրոցի աշակերտներ են, մարդուած դասական հեղինակներու յաճախակի ըն-

թերցմամբ, ունին ձգտում նմանելու դասականներուն, բայց կը յայտնեն ահամայ թէ արծաթի դարուն գաւակներն են : Ունին արուեստը սակեղօձելու արծաթը, բայց իրենց նարտարութիւնը չի թափանցեր մանր ծալքերն ու խորշերն ալ, ուսկից արծաթն է որ կը փայլատակէ :

Եղիշէի Հայոց պատերազմի Պատմութիւնը իւր անաղարտ ձեւի մէջ չէ հասած մեր ձեռքը . զժուար է հետեւարար սաուզութեամբ ըսել, թէ յունարանութեան հետքերը, որոնք կը նշմարուին հոն, ի՞նչ չափով հարադաս են իր դրշին : Ինչպէս ալ մեկնենք այս կէտը, կը մնայ ստոյգ, թէ յանձին Եղիշէի եւ Վիրայի կը լուսաւորէ արծաթի դարն իւր մայրամուտքի նառաղայթներով երկու գէժքեր, որոնք մատենագրական արտագրութեամբ ա՛յնպէս աղքատ շրջանին պիտի մնան դարուն պարծանքը :

Գ.

ՆԱՅ ԱՆՎԱՆԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՊՂԱՋԻ
ԴԵՐԸ

Նկատմամբ Յունարան Գարոցի ծագման եւ ժամանակի մշուշի մէջ էր ցայսօր հայ բանասիրութիւնը: Հրատարակի վրայ չըջող հոյլ մը կեղծ գրութիւններու կը մթագնէին աչքերը, կը կաշկանդէին մտքերը տեսնելու եւ գատելու հայերէն լեզուի պատմական զարգացումն այնպէս, ինչպէս կատարուած է իրականութեան ծոցը: Երկու խոշրնդոտներ մասնաւորապէս արդելք կը հանգիսանային ուղիղ գատողութեան. Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի: Երկու պատմագիրներս ալ առաւել կամ նուազ շափով մարդուած Յունարան Գարոցի մէջ, կը ներկայանային Ե. դարու երկրորդ կէսի մատենագիրներ: Քանի անխախտ էին անոնք իրենց գիրքերու մէջ, չէր համարձակեր բանասիրութիւնը վնասկանօրէն յայտնել իւր հետազօտութիւններուն արդիւնքը: Կը զգար թէ կանուխ է Գարոցիս հիմնարկութիւնը գետեղել Ե. դարու երկրորդ կէսին. հայերէն լեզուի մեծ յեղաշրջութիւնը, զոր յառաջ բերաւ Յունարան Գարոցը, Զ. դարու վերջին քառորդէն, հշդագոյն եւս է. դարէն սկսեալ ցոյց կու

տար իւր հետքը հայ մատենագրութեան մէջ : Բայց Եղիշէ եւ Մովսէս Խորենացի, որոնք ըստ աւանդութեան Ե. դարու երկրորդ կէսին կը վերաբերէին, կը թուլացնէին գրիչը արտայայտուելու ազատ :

Այսօր բարերախտաբար բարձուած են հրապարակէն այս խափանաբար խոչընդոտները. Եղիշէ իւր պատշաճաւոր տեղն ունի Չ. դարու վերջին եւ Մովսէս Խորենացի Թ. դարու առաջին քառորդին : Կարող է այժմ բանասիրութիւնը արտայայտուիլ համարձակ եւ հանել իւր կգրակացութիւնները յեցած մատենագրական եւ լեզուաղխտական ապացոյցներու վրայ :

Արդէն ժամանակ առ ժամանակ լսելի բրած էին բանասէրներէն ոմանք այն միտքը, թէ անձուկ իմաստով Յունարան Դպրոցը կամ յունարան լեզուով թարգմանութիւնները է. դարու սկիզբը միայն տեղ ունին հայ մատենագրութեան մէջ. ուրիշներ կը միտէին Ե. դարու ընթացքին ենթադրել այդ դպրոցի հիմնարկութիւնը : Կարող ենք այժմ իսկական ժամանակը ամփոփել 572—603 երեսնամեայ ժամանակամիջոցի մէջ :

Յունարան Դպրոցի ծագման, ուղղութեան եւ արտադրած թարգմանութիւններու մասին դասական աշխատութիւն մը տուաւ վերջերս ուսուցչապետ Յ ա կ ո բ Մ ա ն ա ն-

դեան¹ : Մանրակրկիտ եւ խղճամբիտ ուսումնասիրութիւն մը, ուր կը տարբարւածուին Յունարան Դպրոցին արտադրութիւնները մասնազգրական եւ լեզուադիտական հայեցակէտներով :

Մանանդեան թարգմանութիւններուս լեզուական յատկարանութիւնները նկատի առնելով կը զանազանէ երեք տարբեր խումբեր : Ասոնք են .

Ա. Խումբ . կ'ամփոփէ իր մէջ՝

ա. Դիոնեսիոս Թրակացւոյ Արուեստ Բերականութեան :

բ. Դիրք Պիտոյից :

գ. Փիլոն Երբայեցւոյ գրութիւնները :

դ. Իրենէոսի գրութիւնները :

Լեզուական ուսումնասիրութեամբ ձեռք բերած եզրակացութիւններս, կը դրէ Մանանդեան, «համարձակութիւն են տալիս ինձ պնդելու, որ վերոյիշեալ թարգմանութիւնները՝ իրանց բառամթերքով եւ լեզուական առանձնայատկութիւններով, կազմում են յունարան թարգմանութիւնների յատուկ մի խումբ եւ նրանց ժամանակը պէտք է զննել Տրմթէոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութիւնից առաջ, ուրեմն ոչ ուշ քան Զ. դարի առաջին կէտը» (էջ 107) :

Դիոնեսիոս Թրակացւոյ Քերականու-

¹ Յ. Մանանդեան, Յունարան Դպրոցն եւ նրա զարգացման շրջանները. քննական ուսումնասիրութիւն : Վիեննա 1928 :

թիւնը², որ բառ Մանանդեանի այս խմբին մէջ առաջնութիւնն ունի, հրատարակի զբայ գրաւ լեզուական այնպիսի նորածնութիւններ, որոնք ոչ միայն չէին լուսած նախընթաց սակի եւ արծաթի դարերուն, այլ եւ ժամանակակիցներու համար խորթ էին եւ անլուր: Թարգմանիչը նպատակ ունենալով հայացնել յունարէն լեզուի քերականութիւն մը՝ հետեւած է բառ առ բառ յունարէն առութիւններու եւ փորձած յունական բառակազմութեան տառացի նմանելով կերտել համապատասխան բառակազմիկ նախադիրներ եւ անոնց օժանդակութեամբ հնարել բարդաձևեր: Եւ այս ոչ միայն ուր ի բնէ ազատ էր հայ լեզուն, մասնաւորապէս քերականական—գիտական բառերու մէջ, այլ եւ հօն, ուր ունէր հայերէնը ատակութիւն անշիտթ անդրադարձնելու յունական մտքերը³: Նաեւ թարգմանիչը ունէր բաւականէն աւելի հմտութիւն մայրենի լեզուին մէջ: Այս յան-

² Հրատարակող՝ Ազոնց՝ Діонисій Θρακίηςκίη и армянскіе толкователи. Петроградъ, 1915: Ընդարձակ ներածութեան մէջ քննութեան անուամբ եւ նաեւ նորածնէ յունարանութիւնները, որոնք չընթացս դարերու հասարակաց ստացուածքը կ'ըլլան:

³ Այսպէս՝ ἀναγινώσκω հայացուցած է վերձանիմ (հմմտ. ծանծայ) փոխանակ ընթեռնում, կարգամ, բայց ἀναλογία համեմատութիւն փոխ. վերաբանութիւն, ինչպէս ունին ուրիշները. σύμφωνοι, բազ-ա-ձայն, շար-ա-ձայն, բայց նաեւ դատական սձով՝ ձայնակից, ձայնորդ. ἀποτέλλω բաց-ա-կա-տարիլ, բայց նաեւ անպակաս ելուզանիլ, կատարիլ: ἐπιχειρήσ ἕեր-կուս:

դուզն անուարկութիւնը ի սկզբան անշուշտ գիտնական փորձ մըն էր եւ նպատակ կը հետապնդէր հայ մտքին մերձենալի ընել յոյն լեզուին բառակազմութեան օրէնքը եւ այսու գիւրացնել նոյնին ուսումը¹։ Եւ արդէն յոյն լեզուի համար պատրաստուած քերականութեան մը տառացի թարգմանութիւնը, առանց որ եւ է փորձի՝ համաձայնեցնելու հայերէն լեզուի սեպհականութիւններու իրրու հայերէնի քերականութիւն, չէր կրնար ուրիշ նպատակի ծառայած ըլլալ։

Այս առաջին փորձն էր նոյնասեռ գրականութեան մէջ։ Յունարէն նախադիրներու փոխարէն նարտարութեամբ յարմարցուած են հայկականներ. առ այս առաջ՝ մատակարարած է հայ բառամթերքը, ինչ ինչ կէտերու մէջ թերեւս նաեւ գաւառարարբառները։ Ուր քաջահնչիւն չեն երեւցած կերտուած նախադիրները՝ փոխանակուած են ուրիշներով։ Այսպէս՝

չար-	չար-եմ
չաղ-	չաղ-եմ
մատ-	մատ-չիմ
յար-	յար-եմ
պար-	պար առնում

¹ Օրինակի համար գիւրացուցած չէր կրնար ըլլալ հայ բժշկական իմաստը յունարէն բառին՝ παρυσου-απτικοί տար-բաղ-մատի թարգմանութեամբ, կամ ἐπι-συν-δέουσι մակշաղկապեն (35), ἐπιχειρησάντων, ներպարտեալ (4) ներբաղտեալ (14) եւն։

բակ-	բակ առնում
ստոր-	ստոր-ին
ենթ-	ընդ-ունիմ, ընդ-մտանեմ
վեր-	ի վեր
ներ-	ի ներքս
արտ-	արտաքս
դեր-	դերիվերոյ
անդր-	անդր-էն դառնամ եւն
բաց-	ի բաց եւն

Այս եւ նման արձատներէն յօրինուած են նախադիրներս ⁵.

առ-	πρός	դար-	} περι
ապ-	} από	բակ-	
բաց-		արտ-	} υπό
արտ-	էχ	մակ-	
ներ-	էν	վեր-	άνά
բաղ-, փաղ-	} σύν	նախ-	πρό
շաղ-, շար-		դեր-	υπερ
ջող-	} παρά մօտ	դեր-	άντά
մատ-		փոխ-	
յար-			
արամ	δια		

Ինչ որ հոս իբրեւ փորձ կը ներկայացուէր թարգմանչէն, նոյնը կը գտնէր ժամանակակից հելլենասէրներու քով կատարեալ հաճութիւն: Միանգամ յերկրուած նախադիրներն ու անոնց զօրութեամբ կազմուած դի-

⁵ Հմմտ. Ն. Աղսնց, անդ, էջ CLXXXIV:

տական բառերը նորուս աշակերտներու մը ա-
քին մէջ կը շինէին տեղ. անոնք ապա յու-
նագէտ նոր սերունդի գրչի տակ, անոնց
նոր աքաղաղութիւններու մէջ անփոփոխ
պիտի կիրարկուէին: Յունարան Դպրոցի
հիմը դրուած էր Դիոնեսիոս Թրակացոյ Քե-
րականութեան թարգմանութեամբ:

Առանց տարակուսի այն բոլոր գործերը,
գործնք Մանանդեան կը դասէ Ա. խումբին
տակ, հայ Դիոնեսիոսի առաջին աշակերտ-
ներու արտաղբութիւններն են, լոյս տեսած
ուսուցչին անմիջական հսկողութեան տակ:

Յունարան Դպրոցի Երկրորդ խումբը կը
կազմեն հետեւեալ գրութիւնները.

ա. Տիմոթէոս Կուզի Հակահառուքիւն:

բ. Արիստոտելի Յաղագս մեկնութեան
կամ Պերիարմէնիաս:

գ. Արիստոտելի Ստորոգութիւնք:

դ. Պորփիրի Ներածութիւն:

ե. Յամբլիֆոսի Մեկնութիւնն Յաղագս
մեկնութեան գրոցն Արիստոտելի:

զ. Յամբլիֆոսի Մեկնութիւն Ստորոգու-
թեանցն Արիստոտելի:

«Թէ Ստորոգութեանց եւ Յաղագս
մեկնութեան գրոց հայերէն բնագրում եւ թէ
Յամբլիֆոսի մեկնութիւններում՝ յունարան
պաշարն եւ լեզուական առանձնայատկու-
թիւններն այնքան մօտ են ու նման իրար, որ
առանց վարանման ու վճռականօրէն կարելի

է այդ թարգմանութիւնները համարիլ ծի եւ նոյն թարգմանչի աշխատութիւն», կը գրէ Մանանդեան: Անոնք ունին հազուադիւտ ուստանձնայատուկ բառեր, որոնք առաջին անգամ այս գրուածներու մէջ երեւան կու գան⁶: Այս խումբին միայն յատուկ է փարբայակերտ նախագիրը՝ Փարբարձեմ, Փարպիբեմ, Հետեւանամ (փոխ. հետեւիմ): Կը հետեւի ընդհանրապէս Ա. խումբի ուղղութեան եւ անոր ձեւակերպած բառերուն. բայց ունի սեպհական նորութիւններ ալ. այսպէս՝ Մակացու, մակացիլի, մակացուքիւն (էπισտչիւն) գիտութիւն). Ներհակ (էնանտոս). ներհակութիւն. Տարբեր (ծιάφερος), տարբերեմ, տարբերութիւն (փոխարէն Ա. խումբն ունի՝ զարմանազան, առանձնանամ, զանազանութիւն եւն):

Ուշագրաւ է Բ. խումբիս ստանձնայատուկութիւններէն՝ նախերգան (προοίμιον) բառը⁷. Ա. խումբը (Պիտոյից գիրքը) կը հայացնէ զայն նախաշաւիղ բառով, ճշգիւր ըմբռնելով յունարէնի իմաստը՝ *πρό* = նախ եւ *οἶμος* = շաւիղ: Բ. խումբի թարգմանիչը հասկցած է *πρό* = նախ եւ *οἶμος* = երգ եւ այսպէս կազմած է նախերգան:

⁶ Հճճա. Թուելութիւն, Կարութիւն (*δόναις*), Իրակութիւն, Իրակեմ, Իրաւորեմ, Ապուսեմ, Արտաապոսորդական, Անշամակեմ, Բացերեւոցեմ, Հետելութիւն, Հակախառեմ, Ներանձնաւոր եւն:

⁷ Հճճա. Մ ա ն ա ն դ ե ա ն՝ անդ, էջ 133:

Այս խումբին ինքնայատուկ է նաև շար-
(փոխ. շաղ-) նախադրին գործածութիւնը.
Հմմտ. Շար-անեմ (συλλαμβανώ = Ա. Խումբ՝
չաղատակ), Շարամանեմ (συμπλέχω = Ա.
Խումբը՝ չաղապատեմ). թէև ծանօթ է իրեն
Ա. խումբէն Շաղկապը:

Գ. Խումբը կը կազմեն՝

ա. Դարթի Սահմանի Իմաստութեան:

բ. Դարթի Վերլուծութիւն Ներածութեան
Պարփիւրի:

գ. Դարթի Առածի հինգ եւ Վասն Բա-
ժանման:

դ. Մեկնութիւն ԺԳ. գլխոց Արիստո-
տելի ի Վերլուծականն:

ե. Մեկնութիւն Ստորագութեանցն Արիս-
տոտելի (ընծայեալ էլիտայ իմաստասիրի):

զ. Հատուած ինչ Մեկնութեան Ստոր-
գութեանցն Արիստոտելի:

Այս խումբի թարգմանիչները «մեծ չա-
փով օգտուել են յունարան նախկին երկու
խմբի թարգմանութիւններէց. ուստի եւ
նրանց մէջ թէ յունարան լեզուն աւելի մշա-
կուած է ու կաղապարուած եւ թէ յունա-
րան բառապաշարը շատ աւելի հարուստ է
ու ճոխ, քան նախորդ թարգմանութիւննե-
րում»⁸. Դիտն. Թրակացւոյ Քերականութեան
յատուկ գիտական բառերը, յաճախ նոյնու-
թեամբ կը գործածուին հոս. կան նաև կարգ

⁸ Մ ա ն ն դ ե ա ն՝ անդ, էջ 144:

ձր Բ. Խումբին սեպհական իմաստասիրական
բառեր, որոնք հաս ալ կը կիրարկուին⁹ :

Բայց այս խումբն ալ ունի իւր առանձն-
նայատուկ բառերը, որոնցմէ յիշուին հաս-
Անհատել (*άτομον*), Բացագործեմ, Բացա-
լինիմ, Բնարանել (*φυσιολογείν*), Բնարա-
նական, բնարանութիւն (*Ա. Խումբ՝* Բնա-
խօս, բնախօսութիւն). եզրակացութիւն (եզ-
րակութիւն), եզերակացութիւն, նաեւ Բա-
ղեղերուսն, բաղեղերութիւն (*συμπέρασμα*).
Երեւակայեմ, երեւակայութիւն (*φαντασία*).
Համալսարան (*άχροατήριον*), Հանուր, հան-
րական, Մակամտածութիւն (*έπίνοια*). Յա-
րածեմ, Յարակացութիւն, հակայարակա-
ցութիւն, հակայարատուութիւն, նաեւ ընդ-
դիմադարակացութիւն (*άντιπαράστασις*). Յա-
րարեմ, Յարաբարչեմ. ներշնչական,
ներշնչուոր, շնչական (*έμφυχος*. *Ա. եւ Բ.*
խումբերն՝ ներանձնուոր. *Գ. խումբն* *ան-*
գամ ձր ձրայն՝ ներանձնական). Շարամեր-
ձիւմ (*συνάπτω*. *Ա. եւ Բ. խումբերը՝* Շարա-
մօտիւմ. *Բ. նաեւ* Շարայարիւմ). Վերարանու-
թիւն (*άναλογία*. *Ա. խումբը՝* Համեմատու-
թիւն). Տեսակարարեմ, տեսակարար (*Ա. եւ*
Բ. խումբերը՝ Տեսակագործեմ) :

Նկատմամբ թարգմանիչներու ուշադիր
կ'ընէ Մանանդեան (էջ 161 եւ շար.), թէ
ա եւ ք թերեւս նաեւ դ ձիւնայն թարգման-

⁹ Անգ. էջ 154 :

չէն կ'երեւան. բայց ուրիշ է գ. իսկ և աւելի ուշ ժամանակէ :

Յունարան Դրոպոցի Գ. խումբ կարելի է համարի՝

ա. Նոննոսի Մեկնութիւնն Առասպելաց :

բ. Արիստոտելի Յաղագս Աշխարհի :

Մանանդեան (էջ 236—246) այս երկու գրքուածններու թարգմանութիւնը կը համարի կատարուած Բ. և Գ. խումբերէն ետքը :

Նկատմամբ յիշեալ խումբերու թարգմանութեան ժամանակի՝ իրաւամբ կը հաստատէ Մանանդեան, թէ Ա.—Գ. խումբերը թարգմանուած են Ը. նաև է. դարերէն յառաջ, քանի որ անոնք ծանօթ եղած են Ը. դարուն Յոսրոպ վարդապետին և է. դարու սկիզբը Վրթանէս Գերդոզին : Ժամանակի յետնադոյն կըրը աւելի անձկացնելով Մանանդեան, կը համարի թէ դոնէ Տիմոթէոս Կուզի Հակածառութեան թարգմանութիւնը կարելի է սպահովութեամբ գետեղել 552—564 տարիներու մէջ (էջ 97—101) : Մանանդեանի կուսանն է Դիոսկորոս Աղեքսանդրացւոյ մահուան տարին, զոր կը յիշէ Տիմոթէոս՝ «Թովթ Ե. Սեպտեմբեր Բ. Հոսի Զ.» : Յիշեալ ամիսներու օրաթուերը սակայն սօժաբաղիտական հաշուով զիրար չեն բռներ : Մանանդեան կ'ստաջարկէ կա՛մ «ՀՈՒԻ Զ.» ուղղել «ՀՈՒԻ ԻԶ.» որուն համաձայնութիւնը «Թովթ Ե. և Սեպտ. Բ.» ամիսներուն հնարաւոր է միայն 552—556 տարիներուն,

և ևս կամ կարգալ «Թովթ է. Սեպտ. Գ. Հոսի ԻԶ», որով կը ստացուին 560—564 տարիները: Ժամանակագրորէն կը համապատասխանեն ստացուած տարիներուն de rebus Armeniae գրուածքին և Փոս պատրիարքի հաղորդած տեղեկութիւնները նկատմամբ Հակածառութեան թարգմանութեան:

Որչափ ալ սրամիտ է Մանանդեանի սրբադրութիւնը և ժամանակի մերձաւորութիւնը հաւանական, բայց ամենայնիւ ճիշդ չէ ժամանակի եզրը, և ինչպէս ինձ կը թուի՝ իբր 40 տարեով կանուխ:

Տիմոթէոս Կուլի Հակածառութիւնը դժուարաւ թէ է. դարէն յառաջ Հայոց մատչելի եղած ըլլայ: Առաջին անգամ 606ին յիշատակութիւն կ'ըլլայ անոր մասին հայ մատենագրութեան մէջ, և այն այնպիսի արտայայտութամբ մը, որ անոր նոր հրապարակ ելած ըլլալը զգալ կու տայ: 606ին կը գրէր Մովսէս Յուրտաւի Եպիսկոպոսը Կարբէն առ Վրթանէս Քերզոզ. «Զգիրս երանելւոյն Տիմոթէոսի բովանդակ ստացայ¹⁰»: Հրապարակին անձանօթ էր տակաւին Հակածառութիւնը. Վրթանէս Քերզոզն է, որ կը բազմացնէ զայն և կը տարածէ:

Նկատի առնելով այս պարագան՝ պիտի առաջարկէի Դիոսկորոսի մահուան տարին, որ առանց տարակուսի սխալագրութեամբ

¹⁰ Գիրք թղթոց, էջ 140. Հմմտ. նաև 118, 126:

աւանդուած է Տիմօթէոս Կուղի Հակածա-
ուութեան այժմեան օրինակներու մէջ, ճշդեւ
չոր սրբապարտութեամբ :

Յիշեալ տեղիքը այսպէս աւանդուած է
ինձ ծանօթ օրինակներու մէջ .

Հակածաուութիւն՝

էջ 335. «Թուղք է. երդ. Սեպտեմբերի Բ.
Հոռի վեցերորդն» :

էջ 277. «Թուղք եւքներորդ. Սեպտեմ-
բերի երկրորդ. Հոռի վեցերորդ» :

Կնիք Հաւատոյ՝

էջ 112. «Թուղք եւքներորդ. Սեպտեմ-
բերի Բ. Հոռի վեցերորդն» :

էջ 357. «Թնվթ Ե. Սեպտեմբեր Բ. Հոռի
Զ.» :

Թնիւթ Երիցս այսպէս գրուած՝ առանց
տարակուսի գրչի վրիպակ է. ուղիղն է
Թնվթ (ՅճՅ). սկզբնագրին մէջ կարող էր
նաեւ Թնվիթ (ՅճՅ) Եղած ըլլալ, որմէ
անճմուտ գրչի տակ զիւրաւ կրնար ծագիլ
Թնիւթ ընթերցուածը :

ԵԻԹՆԵՐՈՐԴ Երկիցս այսպէս եւ անգամ
մը է. գրչութեամբ աւանդուած է : Կը տես-
նուի անգամ մըն ալ Ե. տարբերակը, որ
կրնար է.ի սխալագրութիւնը համարուիլ,
եթէ պատահարաբ տօմարական հաշուով
«Սեպտեմբեր Երկրորդի» հետ չհամաձայնէր :

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ անգամ մը միայն այսպէս

պահպանուած է. միւս երեք գէպերուն «Սեպտեմբերի» է, անշուշտ սխալագրութեամբ: Ասորին ունի «Սեպտ. 2.»:

ԵՐԿՐՈՐԴ երիցս գրուած է Բ:

ՀՈՌԻ բոլոր գէպերուն անփոփոխ:

ՎԵՑԵՐՈՐԴՆ անգամ մը միայն 2. Համառօտագրութեամբ:

Այս պատկերէն կը տեսնուի թէ օրինակոյները բաւական ազատ ընթացած են օրինակութեան մէջ, ըստ կամի Համառօտելով եւ ընդարձակելով, նաեւ մանր փոփոխութիւններ մուծելով:

Եթէ ընդունինք թէ ուղղագոյն ընթերցուածն է Թովք եւրֆերորդ, Հարկ պիտի ըլլայ տօմարագիտական գուգակցութիւն մը գտնելու Համար կա՛մ Սեպտեմբեր երկրորդը ուղղել շորորդ. եւ կա՛մ իրրեւ ուղիղ՝ նախամեծար Համարիլ Թովք Ե. Սեպտեմբեր Բ: Բայց այսպէս կը ստանանք Հակաժամանակագրական արդիւնք մը այնու, որ Դիոսկորոսի մահուան օրը արտաքին ագրիւրներէ կը նշանակուի 454, Սեպտեմբեր 4ին, այն է Թովք Է. Սեպտեմբեր Դ¹¹:

¹¹ Թէպիտակայ 455ին յունարէն գրած եւ այժմ ասորիքէն խմբագրութեամբ պահուած Դիոսկորոսի վարբին մէջ (F. Nau, Histoire de Dioscore, patriarche d'Alexandrie, écrite par son disciple Théopiste. Journal Asiatique, 1903, p. 5—108, 241—310) մահուան օրը կը նշանակուի չէլուլ (= Սեպտ.) ամսոյն 4ին, գիշերուան ժամը 11ին» (Հմմտ. Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K.

Հայ ձեռագիրներու վրիպակը ըստ ամենայն հաւանականութեան պէտք է փնտռել ոչ թէ Թուրքիոյ, այլ «Սեպտեմբեր Բ» ընթերցուածին մէջ: Վրիպակը սպորդած ըլլալու է շատ կանուխ ժամանակ մը, այնպէս որ այժմեան ծանօթ օրինակները իրենց գաղափարօրինակին մէջ արդէն գտած են նոյնը: «Սեպտեմբեր Գ» ընթերցուածին «Սեպտեմբեր Բ» փոփոխութեան ժամանակ, ինչպէս կ'երեւայ, նաև մերձաւոր հայկական ամսանունը կրած է ազճատում:

Սկզբնապէր օրինակը կ'ենթադրեմ եղած ըլլալ՝

ԹՈՎԹ Է. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ Գ. ՍԱՀՄԻ Զ.

Կարգացուած է օրինակողէն՝

Ahrens und G. Krüger, Leipzig 1899, էջ 304): Իսկ Պետրոս Վրացւոյ վարքին մէջ կ'ըսուի թէ վախճանած ըլլայ էլուլ (= Սեպտ., հաս Թ՝՝՝) ամսոյն եօթնին (R. Raabe, Petrus der Iberer, Leipzig 1895, էջ 63):

Հակաճառութեան վերոյիշեալ տեղիքը, չի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանդրայ յերսորացուր (Գրոսկորոս) զընթացան կատարեաց ի Քրիստոսութուզթ եւթներորդ, Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոսի վեցերորդ» (էջ 277) ասորերէն թարգմանութեան մէջ (British Museum, Add. 12156 գրուած 562էն յառաջ) աւանդուած է պարզապէս «...ուր զընթացան կատարեաց ի Քրիստոս, Սեպտեմբերի ամսոյ Զ» (E. Schwarz, Codex Vaticanus gr. 1431, eine antichalcedonische Sammlung aus der Zeit Kaiser Zenos, München 1927, էջ 125 = Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, XXXII. Band, 6. Abh.)- Շղթրց նկատելով որ հայերէն Ձեռագրին մէջ Թուրք (փոխ. Թուրք) ըսուած է, համարած է թէ «Սեպտեմբերի Զ» թղթոյն գրութեան թուականն ըլլայ:

ԹՈՎԹ Է. ՍԵՊՏԵՄ. ԲԵՐՈՐԴ ԼՄԻ Զ.

ևւ ուղղուած՝

ԹոՎԹ եւրօնրորդ Սեպտեմբեր երկրորդ
Հոռի վեցերորդ :

Այս սրբազրութեամբ կը ստանանք նըշ-
դիւ Դիտսկորոսի մահուան օրը՝ «ԹոՎԹ Է.
Սեպտեմբեր Դ.» այս օրուան ուղիղ կը հա-
մապատասխանէ տօմարադիտական հաշուով
«Սահմի Զ.» 601—603 տարիներուն : Ուստի
Տիմոթէոս Կուղի Հակահատութեան թարգ-
մանութիւնը կատարուած է 601—603 տա-
րիներուն :

Ստացուած արդիւնքը ըստ ամենայնի
համաձայն է ժամանակակից պարագաներուն :
Ժամանակ մը, երբ չբազում զիրք մեծարա-
նաց անօրէն ժողովոյն (Քաղկեդոնի) հասեալ
են ի տեղիս տեղիս, ուղղափառ ուսուցանե-
լով զչարափառութիւնն Մարկիանոսի եւ ժո-
ղովոյն Քաղկեդոնի¹², հարկ տեսնուած է
հրապարակ հանել այս հոսանքին դէմ հա-
կահատական եւ միաբնեաց վարդապետու-
թեան ջատագով դրութիւններ. եւ այս մտքով
է, որ կը գրէ Վրթանէս նոյն թղթին մէջ, թէ
«եառու բերել զՊատանոս ժողովոյն (տալ. ժո-
ղովոյն) եւ այլ հաւասարս հաւատոց գերա-
նելի վարդապետացն եւ զընդդիմակ(յ)աց

¹² Թուղթ շրջագոյական Վրթանէս Քերզոզի առ
Եկեղեցին Յուրտուաց, լանուս Մոփսէս եպիսկոպոսի
(606). Գիրք Թղթոց, էջ 124. Հմմտ. Հանգ Ամս.
1910, էջ 39—41 :

հերձուածողացն, գլխովագոյնն այտի ակզեկացիք» (էջ 118). «Եւ որ յանդիմանեն եւ նորովեն դժողովն (Քաղկեղանի) եւ դՏումարն՝ են Թուղթն Չենոնի ուղղափառ թագաւորի որ կոչի Հենատիկոն եւ Թուղթն երանելոյ Անաստասոյ թագաւորի եւ Գիրք Տիմոթէոսի Աղեքսանդրացոյ եւ Թուղթ Յովհաննու Եպիսկոպոսապետի եւ Թուղթ Պետրոսի Անտիոքացոյ եւ Պատճառն իսկ եւ այլ բազում թուղթք ուղղափառաց: Եւ մի գարմանար, սիրելի, թէ զի՞ ծաւալեցաւ ստութիւն եւ նուազեաց ճշմարտութիւն...» (էջ 126):

Այս գրութիւններէն մաս մը՝ ինչպէս Հենոտիկոնի եւ Անաստասի եւ Պետրոս Անտիոքացոյ թղթերու թարգմանութիւնը հին է, բայց նոր են միւսները, որոնց թուին մէջ նաեւ Գիրքն Տիմոթէոսի: Այս գրոց մասին է նաեւ Սորմէնի ակնարկութիւնը, որ պատասխանելով Վրթանէսի հրաւերին գալ եւ վիճարանել, կը գրէ. «Իմացաք եւ զասացեալսդ ձեր զինուորական կարգի... Եթէ Առաքեցէ(ք) զոր կամիք, թող գան, զհարցն հաւատ կարգեալ անսանեն: Եթէ զԴիոսկորոսին առէք, զՏիմոթէոսին զԱղեքսանդրացոյ որ ընդդէմ բարեպաշտութեան հոգեկիր հարցն յանդոնեցան առել, ուտաի եւ մերժեցան ի սրբոց Եկեղեցոյ... զայդ եւ մեք քաջ գիտեմք, եւ ունիմք ի կապարճո հաւատոյ մերոյ ճշմարտի՝ որպէս զսուտ եւ զօ-

տար եւ զանգործ նեատս . այլ ինչ եթէ ունիք զոր ոչ գիտեմք, որ ոչ է հասեալ առ մեզ, տուք բերել»¹³ : Ինչպէս կ'երեւայ խօսքերէս, նաեւ Սորմէն գիտէ թէ Տիմոթէոսի զերբը թարգմանուած է եւ հասած Հայաստան թղթին գրութենէն ոչ շատ առաջ :

Ընդունելով թարգմանութեան տարին 601—603 շրջանին, կարելի պիտի ըլլայ վեր հանել նաեւ թարգմանութեան միջառայրը :

607 ին Արրահամ Կաթողիկոսի առ Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց գրած մէկ թղթէն կ'երեւայ թէ տեղապահն Վրթանէս ունէր իրեն գործակիցներ Ուռհայի (Մղեսիայի) մէջ : Անոնք ի հարկաւորութեան կը մատակարարեն Վրթանիսի կրօնական—գաւանարանական վէճերու համար նիւթեր : Ինչ որ մասնական զէպօքի մը մասին պատմուած է, պէտք է — ինչպէս ինձ կը թուի, մերձեցնել Տիմոթէոսի գրուածքին թարգմանութեան ալ : Արրահամ Կաթողիկոս (հաւանօրէն Վրթանիսի թելադրութեամբ) կը գրէ . «Եւ զի սոյման նամակն որ հայերէն գրով էր, յապրատամբութեանն (572) կորեաւ եւ թարգմանեցաւ այս յՈւռհայ քաղաքի ի հոռոմ գրոյքանդի եւ նոքա ունէին ի մէնջ : Եւ ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, շկարացին թարգմանել . զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսարանացն անուանք, եւ են որ կարի ի

¹³ Գիրք Թղթոց, էջ 91 :

ծածուկ եւ այլաձեւք: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն եւ յաջորդաւք տեղեացն եւ այլաձեւ անուամբք եպիսկոպոսացդ՝ որպէս գրեալ են, կարէք զատոյդ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել եւ զայլոցն եւս. քանզի եւ մեք զմերս այդ տարազու մարթացաք գտանելք. Գիրք Թղթոց, էջ 183. հմմտ. եւ վերը՝ էջ 80:

Յօսքը 506/507ին Բարդէն Կաթողիկոսի օրով Սիմէոն Բեթ-Արշամացւոյ յորուած հաւատոյ հաստատութեան մասին է, զոր երեք եկեղեցիները՝ Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից առանձին առանձին բաղձատարադիր յանձնած էին ասորի երէցին: Այդ թղթերու պատճենները պահուած էին իւրաքանչիւր եկեղեցեաց գիւաններու մէջ: Բարդէնի թղթին պատճենը այրած էր 572ին Դոււնոյ կաթողիկոսարանի հրդեհման ժամանակ: 607ին, երբ Կիւրիոն միտեցաւ քաղկեդոնական դաւանութեան, հարկ տեսնուեցաւ գնել անոր առջեւ Գարբիէլ Կաթողիկոսի թուղթը արուած Բեթ-Արշամացւոյ, որ կը համարուէր միարնեոյ վարդապետութեան ջատագով: Ինչպէս Բարդէն Կաթողիկոսի Բ. թուղթը, նոյնպէս Գարբիէլ Կաթողիկոսին թուղթը թարգմանուեցան յունարէն օրինակէն, որ պահուած էր Եզեսիս:

Թարգմանիչը, որ չէր կրցած ուղիղ դուրս բերել Հայաստանի եւ Վրաստանի եպիսկոպոսարաններու անունները, հաւանօ-

րէն ծագումով բնիկ Հայաստանցի չէր եւ անտեղեակ էր Հայաստանի ինչպէս նաեւ դրացի Վրաստանի գաւառական բաժանումներուն :

Տեսանք վերազոյն թէ Բարդէնի Բ. թուղթը՝ թէեւ կրած է նոր խմբադրութիւն, քայց պահած է հետքեր առաջին թարգմանութենէն, որոնց թուին մէջ է Շարագրեմ քայր, որ յայտնի նշան մըն է թէ թարգմանիչը ունի Տիմոթէոսի Հակածառութեան թարգմանչին հետ անձուկ խնամութիւն :

Ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ Յունարան Դպրոցի Բ. խումբը իւր կենդրոնն ունէր Ուռհա : Անոնց համար ալ կ'արժէ Արրահամ Կաթողիկոսի վճիռը, թէ «ստոյգ եւ սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել» : Յունարան Դպրոցի երեք խումբերէն յատկապէս Երկրորդը երեւելի է իւր անսրբութեամբը, որ բառ առ բառ, քայլ առ քայլ հետեւած է յունարէնի ընթացքին թէ՛ շարագասութեան եւ թէ՛ բառակազմութեան մէջ :

Առանձին ուշադրութիւն կը դրուէ նաեւ այն պարագան, որ Բ. խումբիս բոլոր արտադրութիւնները միարնեայ ուղղութեամբ են¹⁴ : Եւ եթէ նկատի առնենք որ սկսեալ Զ. դարու առաջին քառորդէն Նդեսիա միարնեայ վարդապետութեան հետեւոյնը ուղիւսուոր կենդրոնն էր եղած, ուր նախոր

¹⁴ Մ ա ն ա ն դ ե ա ն, անդ, էջ 202—209 :

Մանձաղոս իւր ուսուցչական աթոռն էր հաստատած, զիւրին պիտի ըլլայ ըմբռնել, թէ ինչո՞ւ Վրթանէս Քերզոզ այնպէս սերտ բարեկամական յարաբերութիւն կը մշակէր այս միաբնեայ կենդրոնին հետ:

Անհամաձայն չեն այս եզրակացութիւններուն արտաքին ազդեցութիւններու տեղեկութիւնները: De rebus Armeniae գրութեան հեղինակը եւ Փոս թէպէտ Փիլոքսենիոսի եւ Տիմոթէոսի գրութիւններու հայերէն թարգմանութիւնը եւ Հայաստան մուտքը Արդիշոյի կը վերագրեն, ուստի իբր 550—556, բայց այս երկու հեղինակներու գրութիւնները լեզուական տեսակէտով այնպէս անմիասնական են, որ անհնար է անոնց թարգմանութիւնը մէկ ժամանակի եւ մէկ թարգմանչի վերագրել: Հաւանական է որ Արդիշոյ բերած ըլլայ Հայաստան Փիլոքսենիոսի գրութիւնները. կան նոյն իսկ Արդիշոյի առ Ներսէս Աշտարակեցի թղթին մէջ հետքեր Փիլոքսենիոսի գրութիւններէն: Ասորի հեղինակիս գրուածները թարգմանուած են յստակ, բնիկ հայ նկարագրով, առանց Յունարան Դպրոցի ամենաթեթեւ ազդեցութեան: Հակաժամանակագրական է Փիլոքսենիոսի եւ Տիմոթէոսի գրուածներու թարգմանութիւնը համարիլ ժամանակակից: Անոնք երկու ուրոյն դպրոցներու արտադրութիւններ են, որոնցմէ մին երէց է, ասորական ազդեցութեան են-

թակայ եւ երկրորդը կրտսեր՝ յունական ուղ-
ղութեան ծառայ:

Տիմոթէոսի Հակաճառութեան թարգմա-
նութիւնն ընդունելով կատարուած 601—603
տարիներուն Եղեօխայի մէջ, կ'ունենանք
կուսան ճշգրիտ գոնէ մերձաւորապէս միւս
խումբերու ալ գործունէութեան շրջանը:

Ինչպէս նկատեցինք վերագոյն՝ Յունա-
րան Դպրոցի հնագոյն շէրտը կը ներկայացնէ
Ա. խումբը: Այս խումբի արտադրութիւն-
ներէն յանուանէ Փիլոն Եբրայեցւոյ գրու-
թիւնները ծանօթ եղած են Եղիշէի՝ Հայոց
պատերազմի պատմութեան մէջ: Թարգմա-
նութեան յետնագոյն եզրը հարկ կ'ըլլայ ա-
սով ճանչնալ 590 թուականը, երբ յօրինած
է Եղիշէ իւր Պատմութիւնը: Եղիշէ կը պատ-
մագրէր Կ. Պոլիս. այս տեղ ունէր նա աչքի
ստաջ Փիլոնի գործերը: Հաւանօրէն հոս
պէտք է փնտռել նաև Ա. խումբի գործու-
նէութեան միջավայրը:

Գրական նո՛ր ոճ եւ նո՛ր ճաշակ կը դնէր
Յունարան Դպրոցը հրատարակ: Նոր շար-
ժումս նոր միջավայր կը պահանջէր. եւ յան-
դուզն փորձը յունարան լեզուով, յունական
ճաշակով գրականութիւն ստեղծելու կ'են-
թադրէ ժամանակի հասունութիւն, միջա-
վայրի փոփոխութիւն:

Ի՞նչ փոփոխութիւն կամ ո՞ր միջավայրը
կարող էր գրգիռ եւ շարժում տուած ըլլալ
այս նոր գրականութեան, քան 572ի Հայոց պա-

տերազմը, որ ամբողջ երկիրը ոտք հանեց, հայ ազնուականութիւնը, եկեղեցականութիւնն եւ մտաւորականութիւնը տարաշխարհիկ բրաւ եւ հեռաւոր կայսերանիստ մայրաքաղաքի մէջ միւսանդամ ի մի հաւաքեց: Կաթողիկոսին հետ եկեղեցականութիւնը եւ Սպարապետին հետ ազնուականութիւնը ապաստան դտաւ Կ. Պոլիս. ուր ստիպուեցաւ աւելի քան 20 տարի պանդխտիլ: Օրուան ստիպմունքն էր կայսերանիստ մայրաքաղաքին մէջ ապրիլ քաղաքակիրթ աշխարհին հետ անձուկ յարաբերութեան մէջ. ունենալ չօչափում ժամանակակից իմաստասէրներու հետ. եւ կամայ եւ ակամայ միջամուխ ըլլալ կրօնական—դաւանարանական հարցերու մէջ, որոնցմով այնպէս հարուստ էր ժամանակը:

Հայ ազնուականութեան երիտասարդ սերունդը պէտք ունէր կրթութեան. եւ պիտի յաճախէր պետական դպրոցներ, ուր Նորպղատոնական իմաստասիրութիւնը կը տիրէր մտքերու, եւ ճարտարախօսութեամբ կը մարդուէր երիտասարդութիւնը: Գիտնեսիրոսի Արուեստ Քերականութեան եւ Գիրք Պիտոյից առաջին հրահանգի դասադրքերն էին, եւ աշակերտութիւնը կ'առաջնորդուէր աստուածաձանթութեան ոչ թէ Սուրբ Հարց մեկնողական—վարդապետական տեսութիւններով, այլ յունական փիլիսոփայութեան յեցած Փիլոնի լուծումներով եւ հելլեն իմաստասէր-

ներու հեթանոս աստուածխօտութեան դէմ մաքարոց Իրենէոսի մը ուղեցոյցով :

Զարմանալի չէ հետեւորար եթէ Ա. խումբի արտադրութիւնները դուռ լեզուաբանական - ճարտասանական - իմաստասիրական բովանդակութեամբ են, նոյն իսկ Փիլոն Երրայեցի եւ Իրենէոսի Ընդդէմ Հերձուածոց դիրքը հետաքրքրութիւն դարթուցած են այնպիսի յառաջացած դարու մէջ : Թարգմանչական նոր Դպրոցս առաջնորդուած է բոլորովին տարբեր հայեցակէտներով քան որ ուղղութիւնն եղած էր նախորդներուն : Եկեղեցականներ դժուար է ենթադրել այս խումբին մէջ. բացարձակապէս աշխարհիկ գործիչներ զլուխ անցած են նոր շարժման, որոնք փիլիսոփայութիւնը նախամեծար նկատած են աստուածարանութենէն :

Նաև գործելու կերպը խտտորնակ կ'ընթանայ նախորդ ուղղութեան : Ի՞նչ նպատակ կարող էր հետապնդած ըլլալ թարգմանիչը, երբ Դիոնեսիոս Թրակացւոյ Քերականութիւնը կը շրջէր հայերէնի բառ առ բառ : Հայերէն քերականութիւն մը յօրինել : Այս գէպքին պէտք էր յունարէն լեզուին սեպհական օրէնքները մերձեցնել հայերէնի. բայց այս չէ կատարուած : Ընդհակառակը ճշգրիտ եւ հաւատարմօրէն ներկայացնելու համար յունարէն բնագիրը, ամէն ջանք տարուած է յերիւրել նոր խոնարհման ձևեր պատկերելու համար յունարէնի այն եղանա-

կաւորումները որոնք կը պահպէին հայերէնին :

Նկատի առնելով այս հանգամանքը, պիտի կրկնեմ . թարգմանչին ջանքն եղած է հայ սասնողին ըմբռնելի ընելու համար յունարէն լեզուի խոնարհման եւ բառակազմութեան սեպհականութիւնները, բառացի եւ տառացի շրջել սկզբնագիրը հայերէնի : Ուր խօսքը օրէնքներու մասին է, եղած է բնագրին ստրուկը, իսկ ուր օրէնքներու բացատրութիւնն է, եղած է ազատ, օրինակները նոյն իսկ բնաշխարհիկ պայմաններէն վերցնելով : Հայերէն լեզուի յատկութեանց անհմուտ մը չէ թարգմանիչը, բայց կամաւ յանձն առած է երեւալ բնագրին ստրուկը, որովհետեւ այսպէս կը պահանջէր հարկը :

Թարգմանչի անձին մասին ուշադրաւ է ինչ որ կը խորհրդածէ Ն. Աղբալեան¹⁵. Նկատի առնելով թէ Թրակացոյ Քերականութեան թարգմանիչը յունարէն բնագրի բացատրական օրինակներու փոխարէն յաճախ հայ միջավայրէն օրինակներ կը դնէ, կ'եզրակացնէ Աղբալեան թէ թարգմանիչը ապրած է միջավայրի մը մէջ, ուր կայ ձիւնի

¹⁵ Արարատ, 1919, էջ 70—71: Հմմտ. նաեւ Հ. Ա. Վարդանեան՝ Արտաւազդաճաւ, Հոցի, Հոցիկաչափ, Վահագն. Հանդ. Ամսօրեայ, 1920, էջ 281—283: «Փիլոսոփ դարձոց թարգմանիչը ինչպէս հեղին եւ հոյ լեզուի, նոյնպէս յոյն եւ ազգային դիցարանութեան հաւասարապէս քաջ հմուտ է» (անդ, էջ 281):

Հիւս, որթ, ընկուզենի, այգիներ եւն. իբրեւ օրինակ կը յիշուին նաեւ Տարօնը, Յրօնքը եւ այլ եւ այլ անուններ որոնք Մամիկոնեան տան յատուկ են: Աղբալեան կը միտի մինչեւ անգամ հաստատելու թէ թարգմանիչը Տարօնեցի մ'եղած, նոյն իսկ Տարօնի մէջ գործած ըլլայ: «Այս սրամիտ ենթադրութիւնը, որ թւում է ինձ բուսականաչափ հիմնաւորում, կը գրէ Մանանդեան (էջ 227), կարելոք եւ հետաքրքիր է այն տեսակէտից, որ թարգմանութեան տեղի որոշմամբ որոշում է նաեւ թարգմանութեան բարբառախօսական բնոյթ կրող լեզուական առանձնայատկութիւններէ միջավայրը: Ի նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալ վկայութիւնները եւս յունարան հնագոյն հեղինակներէ ծննդավայրը կամ գործունէութեան միջավայրը որոշում են Բաղբեւանդում, Տարօնում եւ Կարինում, կարելի է թերեւս ենթադրել, որ Յունարան Դպրոցի գլխաւոր կենդրոնները եղել են, Հաւանաբար, Հայաստանի արեւմտեան կողմերում, որոնք դանուել են յունական մշակոյթի անմիջական ազդեցութեան տակ: Ըստ երեւոյթին, արեւմտահայեր պէտք է լինին նաեւ այն քաղկեդոնականները, որոնց շրջանում թարգմանումս պիտի լինին, ինչպէս ենթադրեցինք, Գաւիթ-Ոլումպիոսորոսի երկիրը¹⁶ (= Գ. Սումր):

¹⁶ Մ ա ն ա ն դ ե ա ն, անդ, էջ 227—228:

Աղքատիկանի եւ Մանանդեանի յայնմ միայն կարող եմ համակարծիք ըլլալ, որ թարգմանիչը ծագմամբ Մեծ Հայաստանցի, թերեւս նաեւ Տարօնցի, նոյն իսկ Մամիկոնեան տնէն եղած ըլլայ: Այսպիսի ծագումով շատեր կային 572էն ետքը Կ. Պոլիս, անոնց թուին մէջ նաեւ Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց սպարապետը: Հայոց պատերազմէն ետքը Բիւզանդիոն ապաւինող փախստականներէն շատերը միտեցան քաղկեդոնականութեան: Անոնցմէ մէկն էր նոյն ինքն Վարդան Մամիկոնեան, որուն համար կ'ըսուի առ Սորմէն պատասխանական թղթին մէջ. «Նեռին ասպնջական եւ առաջնորդ եւ կարսպետ զնա պարտ է ասել (ապ. պատրաստել), որ ազգի միոյ ապստամբութեան եղեալ պատճառ եւ զարս ի կանանց վարատելոյ... եւ մանաւանդ յիւր բնակ եւ յուղղափառ վարդապետաց կարգէ սրանալով է փախուցեալ, որպէս զամպարիչտ[ն] առանց ուրուք հալածելոյ, եւ տարազիր եղեալ յամբիծ եւ հռչակաւոր եւ կեցուցանող նոցին հաւատոց¹⁷»: Այս այն Վարդանն է, որուն խնդրանքով դրեց Նղիշէ իւր Պատմութիւնը եւ զոր «ով մեծ ի դիտութեանն Աստուծոյ» կը կոչէ եւ կը համարի մին անոնցմէ, «որ դեղերիցին յիմաստութիւն»¹⁸:

¹⁷ Գիրք թղթոց, էջ 93:

¹⁸ Նղիշէ, էջ 7: Հմմտ. Հ ա ն դ. Ա մ ս., 1931, էջ 175—177:

Բուլոբուլիին անհնարին չէ մտածել թէ Վարդան Մամիկոնեան 572—575 տարիներու կռիւներէն ետքը երբ հաստատուեցաւ ի Կ. Պոլիս, նուիրուած ըլլայ իմաստասիրութեան եւ ձեռնարկած Քերականութեան, Պիտոյից Գրքի, Փիլոնի գրուածոց եւն թարգմանութեան :

Սպարապետի խիղախ ձեռներէջութեամբ միայն կարող էր գոյութիւն առնել Յունարան Դպրոցն եւ անոր պաշտպանութեան տակ պահպանել գոյութիւնը : Առանց այսպիսի անուանի դէմքի մը նախաձեռնութեան պիտի չկարենար ձեւ եւ կերպարանք առնել լեզուի տարեբային փոփոխութիւնը եւ արժատ ձգել եւ ընդհանրանալ : Եղիշէ առաջին մատենագիրն է որ կարգացած է Փիլոնի գործերը եւ անոր՝ այն «քաջ պատմագրին» խօսքերով զարգարած է իւր Ընծայականին էջերը, ձօնուած Մեծ Սպարապետին, Փիլոնի հաւանական թարգմանչին :

Այս եւ նման պատճառներ կը բռնադատեն զիս Յունարան Դպրոցի հիմնարկութիւնը եւնթաղրելու ի Կ. Պոլիս 572—575 տարիներուն :

Այս թուականէն ետքը հայ կեանքին հետ նաեւ հայ գրականութիւնը կրեց հզօր փոփոխութիւն : Այս շրջանին կ'իջնայ նաեւ Ազաթանդեղոսի յունարէն թարգմանութիւնը :

Այս մտքի մէջ կ'ամբրապնդէ զիս ոչ միայն այն հանդամանքը, որ մինչեւ 572 չկայ հայ

մասննազրութեան մէջ Յունարան Դպրոցին հետքը, այլ եւ ընդատաջ կու գայ խօսուն փաստ մ'եւս, Նւտիքէս Կ. Պոլսոյ Հայրապետին մէկ գրութեան թարգմանութիւնը, որուն ժամանակն ըստ ամենայն հաւանականութեան 577 տարին է եւ միջափայրը նոյնպէս Կ. Պոլիս:

Կը պատմէ Յովհ. Նփեսացի¹⁰ թէ 577ին երբ Նւտիքէս աքսորէն կրկին անդամ Կ. Պոլսոյ Հայրապետական աթոռը հրաւիրուեցաւ, դրաւ հրատարակի վրայ երկու բնութեանց մասին գրուածք մը, որ ահագին յուզում պատճառեց. բայց եպիսկոպոսներու ստիգմունքի վրայ հարկադրուեցաւ շուտով յետս կոչել: Նւտիքէս իւր այս գրուածքը քաղմաթիւ օրինակներով ուղարկած էր «առ մեծամեծս քաղաքին եւ առ տիկնայս», մասնաւորապէս անոնց որոնք կը հակառակէին ի Քրիստոս երկու բնութեանց վարդապետութեան: Առանց տարակուսի այս գրուածքէն օրինակներ ուղարկուած էին նաեւ Հայ նախարարներու եւ բարձրաստիճան եկեղեցականներու. որոնք ծանօթանալու համար Հայրապետին նոր մտքերուն փութացած էին թարգմանել տալ, գրութեան յետս կոչուելէն յետաջ:

Նւտիքէսի այս գրուածքին բնագիրը յունարէն լեզուաւ կորսուած է: Կայ բարերախ-

¹⁰ Եկեղ. Պատմ. Բ. 25 եւ 51:

տարար անոր հայերէն թարգմանութիւնը, որ իրրեւ հազուադիւա մնացորդ մը քաղկեդոնական գրականութեան կրնայ այլ եւ այլ տեսակէաներէ հետաքրքրական նկատուիլ: Ձմեկ կը հետաքրքրէ հոս անոր լեզուն, որ յունարան է:

Ունիմ աչքիս առջեւ Եւտիֆէսի այս գրութիւնը Վիեննայի Միսիթարեան Մատենադարանի Թ. 623, թղ. 268 ր—276 ր (ի վերջաւորութեան պակասաւոր) եւ Էջմիածնի Պետական Զեռագրատան Թ. 500, 323 ր—339 ր ձեռագիրներու մէջ (վերջինս օրինակութեամբ):

Սորագիրն է՝ «Եւտիֆի Եպիսկոպոսի Կոստանդինուպոլսեցւոյ Յաղագս գանազանութեան բնութեան եւ առանձնաւորութեան»: Կը սկսի՝ «Որ զարտաքին իմաստութեանցն վարժեցան մեծամտել նովաւ յաղագս բնութեան եւ առանձնաւորութեան անուղղարար շարագրելով»:

Թարգմանութեան հնութեան վկայ են ոչ միայն «Սոսրովիկ Թարգմանիչ» եւ Յովհ. Մայրապոսեցի, որոնք է. եւ Ը. դարերուն կարգապած են գրուածքս, այլ եւ Վրթանէս Քերզոզ ծանօթ եղած կը թուի անոր, արդէն 606ին. հետեւեալ տողերը յայանապէս ուղղուած են Եւտիֆիսի դէմ, թէեւ լուրւած է անունը: Կը գրէ Վրթանէս²⁰. «Չորոց

²⁰ Գիրք թղթոց, էջ 116:

(գՔ ազկեղսնականաց) զկեղծաւորութիւն նոցին խկ զբեալքն յայտ առնեն. զի յետ հրաշալի խառնմանն եւ ճշմարիտ միաւորութեանն՝ երկուս բնութիւնս սահմանեցին ի վերայ միոյ Քրիստոսի՝ բաժանեալս եւ անջատեալս ի միմեանց : Եւ վրիպեցուցանելով մերթ ասեն . Մի է եւ միազէմ եւ նոյն Քրիստոսն որդի Աստուծոյ եւ տէր եւ միածին . եւ անզրէն դարձեալ ասեն . Եւ յերկուց բնութեանցն անխառնելի է . եւ որք խառնեալ ²¹ համարին , ասեն , զերկուս բնութիւնսն Քրիստոսի , այսինքն զմարդկութիւն իւր բովանդակ ընդ իւրում աստուծութեանն՝ զնոսանցովեմք , ասեն : Վասն որոյ խկ եւ յերկուս զէմս եւ յերկուս զօրութիւնս բաժանեն զբանս զրոց որոց . եւ որք խոնարհազոյնք ասացեալ (են)՝ միում բնութեանն առանձինն որոշեն , եւ զբարձրազոյնն՝ միւս եւս բնութեանն առանձինն զատուցանեն» :

Եւտիքէսի գրուածքիս թարգմանութեան տեղւոյն եւ ժամանակին քաջ կը համաձայնի էակաց զբի Յիշատակարանը , ուր , ինչպէս Մանանդեան եւս կ'իմանայ , իմաստասիրական զբերութեան թարգմանութեան մասին է խօսքը : Յիշատակարանս է բոս էջմիածնի Չեոպրաց ²² . «Եւ արդ յետ բազում ժամա-

²¹ Տպ. խառնել :

²² Չեոպրիք էջմիածնի Չեոպրատան Թ. 270 (Ժէ), 580 (1618), 859 (Ժէ), 1754 (1637), 2018 (1621), 2607 (1300) :

նակաց գրեաց զգիրս զայս (= գրեցաւ գիրս այս?) իբրեւ Աստուած հասոյց զմեզ ի ժամանակս յայս, յորում Հ. եւ Ձ. էր թուական Հայոց (627) : Ես Գուրգէն քարտուղարս Հայոց մեծաց եւ սուրբ թագաւորացն պոտոսպաթար ստացող եղէ գրոցս այսմ : Բայց զարմանալի է ի նախկի յիշատակի գրոցս այսմիկ եթէ Գրեցաւ գիրքս այս էակքս հրամանաւ քարգմանեալ ի Յունաց ի հայս (հրամանաւ) տեառն Յովհաննիսի Հայոց Կաթուղիկոսի Գաբեղինացւոյ ի Ինքուականութեանն Հայոց. վկայէ այսմիկ Սարգիս Արարացի եպիսկոպոս ոչմարիտ վկայութեամբ :

Հայոց թուականը՝ Ին. կը համապատասխանէ փրկչական 576 Յուլիս—577 Յուլիս տարւոյն : Ժամանակակից կաթողիկոսն էր ճշդիւ Յովհաննէս Գաբեղինեցի, որուն մահուան թուականը սովորաբար կը նշանակուի 574 : Յովհաննէս Եփեսացի, որ ժամանակակից մըն է Գաբեղինեցւոյն կը գրէ պարզապէս, թէ կաթողիկոսը 572ին Կ. Պոլիս ժամանելէն քանի մը տարի յետոյ վախճանեցաւ : «Սարգիս Արարացի եպիսկոպոս», որ վկայած է թարգմանութեան մասին, հաւանօրէն աւորի Սարգիս եպիսկոպոսն է, որ յայտնի է իբրեւ վանահայր «Արարացւոց վանքին»²³ :

Դժուար է առ այժմ ճշդութեամբ նոյնա-

²³ A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922, էջ 185 :

ցրնել «Էակաց գիրքը» Մանանդեան (էջ 136—142) կ'ուզէ յորջորջմանս տակ Արիստատելի գրուածներն (= Բ. խումբ) իմանալ: Ինձ անհաւանական կ'երեւայ այս նոյնացումը: Վերագոյն այս խումբի թարգմանութեան միջաւայրը մատնացոյց եղաւ Ուռհա-Յդե-սիա: Որովհետեւ Յիշատակարանս սովորու-րար յանուն Գաւիթ Անյաղթի հասած իմաս-տասիրական հարց ու պատասխաններու ետեւ կը գանուի, եւ այս հատուածը էակաց գիրք յորջորջումը կը կրէ, աւելի հաւանական կը տեսնեմ իմանալ «Էակաց գիրք» անուան տակ այն իմաստասիրական մանր գրուածներու հաւաքածոյքը, որ պահպանուած է էական մասով էջմիածնի Ձեռագրատան Նոր Ժող. Թ. 528 ձեռագրին մէջ, յամէ 1280:

Նւտիքէսի Յդ. դանազանութեան գրքի եւ էակաց գրքի թարգմանութեանց միջա-վայրը Կ. Պոլիս երեւան դալով, անտարա-կուսելի կ'ըլլայ Յունարան Գորոցի Ա. եւ Գ. խումբերու գործունէութեան կենդրոնը ըն-դունիլ կայսերանիստ մայրաքաղաքը:

Նւտիքէսի «Յաղագս դանազանութեան» գրուածքին լեզուն կը միտի առաւելագէս Գ. խումբիս. ունի նաեւ Ա. եւ Բ. խում-բերու հետ ազերս. մինչ Ա. խումբէն ուղղակի կախում մը ցոյց կու տայ, Բ. խում-բին հանդէպ աւելի ներգործական քան կրա-ւորական դերի մէջ է: Գ. խումբին ա-

ունձնայատուկ Շարամերձիմ, Ներշնչանամ, Աստղրեմ, Յարակացեալ եւն ունի նաեւ Եւտիքէս: Ըստ մասին իրեն յատուկ են՝ Արտակայիմ, Արտաձայնեմ, Բացադասեմ, Համաշարչարական, Հերձուածեմ, Մակատեակալ (Հմմտ. մակատեաուչ, Նսննոս), Մակարկութիւն, Միջամիսիմ, Յեղականութիւն, Ներանկեալ, ներպոյանամ, ներհայիմ, ներհանդիպիմ, ներմտութիւն, Շարպիմել, Շարակայացեալ, Շարամարաիմ, Որչափանամ, Պարբարնեալ, Ստորապիտակութիւն, Վերանիմ, Վերափոյլիմ, Քանակիմ եւն:

Յունարան Գպրոցի նորամեութիւնները, Հայերէն դասական եւ առանին լեզուներու յախուռն եւ խիզախ յեղաշրջումը թէ ի՞նչ աչքով նկատուեցաւ ժամանակակիցներէն, յատկապէս Մեծ-Հայաստանցիներէն, կարելի է զգալ Վրթանէս Քերզոցի հետեւեալ տողերէն²⁴. Վրթանէս կը գրէ Յուրտաւ քաղաքի Հայերուն 606ին. «Իսկ այժմ առաւել եւս յայանապէս գրեալ տեսանեմք զազանդն Նեաւորի յիւս առաւել նորածել գրեալս նոցա²⁵, զոր ես տեսի եւ կարգացի նոցին իսկ գրով²⁶,

²⁴ Գիրք Թղթոց, էջ 116:

²⁵ Հեաաքքքական է ասութեանս մեւր, որով կ'ակնարկուի նորածել նորանշան Հայերէն լեզուն, որ կը կիրարկուէր Յունարան Գպրոցէն:

²⁶ Անշուշա ոչ յունարէն, այլ Յունարան Գպրոցի շնաչխարհիկ սեով:

որ թարգմանի ի մեր լեզուս²⁷ այսպէս .
Ասէ . Ձոր օրինակ ազնիւ հիւսան . . . » :

Թէպէտ ի սկզբան եպերեւի երեւցաւ յունարան հայերէնը , բայց յընթացս ժամանակի անհրաժեշտ տեսնուեցաւ նոր Դպրոցիս կարեւոր արտադրութիւններուն ծանօթութիւնը . յաճախակի ընթերցումը ընտելացուց ինչպէս մտքերը բովանդակութեան , նոյնպէս լեզուն նորածեւ հայերէնին : Յաջորդ շրջանի գրականութեան վրայ տարաւ Յունարան Դպրոցը յաղթանակ : 628ին Գուրգէն պոստոստպաթար «գարմանալի» կը գտնէր , որ «Էակաց գիրքը» իւր անմարտելի հայերէնով թարգմանուած է «հրամանաւ» Յովհ . Գարեգինեցի կաթողիկոսին : Անշուշտ գրատէր կաթողիկոսին փափազն էր , որ թարգմանուէին օգտակար գրքերը հայերէնի , բայց ոչ կամքը՝ որ յունարան նորածեւ լեզուով հայացուէին : Յունարէն լեզուին հմուտները ազաւազած էին անգամ մը իրենց ճաշակը , եւ փիլիսոփայական – աստուածարանական մտքերը ճշգրիտ անդրադարձնելու փոյթը ստիպած էր ակամայ մեղանչել տոհմային լեզուի յստակութեան դէմ :

Այս բնուածներէն ինքնին կը հետեւի թէ

²⁷ Հարկ կը տեսնէ վրթանէս Յունարան Դպրոցի շատերուն անմատչելի հայերէնը ծանօթ հայերէնի վերածել , ինչպէս այսօր «նոր ուղղադրութիւնը» հարկ կը զգանք հասարակաց մատչելի «հին ուղղադրութեան» վերածել :

որքան միամիտ գտնուած է Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան խմբագրիչը, որ մուծելով Պատմութեան Գ. 61 գլխուն վերջին տողերը՝ «բայց քանզի տգէտք էին մերումս արուեստի...» եւ 61րդ գլուխն ամբողջ, հաւատացնել ուզած է թէ Յունարան Դպրոցի հիմնադիրը Մովսէս Խորենացի եղած է եւ իր առաքումն Ազեքսանդրիա Սահակի եւ Մաշտոցի հրամանով կատարուած: Թ. դարու երկրորդ քառորդին մուծուած այս յաւելումը²⁸ առիթ տուած է յետագաներուն ամբողջ երամ մը կրտսեր աշակերտներու երեւան հանելու, որոնց թուին մէջ ամփոփուած են Ե.—ԺԱ. դարերէ ծանօթ եւ անծանօթ ստեղծագործի անուններ:

Յունարան Դպրոցի արտադրութիւններու նկատմամբ 25 տարի յառաջ ստացած արդիւնքներս²⁹, որոնց հակառակեցաւ ժամանակին Կարապետ եպ. Տէր-Մկրտչեան³⁰, կ'արդարանան այժմ: Իսկ Դպրոցիս հիմնադրութեան կանխազոյն եզրը, զոր զծեցինք, պիտի բանայ մեր աչքերը ճշդազոյնս ճանչնալու եւ գնահատելու բնիկ հայ լեզուն եւ անոր գասական մատենագրութիւնը:

²⁸ Հմմտ. P. N. Akinian, Moses Khorenatzi ի թերթին WZKM, 37 (1930), էջ 209—210:

²⁹ Հ. Ն. Ակինեան, Տիմոթէոս Կուղ հայ մատենագրութեան մէջ. Վիեննա 1909:

³⁰ Կնիք հաւատոյ. Վաղարշապատ 1914, էջ ԾԹ—Կ ԷԷԷ:

Գ.

ՆԱՅԵՐԷՆԻ ԼԵԶՈՒԻ ԸՆԴԱՅ. ԲԸ
450—1850

Հոյերէն լեզուն, որ այնպէս պերճ, դասական նկարագրով գրի առնուեցաւ Ն. դարու առաջին կէսին Սահակի եւ Մաշտոցի եւ անոնց աշակերտներու ձեռքով, սկսեալ դարուն երկրորդ կէսէն ապրեցաւ իւր արծաթի, պղնձի երկաթի եւ ցելի շրջանները: Արկար դարեր ենթարկուեցաւ յունական ազդեցութեան: Յոյն լեզուէ թարգմանութիւններ ընելու հարկին տակ գտնուեցաւ Մատենադրութիւնն իւր դարգացման համար նաև ոսկի դարէն հարբ: Մինչ Մաշտոցեան Դպրոցը գիտակից իւր պաշտօնին եւ ժողովրդեան պահանջին ձեռնարկեց գործին կատարեալ հմտութեամբ յոյն եւ մայրենի լեզուներուն, եւ ի գլուխ հանեց թարգմանութիւններն արուեստին բարձրագոյն կատարելութեամբը, պակսեցաւ այս հմտութիւնը եւ գիտակցութիւնը յաջորդ շրջաններու թարգմանիչներուն: Անոնք ցոյց տուին հաւասարապէս եռանդ ճոխացնելու մայրենի գրականութիւնը օտար մատենագիրներու թարգմանութեամբ, բայց շունեցան առաջիններու յաջողութիւնը կա՛մ անհմտութեամբ օտար լեզուի գաղտնիքներուն, կա՛մ ոչ շատ քաջ մարդուած ըլ-

լալով մայրենի լեզուին մէջ, և կա՛մ աչքի առաջ չունենալով ժողովուրդը, որուն պէտք էր ընծայել օտար գրականութիւնը հասկանալի բարբառով :

Յետ դասական շրջանի առաջին թարգմանական Դպրոցը՝ հիմնուած Նրուսաղէմի մէջ, համեմատութեամբ իր քոյր դպրոցին աւելի հասկանալի էր, վասն զի ուսեալ էին թարգմանիչները վանական շրջանակի մէջ և կը խօսէին հասարակաց՝ պարզախօս և անսեթեւեթ: Բայց ոչ այսպէս միւս Դպրոցը, Հոովմէական Հայաստանի մէջ, ուր, ինչպէս կ'երևայ, աշխարհիկներն էին թարգմանիչները, անընդել ե՛ւ հայերէնի ե՛ւ յունարէնի. և կը թարգմանէին յոյն լեզուի համաձայնութեամբ կաշկանդելով մայրենի լեզուի ազատութիւնը: Թէև յունական շարադասութեան հաւատարիմ, բայց և այնպէս հայ տարրն էր խօսքին արտայայտիչը:

Յաջորդեց այս կրկին Դպրոցներուն անձուկ իմաստով Յունարան Դպրոցը, իւր երեքպատիկ շերտերովը (572—603), հիմնուած ի Կ. Պոլիս և յՆդեսիա, որ արհամարհելով ամէն ակնածանք դէպի հինէն ժառանգուած մատենագրական լեզուն, ընթացաւ իւր սեպհական ճանապարհը՝ ինքնաստեղծ լեզուով և թարգմանական ինքնագիւտ արուեստով: Գործին գլուխը, ինչպէս հաւանական է կարծել, աշխարհիկ և գրականութեան նորավարժ թարգմանիչներ

կանգնած էին: Ասոնք ուղեցին յունարէն սկզբնադիրները ոչ միայն բառ առ բառ հայացնել ըստ կարելւոյն, այլ եւ յունարէն բառակազմութիւնը ճշդիւ անդրադարձնել, ուրիշ խօսքով՝ յունարէն նախադիրներով կազմուած բառերուն հանդէպ համանման նախդիրներով եւ ածանցներով բառեր կերտել: Այսպէս երեւան եկան բազմաթիւ նախդիրներ եւ ածանցներ, բառեր եւ բայեր, սեպհական խնդրատութեամբ, որոնք կերպարանափոխեցին հայերէն լեզուի նկարագիրը: Եւ որովհետեւ գիտական՝ քերականական, ճարտասանական եւ փիլիսոփայական, նաեւ վիճական—դաւանարանական դրութիւններ էին, որոնք հրապարակ ելան այս լեզուով, եթէ լեզուն զգուանք պատճառեց ի սկզբան իւր խորթութեամբը, բայց նիւթը շահադրդոական երեւցաւ եւ դրաւեց ուշադրութիւն: Առաջին անգամ քերդողներուն մատչելի եղան անոնք, ապա հանուեցան իրրեւ դասադիրք դպրոցական սեղաններու վրայ եւ այսպէս յաճախակի ընթերցմամբ մուտ դտան բառերը դործնական կեանքին մէջ եւ սիրուեցան իրրեւ միակ յարմար գիտական լեզու՝ փիլիսոփայական—գիտական մտքեր արտայայտելու: Երէկուան խորթը դարձաւ այսօր հարադատ եւ նկատուեցաւ լեզուին անբաժին տարրը:

Ստեփանոս Միւնեցի (Ը. դար), Գրիգոր Մազիտարոս (ԺԱ.), Գրիգոր Վկայասէր

(ԺԱ.) Ժառանգեցին իրենց թարգմանութիւններու մէջ թարգմանական այս արուեստն եւ լեզուն, եւ պակասը լրացուցին նորանոր ստեղծագործութիւններով: Հարստացաւ ճախացաւ հայ գիտական բարբառը յունարան տարրներով, բայց տուժեց բնիկ լեզուն իւր պարզութիւնն եւ յստակութիւնը: Այս բարբառին ազդեցութեան տակ ազրեցան է.— ԺԴ. դարերը. անով խօսեցան հայ փիլիսոփաները, աստուածաբաններն եւ ճարտարախօսները:

Քանի յոյն լեզուի ազդեցութեան տակ կ'ազրէր մատենագրութիւնը, նկատուած էր յունարան բարբառը ամենարաւ ե՛ւ կորովովն ե՛ւ ճոխութեամբը:

Է. դարուն երկրորդ կէսին ենթարկուեցաւ Հայաստան արարական գերիշխանութեան: Կեանքը արքունիքի մէջ, նախարարներու ազարանքներու մէջ, հրապարակի վրայ կրեց անշուշտ ազդեցութիւն արարական կենցաղէն. բայց հայ եկեղեցին, հայ գրականութիւնը ազրեցաւ ինչպէս յառաջ, որովհետեւ չունէր շփում ո՛չ արար հոգեւորականութեան եւ ո՛չ ալ արար իմաստասէրներու հետ: Պահանջեց սակայն պիտոյքը, կարեւոր դէպքերուն գիժել արար բժիշկներուն, որոնք համբաւ վայելեցին մանաւանդ թ. դարէն սկսեալ: Եւ բժշկութիւնը գիտութեան այն ճիւղն էր, որուն այնպէս նուազ ուշագրութիւն նուիրուած էր անցեալին մէջ:

ԺԱ. դարու վերջերք կը կազմուի Կարսի մէջ՝ Գաղիկ թագաւորի արքունիքը՝ ակումբ մը, ուր պարսիկ, արաբ, հրեայ եւ քրիստոնեայ բժիշկներ մուտք եւ ելք ունին, եւ կը ձեռնարկուի թարգմանել հայերէն երկրագործական եւ բժշկական մատեաններ պարսկերէնէ եւ արաբերէնէ: Քիչ յետոյ կը յայտնուի նաեւ Մխիթար Հերացի, պարսիկ եւ արաբ բժշկական Գպրոցէ, եւ կը գրէ իւր Ջեքմանց մխիթարութիւնը: Գիտութեան նոր ճիւղերս կը պահանջեն գիտական նոր լեզու եւ արաբ գրականութիւնը կը մատակարարէ բառապաշար:

Այս այն շրջանն է, երբ արաբական տիրապետութիւնը ծուէն ծուէն եղած, պարսիկ-թուրք եւ թաթար ժողովուրդներու փոփոխակի ազդեցութեան կ'ենթարկուէին արեւելեան աշխարհները: Եւ կեանքի պարագաներու հետ նաեւ քաղաքակրթական պէսպէս հոսանքներ կը բերէին յեղաշրջութիւն ժողովրդեան մտածելակերպի վրայ. եւ ժողովրդական բարբառը կ'իւրացնէր նոր նոր եկամտա տարրներ: ԺԳ.—ԺԷ. դարերուն, երբ սկիզբ բրաւ ժողովուրդը խօսիլ իւր բարբառով, զարմանալի շնկատուեցաւ այն մեծ թիւր օտար բառերու, որոնք իրրեւ լեզուի ընդոծին տարրներ կը կիրարկուէին բանաստեղծներէն, թէ աւելի հասկանալի եւ թէ աւելի նուրբ արտայայտուած ըլլալու համար:

Մինչ այս մինչ այն կը հասնէր նոր հասանք արեւմուտքէն, այս անգամ ոչ դրացի Յունաստանէն, այլ հեռաւոր լատինախօս երկիրներէն: Պաշակիրները կը մօտենային Կիլիկիայի. եւ արեւմտեան առաքեալները կարելով Հայաստանը կը ձգտէին հասնիլ Պարսկաստան, Չինաստան, նոր առաքելութիւններ բանալու մահմեդական եւ հեթանոս աշխարհներու մէջ: Ծանադարհին հիմնուեցան հանդրուաններ: Արտադի Ս. Թադէոս, Երնջակի Ս. Յովհաննէս վանքերու մէջ հաստատուեցան լատինախօս վարդապետներ եւ գրգիռ եղան Հայոց թարգմանական նոր Դպրոցներ հիմնելու (1345): Իրենց առաջին շրջանին բեզուն եղան այս Դպրոցները, եւ առին մեծահասոր երկասիրութիւններ, թարգմանուած լատին լեզուէ, սարգախօս հայերէնով, որոնք այնպէս նպաստամատոյց եղան դարուն դրական զարգացման: Միաբանող Եզրաբք չչարունակեցին սակայն գործել նոյն թափով եւ նոյն սկզբունքներով ծառայել հայ մատենագրութեան: ԺՆ. եւ ԺՉ. դարերուն միտեցաւ անոնց լատինարանութեան: Քայլ մը պէտք էր զայն կատարելագործելու, զոր յանձն առաւ Հոռոմի Ուրբանեան Վարժարանը՝ Բարսեղ եւ Յովհաննէս վարդապետներու առաջնորդութեամբ, որոնք մրցակից Յունարան Դպրոցի նորասիրութեան, այս անգամ լատին լեզուի բնաւկազմութեամբ եւ բառակազմութեամբ

չանք տարին կերպաձևել հայերէն գրական լեզուն: Վարդան Յունանեան, Սաշատուր Կարնեցի, Պեարոս Թրիֆլիսեցի եւ ուրիշներ պարձանք համարեցան փայլիլ շնաշխարհիկ բարբառով: Դիոնեսիոս Թրակացոյ Քերականութեան փոխարէն ունինք այժմ Յակոբ Հոլովի Զտուրիւնն հայկարանու քեան (1674): Դժբախտաբար գրականութեամբ սղքատ այս դարերուն ա՛յս գրականութիւնն էր որ պիտի կարգացուէր Կ. Պոլիս եւ դաւառները: Յաւայի էր եւ այն որ այս հայկարաններուն յանձնուած էր Եւրոպայի տպարաններէն լոյս տեսնող հրատարակութիւններու գրաքննութիւնը, որոնց ոչ բովանդակութիւնը միայն այլ եւ լեզուն կ'ենթարկուէր խիստ քննութեան:

Հակառակ այս հոսանքին կար բարերախտաբար Մոյր Երկրին մէջ կենդանի Աւանդապահ Դպրոցը, ուր կը մշակուէր հին բարբառը, հին մատենաներն էին դասագրքերը: Էջմիածնի Դպրոցն էր, հիմնուած Մովսէս Կաթողիկոսէն եւ փայտայուած Փիլիպպոս եւ Յակոբ Կաթողիկոսներէն, ուր Սիմէոն Զուղայեցի (Գարնեցի) կը դասախօսէր եւ Ստեփանոս Լեհացի կը պարապէր թարգմանութիւններով: Այս Դպրոցէն կ'ելլէր Առաքել Դաւրիթեցի, որուն յստակ, ժողովրդական լեզուն ախորժելի եւ իմանալի էր իմաստանոյն ալ, գեղջուկին ալ:

Այս էր լեզուի պատկերը ժէ. դարու վերջը, երբ Մխիթար Սեբաստացի կը հեռանար արեւելքէն եւ իրեն բոյն կը փնտռէր արեւմուտք:

Ս. ՂԱԶԱՐԻ ՄԵԽԹԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՅԸ

Մխիթար, որ կոչուած էրնոր ուղղութիւն տալ հայ մշակոյթին, չէր կրնար անտես ընել լեզուի հարցը: Կանգնած էին սակայն իր առաջ դժուարութիւններ, որոնց կուրծք պէտք է տար: Լատինարանութիւնը իր բոլոր անհեթեթութեամբը լեզուն էր արեւմտեան հայ վարդապետներուն, որոնց ընդգիծահարութեան պիտի բախէր, եթէ յախուուն եւ համարձակ դիրք բռնէր անոր դէմ: Ամէն համարձակ փորձ կարող էր վիժեցնել իր մեծ ծրագիրը շարաշար հետեւութիւններով: Այս ժառանջութեան մէջ զգաց ինք գինքը Մխիթար յատկապէս, երբ որոշեց հրատարակ հանել «Քերականութիւնն զբարառի լեզուի հայկազեան սեռի» (1730). ընդունի՞լ լատինարան նորաձեւութիւնները թէ մերժել. այս երկընտրանքի մէջ խոհեմութեան ձայնն եզուտեղի տալ փափուկ ժամանակին եւ լեզուին հիմնական դասութիւնը ապաստան ընել նոր սերունդին: Հարկաւ պիտի ուժաւորէր իւր Դպրոցը եւ պիտի տիրանար իւր հեղինակութեամբ հրատարակին: Արդեամբք ալ առտակաւ տակաւ թէ Մխիթար ինքնին եւ թէ իւր աշակերտները վտարեցին այդ նորա-

ձեռութիւնները և տեսաւ հայերէնն իւր առաջին նորոգութիւնը կամ Յետաշրջութիւնը :

Այս մեծ գործն ի գլուխ ելաւ՝ 1. վարելով լեզուէն լատինարանութեան ամէն նշմարները . 2. սամկօրէն լեզուի տարրները, որոնք սկսած էին երեւալ զբարբարի մէջ, ճնշելով . 3. կենդանացնելով հին լեզուն որ կը խօսէր ընտիր հեղինակներու՝ Եզնիկի, Եշիշէի, Մ. Պորենացուոյ, Գրիգօր Նարեկացուոյ և ներսիսեանց զրչին տակ :

Աստուածաշնչի նոր հրատարակութիւնը (1733) մեծապէս նպաստեց այս քայլին . և Հայկազեան լեզուի բառագիրքը (1750) շահեցաւ Մխիթարեան Գարոցին հեղինակութիւն : Նորոգեալ հայերէնի համար մեծ վաստակ ունի Հ. Վրթանէս Ասկէրեան, որ նուրբ ճաշակի տէր և ընտիր ոճի սիրահար իւրացուց Աստուածաշունչի թարգմանութեան լեզուն և անով բարբառեցաւ Կովզնոյի Փիլիսոփայութեան չորս հատորներու մէջ (1751), որուն ճակատը կը գրուէր «Թարգմանեալ զգուշութեամբ ըստ հայկազնեան լեզուիս ոճոյ» : Նորալուր էր իր բարբառը, բայց լսուեցաւ քաղցրահնչիւն, զիրիմաց և գտաւ ամէնուն հաճութիւնը : Քիչ յետոյ հաննց հրատարակ «Յաղագս նմանող լինելոյ Քրիստոսի... նորոգ թարգմանութեամբ ի լոյս ընծայեալ», որ պիտի փոխանակէր վաղուց ծանօթ թարգմանութիւնը՝ «Յաղագս համահետեւման Քրիստոսի...

Թարգմանեցեալ ի Յովհաննէս Վ. Կ. Պօլսեցւոյն :

Ասկէրեանի ցոյց տուած նանապարհով ընթացան, առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ Մխիթարեան նոր սերունդի աշակերաները : Նոյն պարզախօս եւ յատկ բարբառով կը յօրինէր Չամչեան իւր Պատմութիւնը եւ Քերականութիւնը :

Մխիթարեանք ոչ միայն ընտիր լեզուն ընտրեցին իրենց մտքի արտայայտութեան գործիք, այլ եւ հանեցին հրատարակ Նախնեաց ընտիր մատենագիրներու մեծ թիւ մը գեղեցիկ տպագրութեամբ, որոնք պիտի նպաստէին Ազգին աւելի խորանալու լեզուի ուսման մէջ եւ ջուրն ակնադրիւրէն խմելու հնարաւորութիւնը տային : Բնականաբար նախնեաց լեզուական գանձերու այս յայտնութիւնը պիտի ազդէր նաեւ գրական լեզուի ազնուացման եւ ոճի եւ բառապաշարի նորոգման : Աւետիքեան տուաւ նոր Քերականութիւն մը, Ջախջախեան՝ Հայերէնի ճոխ Բառագիրք իտալերէն մեկնութեամբ, եւ քիչ յետոյ աշխատակցութեամբ Մխիթարեան երից Հարց լոյս տեսաւ երկհատոր նոր Բառագիրք հայկազնեան լեզուի, որ կ'ամփոփէր իր ծոցը նախնեաց լեզուի ամենաճոխ բառամբքերը : Համ ընթաց այս հրատարակութիւններու կը պայծառանային ինքնագիրք եւ թարգմանածոյ երկասիրութիւններով՝ Աւետիքեան, Աւգերեան Եղբարք, Ջախջախեան,

Թոյմաճեան, Բաղրատունի, Հիւրմիւզեան եղբարք, որոնք Մխիթարեան Գպրոցի պարժանքները կը հանդիսանային եւ հայ լեզուի տածիչներն եւ բաղմալաստակ մշակները: Սերմանեցին գրական անդաստանին վրայ լիարուն եւ հնձեցին առատապատուզ:

Գրաւոր հին լեզուն հասած էր արդէն իւր զարգացման գագաթնակէտին. ոչ միայն արձակ մատենագրութեան համար ներկայացաւ այն՝ ճկուն, ամենարու, այլ եւ երեւցաւ դիւրաթեք բանաստեղծական հրաշակերտներ յորինելու: Հայ Մատենագրութեան արտորայն բուսցուց դարուս առաջին կէսին բաղմերանդ հունձք, եւ արեւու ճառագայթներու տակ կազմուեցան ատոք հասկեր, որոնք ուրախութիւն պատճառեցին ինչպէս Մշակին, նոյնպէս հունձքի տիրոջ, եւ այն ամէնուն, որոնք վայելողը պիտի ըլլային արդիւնքին:

Հունձքը շեղջ շեղջ ելաւ հրապարակի գնահատուեցաւ բարձր. վայելքը պատճառեց հաճոյք, հիացմունքը զուարթացուց դէմքերը: Այս էր վաստակաւորներու վարձքը. եւ նոյնը արդին գոհունակութեան ցոյցը: Մխիթարեանց հրատարակութիւնները շահապետած էին հրապարակին. նոր հեղինակներու գովութիւնը շրջան կ'ընէր բերնէ բերան:

Գրական լեզուն հասած էր իւր բարձրագոյն կատարելութեան. նման բարձրութեան

վրայ չէր տեսնուած այն յընթացս մատենագրական ինը դարերուն: Նոր մատենագիրները ոչ միայն նուաճած էին մատենագրական լեզուին ինը նահանգները, այլ և իրրև միահեծան տէրեր կարող էին տալ համարձակ հրամաններ: Եւ ո՞վ կարող էր ընդդիմանալ: Տէրն էին լեզուին. պէտք էր այն հնազանդէր տիրոջ քմահաճոյքին: Ու կը յերիւրուէին լեզուի ճոխութեան համար բարդութիւններ, կը ճոխանային բառերը նոր իմաստներով, կը կառուցուէին նոր ասացուածքներ, և մատենագրին քմահաճոյքին համաձայն կը խոնարհէին և կը կանգնէին նախադասութիւնները: Նոր չէին անշուշտ լեզուին օրէնքները, ինքնազիւտ չէին բառերը. անոնք ի կիրառութեան էին նուաճուած ինը աշխարհներու այս կամ այն դաւառամասին մէջ. և կարող էին տիրոջ կամքի համաձայն արժեւ ամբողջ պետութեան համար: Սովորութիւն մը, որ Եզնիկին անծանօթ էր, կարող էր Մ. Պորենացւոյ սիրելի ըլլալ, և ինչ որ Եղիշէի համար խորթ էր, կարող էր Գր. Նարեկացւոյ համար ընտանի ըլլալ և վերջապէս ինչ որ միջնաշխարհին համար օտար էր, ծայրագաւառներուն (Յունարան Գպրոց) համար անդրէնաժին ըլլալ:

Լեզուն իւր այս բարձրութեան վրայ գոյացութեամբ հին էր, բայց նոր էին պատահարները, նոր հանդերձանքը. ԺԹ. դարու ինքնուրոյն հայերէն մը կը հնչէր հոն,

տեսութիւն ու ձայնութիւն աննման նախորդ գործերուն :

Նոր Մատենադիրները մտայնած էին թէ մեռեալ լեզուի մը հետ էր իրենց գործը¹. Եւ թէ մատենադրական իւրաքանչիւր նահանգ իւր սեպհական բարքերն ունի եւ եկամուտ տարրները, որոնք միջնաշխարհին շնն պատշանիր եւ անհարազատ են բնիկ ոգւոյն. եւ վերջապէս թէ բնիկ եւ օտար տարրներու բունի համամուլումը կարող է լեզուին հա-

¹ Երբ կենդանի լեզուն լռած անշնչացած է, Մեռեալ լեզու է. զգրել ուղղոյին հարկ կ'ըլլայ զգրուցական միջոցներու օգնականութեանն ապաւինիլ՝ որպէս զի նոյն հին լեզուն ըստ օրինի խօսի: Եթէ միջոցները բաւական են, եթէ հանճարը սուր է, եթէ նաշակը կիրթ ու զգացողականն արթուն է, կը յաջդի շատերէն թիշերուն. եւ ընդհանրապէս խօսելով՝ կը մնայ միշտ պատուաւոր եւ ոչ բնական լեզու. միայն անհատական հանճար մը կրնայ այնպիսի գործերու մէջ իւր ժամանակէն վեր ելլել եւ նախնեաց հաւատարմի: Այլ հոս բնականն ու Արուեստականը որոշ կերպով մը զէմ առ զէմ կեցած են: Կրնայ մէկը միեւնոյն ասին իրեն բնական ժամանակակից լեզուար գրել, կրնայ գործեալ իւր հին գրաւորը գործածել (թէպէտ լեզուական տարրերութիւնները զեռ կերպական անջատման մը հասած չըլլան). սակայն այս կական տարրերութեամբ որ ուր որ արուեստականը յաջողած չէ, բնականը՝ թէեւ անպակասն, շատ աւելի արժէք ունի քան եզր արուեստականը: Կենդանի կամ ժամանակակից լեզուի հետ գործ ունեցողն իւր ժամանակէն կ'ազդուի սկզբնաբար, եւ երկրորդաբար իւր անմնական ջանքէն. իսկ մեռեալ լեզու գործածողը՝ միայն իւր անմնական ջանքէն կ'առաջնորդուի, այսինքն թայլը թայլին նիշդ հեռեւօգութեամբ, վասն զի ալ իրեն համար անգործունեաց է ժամանակը, որուն նաեւ շարաշար ազդեցութեանցը հետ անզայար կուտոյ մէջ ըլլալու է: Այս արձեւան, Բնական Բերականութիւն, Նախաշարից, էջ 39—40:

բազաա նկարագրին այլափոխել, վայելուչ գէժքն այլանդակել:

Եթէ Վերդիլիոսին մրցակից մը եւ համահասար չէ Ովրատոս իւր լեզուի նկարագրով եւ ոչ Քսենոփոնի մը՝ Բարսեղ Կեսարացի, այսպէս նաեւ Եղնիկի զուգակից մը չէ Գրիգոր Նարեկացի եւ ոչ ալ Փառասոսի՝ Մովսէս Սորենացի: Ամէնն ալ ընտիր են իրրեւ մատենագիր, թերեւս արապայտութեան ոճով մին քան զմիւսն երեւելի, բայց տարբեր են ժամանակները, տարբեր լեզուի նկարագրները: Անոնք չեն կրնար հանդուրժել տեսնել զիրար, զիրկրնդ խառնուիլ իրարու հետ:

Բանասիրութիւնը կը պակսէր ԺԹ. դարու Հին Գպրոցի մեծ հայկարաններուն:

Ե.

ԴԵԱԿԵՆ ՏԵՅԵՐԵՆՐ
ՎԵՐԹՆՈՒՆԻԿԷ

Տակաւին լուռ էր Վիեննայի Մխիթարեան Դպրոցը: Չէր հանած անիկա հրատարակ մեծանուն մատենագիր մը կամ ականաւոր հեղինակութիւն մը, որ բնորոշէր իր տեսակէտները գրական հայերէնի նորոգութեան հարցին մէջ: Կը հետեւէր ի լուսութեան այն ուղղութեան, զոր ժառանգութեամբ բերած էր իր հետ Մխիթարայ Մեծ Դպրոցէն (1773—1840):

Գեռ նոր էր հասած Միաբանութիւնը Վիեննա՝ տարագիր Տրիեստէն (1810), եւ ամփոփուած հինաւուրց լքեալ մենաստանի մը յարկին ներքեւ՝ կ'ապրէր գոյութեան կռիւր: Ելաւ յազթական, այս երկրորդ անգամ, իւր դժուարին կացութենէն եւ սկսաւ ուժաւորիլ, ուռճանալ եւ մազլցել զխութեան աստիճանները: Սքանչելի էր միջաժայրը, գերման հորիզոնին տակ: Գեր. Արիստակէս Ազարեանի (1836—1855) աշալուրջ ղեկավարութեամբ կը նաւէր Միաբանութիւնը գէպի խաղաղ նաւահանգիստ: 1838ին, երբ Ե. Բորէ կը վայելէր Մխիթարեան Միաբանութեան հիւրասիրութիւնը, կը նշմարէր հոն երիտասարդութեան մէջ նոր

խանդավառութիւն եւ ձգտում դէպի հայրենի
ուսմանց մշակութիւն: Արդեամբք ալ 1832ին
լոյս տեսած էր Մխիթարեան մամուլէն կա-
րևոր դործ մը նախնեաց մատենագրու-
թենէն՝ Կիւրղի Երուսաղէմացոյ Կոչումն
Ընծայութեան. եւ կը յօրինուէին նոր ծրա-
դիրներ ի նպաստ տոհմային պատմութեան
եւ գրականութեան:

Նոյն խանդավառութիւնը կ'իշխէր նաև
Մխիթարեան Կղերանոցէն ներս, ուր կ'ուսա-
նէին Գարաղաշեան, Գաթրըճեան, Յովնա-
նեան եւ ընկերները: Ընտիր եւ ուսեալ եկե-
ղեցական մը աշխարհական կղերէ կու գար
աւանդելու ճարտարախօսութեան եւ լատի-
ներէնի դասեր: Վիրգիլիոս եւ լատին դասա-
կաններ աօրեայ ընթերցանութեան նիւթն
էր անոնց. եւ ուսուցիչը կը բացատրէր դա-
սական լեզուի առաւելութիւնները: Մայրենի
լեզուին դասագիրքն էր Հ. Վ. Չալըխեանի
Քերականութիւնը եւ առձեռն ընթերցարանը
Կիւրղի Կոչումն Ընծայութեան, նաև Վենե-
տիկ նոր լոյս տեսած նախնեաց մատենա-
գրութիւնը՝ Ոսկերեան, Սերերխանոս եւն,
անոնց թուին մէջ նաև Մովսէս Խորենացի
եւն:

Հ. Յակոբոս Պօղաճեան, որ կարգուած
էր Վարժարանին օգնական վերակացու, ու-
նէր բարի սովորութիւնը, գիտակ պահել
աշակերտները գրական շարժման, որ կու
գար Վենետիկէն. եւ կը կարգար անոնց նոյն

Դպրոցի նոր և նորագոյն հրատարակութիւնները, կրթելու երիտասարդ սերունդին ճաշակը գրարարի մէջ: Ռուլէնի Հնարասութիւնը Հիւրմիւզեան եղբարց թարգմանութեամբ, Սուաիէի Արուեստ բանական և Թէոփրաստի Նկարագիրք Հ. Ա. Բազրատունոյ թարգմանութեամբ հանոյքով կ'ունկնդրուէին պատանի Գաթըրճեանէ, որ նոր սկիզբ առած էր զգալ գրարարի ճաշակը:

Պատանոցն սուր ահանջը շուտով վերահասու կ'ըլլայ թէ տարբեր կը հնչէ լեզուն նոր գրուածներու մէջ և տարբեր նախնեաց մատենագրութեան մէջ: Աւր քաջահնչիւն են բառերը, քաղցրախօս զարձուածքները, հոն աչքի կը դարնէ նմանութիւնը հին մատենագրութեան: Աւելի մանրաքնին գննութեան ենթարկելով իւր տպաւորութիւնները և աւելի ուշադիր քննեցմամբ հետեւելով լեզուի ներութիւններուն Աստուածաշունչի, Ոսկերեւանի, Կիւրղի և Եզնիկի մատենաներուն մէջ, կը յանդի այն եղբակացութեան թէ հնագոյն հեղինակներու քով լեզուն թէ՛ աւելի բառաշատ և սնագարդ է, և թէ՛ աւելի քաջահնչիւն և լսեմ, ըստ ամենայնի համապատասխան լատին գատականներու բարբառին, որուն գովութիւնը կ'ընէր իրեն լատին լեզուի ուսուցիչը: Ա՛յս է այն ազնագրիւրն ուսկից նաև Բազրատունի և Հիւրմիւզեան եղբարք ջուր կը կրեն իրենց գրուածներու

Համար . անոնց գրչին տակ կայ «լեզու լեզուի մէջ» :

Համոզումս կազմելէ յետոյ չի վարանիր Քաթրքանեան գեղուցանել իւր յայտնութեան մասին ընկերներուն , որոնց թուին մէջ ամէնէն խելահասն նանչուած էր Քարազաշեան : Երկար սթնարանութեան դուռ կը բանայ Քաթրքանեանի անդրադարձութիւնը : Այս նոր տեսութեան գէժ առաջին ոտսի կը ծառանայ Քարազաշեան , որուն նաշակը , ինչպէս ցոյց կու տար 1835 թուի իր անդրանիկ ապըր , խանդարուած էր արդէն դարուն խառնածայն հայերէնի ժխտէն : Կը պատմուի , թէ սթնարանութիւններու սոս առաջին շրջանին մեծ քրքիջ պատճառած է ընդդիմակաց կողման Քաթրքանեանի յայտարարութիւնը , թէ կրկին լեզուներէս առաջնոյն անձանօթ են աղօթել , երկրպագել , պատասխանել և նման կարգ մը բաներ , որոնք այնպէս սովորական դարձածութիւն ունէին երկրորդին մէջ : Իրօք ալ ուշագիր քննութեամբ կը համոզուին թէ Հին և Նոր Կտակարանի գրքերու և նոյն ոճի միւս մատենագիրներու լեզուն շատ գծերու մէջ տարբեր է սովորականէն : Կը խոստովանի իւր պարտութիւնը Քարազաշեան , որ այնուհետև գասական հայերէնի ամենաջերմ ջատագովը կ'ըլլայ : Քարազաշեանով շահուած էին նաև միւս ընկերները :

Միասնական այժով կը սկսին այժմ երի-

տասարդ բազուկները պեղել «սոկեղարեան հայերէնի» բովը՝ Կարեւոր էր մանրադէտ քննութեամբ ճշդել սոկեղարեան մատենագրութեան սահմանները, թղով եւ քլով շափել, լարարածին ընել հողը, կշռել ճշգիւ քերականական օրէնքները, համաձայնութեան կանոններն եւ բառամթերքին բովանդակութիւնը: Իւրաքանչիւր բառ եւ մասնիկ ինկաւ կշիռքի ներքեւ, քննուեցաւ ըստ ձեւին եւ ըստ իմաստին: Յանուանէ մասնացոյցը ին սոկեղարեան մատենագրութեան մասունքը. եւ անջրպետեցին Ոսկի դարն Արծաթի դարէն: Չղեղեւեցան կանխակալ կարծիքի առջեւ. մերժեցին իրբեւ խոտան սոկեղարեան հայերէնի սահմանէն ամէն նշմար, որ չէր կրեր նոյն լեզուի նկարագիրը, առանց խնայելու անգամ Եղիշէի եւ Մովսէս Յորենացւոյ:

Մի թիթարեան Վարժարանը վերածուած էր հայկական ձեմարանի. ուր երիտասարդ ձեմականները կը ճեմէին անդադար բանավիճելով դասական մատենագրութեան բառերու, մասնիկներու շուրջը, կը ծափահարէին ընտիրը, կ'անդռնէին խոտանը. կը հիանային դասականին սոտաւելութիւններուն վրայ, կը գաէին ընտրելագոյնը ընտիրէն: Յազ, գուարճութիւն, դասարկախօս ժամավաճառութիւն տեղի տուած էր լուրջ աշխատանքներու, բանասիրական պարագոմունքներու. որովհետեւ կը կոփուէր, կը կոա-

նուէր բանասիրութեան սալի վրայ դասա-
կան, ոսկեգարեան հայերէնի գիւար, որով
հպարտ էին :

Գեր. Աբսէն Այտընեան, որ տակաւին
ճիղմ հասակի մէջ հանդիսատես էր այս վե-
ճերուն, կը պատմէր թէ նոյն տարիներուն
Վիեննա կը հասնէր Գեր. Ազարեանի ազգա-
կաններէն մին Ա. Ա., պատանեկական տա-
րիքի մէջ, եւ կը հիւրասիրուէր Մխիթարեան
վանքը: Որպէս զի ձանձրոյթի շմտանուէր
պատանեակը, կ'արտօնէր Ազարեան, որ
խառնուի հանգստեան ժամերուն Վարժա-
րանի աշակերտաց հետ, անոնց քով ժամանց
վայելիլու: Քանի մ'օր ետքը կը գիմէ պա-
տանեակը Գեր. Ազարեանին, որ ազատէ
զինքը այս շրջանակէն, որովհետեւ այն աւելի
ձանձրանալի է իրեն. «բոլոր ժամերուն բա-
ռերու շուրջը կը վիճարանին աշակերտները.
իրարու գլուխը կ'ուտեն բառի մը կամ մաս-
նիկի մը համար, որոնց իմաստն անգամ անի-
մանալի է ինձի»: Եւ իրօք ի՛նչ արտօմէր այն
բանասիրական վեճերէն պատանին, որ
թերեւս մայրենի լեզուին առաջին սիգորա-
ներն իսկ չէր սկսած թոթովել:

1837—1839 տարիները սահեցան այսպէս :

Ապշած, հիացած էր Հ. Յ. Պօղոսեան
այս տարօրինակ ոգևորութեան վրայ, որ
կ'իշխէր Վարժարանին մէջ: Մայրենի լե-
զուի ուսումը մոզած էր երիտասարդնե-
րու ուշն եւ ուրուշը. դասական հայերէնի

Հմայքը արբեցուցած էր անոնց միտքը: Անգույ անդադար կը զեզերէին նախնեաց մատենագրութեան մէջ. կը համեմատէին գանոնք յոյն սկզբնագիրներու հետ գուրս կորգելու բառերու թաքուն իմաստները, բնական ասումները. բմբունելու թարգմանական արուեստը եւ թափանցելու խորհուրդներուն խորքը: Կը յաճախէին յամել իւշաքանչիւր գրուածքի քով, իւրացնելու համար խորհելակերպը, ասացուածները, բառերն ու գողիչները: Կ'ըսուի թէ Գաթրընեան 15 անգամ կարդացած սրունած է միայն Լեզնիկի սոկեմատեանը: Գիտակցութիւնը, թէ գարակազմիկ գիւտի մ'առջեւ կը գանուին, որ իրենց ձեռքով պիտի քարոզուէր հրապարակին, հրզեհած էր ասունկն ու մացաւը. հեռապատկերը, թէ դասականներու պատմունանով պիտի երևան աշխարհի, բաշխած էր իրենց ջանասիրութիւն եւ յարատեւութիւն: Մուսատայի, Պեարարքայի, Բոկկաչիոյի ոգին արծարծած էր հայ երիտասարդ հումանիստներու մէջ:

Եւ Պօզանեան հոգւով ուրախ կ'իջնար վրեննա զեկուցանելու Գեր. Ա. Ազարեանի երիտասարդ հայկարաններու նորագիւտ հայերէնի եւ պարծենկոտ յաւակնութիւններու մասին:

Ի սկզբան երիտասարդական մեծարանութիւն կը հնչեն զեկուցմանս խօսքերը Գեր. Ա. Ազարեանի ախանջին. կը պատաս-

խանէ հենդնօրէն . «Ինչ որ Մեծն Աւգերեան , Բագրատունի եւ Հիւրմիրեանք շեն նկատած , պատանեակներս՝ ալ վիճակեցաւ վեր հանել» : Բայց կը գովէ երիտասարդներու բուն նուիրումը հայրենի ուսմանց . կը յանձնարարէ Պօղանեանի , որ հսկէ անոնց վրայ անխնայ յառաջ մղելու աշխատանքները . եւ թէ կը բաղձայ ինքք տեսնել երիտասարդներու գրչէն փորձ մը այս նոր հայերէնով :

Այս արդէն քաջալերիչ էր :

Բովանդակ Վարժարանը մէկ շունչ կտրած կը կազմէ կը յօրինէ «սովեդարեան» հայերէնով իր անդրանիկ ճառը : Ա՛յն պիտի որոշէր նոր գիւտին ճակատագիրը : Ինչպէս կը հաւատալք Այսրնեան , այս առաջին փորձին մէջ կուտակած , խնդած էին նոր դասականներն ընտիր ասացուածքներ , բարձր բառեր , բայերու յանախութիւն . . . ամէնն ալ քաղուած հանուած դասական հեղինակներէ եւ խնամով առ ընթեքադրուած :

Կ'արտասանուի ճառը յստակ եւ շեշտաւոր , զգալ տալու համար արդար Գառաւորին դասական լեզուի առաւելութիւնները : Եւ Աղաբեան կ'ունկնդրէ ուշակալ : Ի զուր կը սպասէ լսել հօն իր տկանջին ընտելական բառերն ու դարձուածքները . վեհ , դիտապետ , աստուօր , սերկեան , գերապանծ . . . տարօրինակ կը հնչեն մանաւանդ վերագիրները . Մեծարգոյ եւ Մեծապատիւ Տէր եւ Հայր . . . փոխանակ Գերապատիւ եւ Գերա-

պայծառ . . . ինչպէս սովոր էին յորջորջել
գինքր :

Թէպէտ պակաս էր հնչականութիւնը,
աղքատ ճոխութիւնը, պարզ շարադասու-
թիւնը, բայց կը նկատէ Ազարեան թէ հա-
րուստ է կառուցուածքը շնորհքով եւ վայել-
չութեամբ . եւ վերագրելով թերութիւններն
երիտասարդ հասակին, կը խրախուսէ թիա-
վարել գիտութեան խորքը, նոր նուաճում-
ներով կատարելագործելու լեզուն, զոր «սո-
կեղարեան» կը սիրէին անուանել : Ունէր ա-
նիկա ապագայ :

Ուրախութեամբ կը վերագտնան երի-
տասարդները Վարժարան : Տարած էին ա-
ռաջին յաղթութիւնը : Իսկ Ազարեան կը սկսի
այնուհետեւ սաէպ սաէպ երեւալ երիտա-
սարդներու շրջանին մէջ, անձամբ ուղղու-
թիւն եւ գիւրութիւն տալու անոնց աշխա-
տանքներուն : Կը պատմուի, թէ վաղ առա-
ւօտ կը բարձրանար ննջարան, յորդոր կար-
գալու երիտասարդ ոյժերուն վաղայարոյց
ըլլալ եւ նուիրուիլ հայկարանական ուսմանց :

1840ին առած էր արդէն դատական հայե-
րէնի վարդապետութիւնը ձեւ եւ կերպա-
րանք . եւ երիտասարդ հումանիտաները մար-
դուած եւ մարձուած սոկեղարեան հայերէնի
հմտութեամբ կ'ելլէին ասպարէզ, մասնակից
ըլլալու մրցութեան հանդէսին :

ԳԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ունէին անշուշտ տրամաբանական ելակէտ մը, երբ ասպարէզ կ'իջնային երիտասարդ հումանիտաները, ցոյց տալու իրենց մրցանաց հրահանգները:

Այն ասպարէզը, զոր պիտի ընթանային իրենք, վաղուց արդէն կտրած անցած էին լատին եւ յոյն դասականներու հետամուտները: Անոնց փորձառութիւնը կանոն պիտի ըլլար իրենց եւ անոնց սկզբունքները՝ առաջնորդ:

1. Գրաբար հայերէնը սրով հետեւ այժմ մեռեալ լեզու մըն է, իւր պայութիւնն ունի նախնեաց մատենագրութեան մէջ:

2. Բայց նախնեաց մատենագրութիւնը այլ եւ այլ շրջաններ կ'ենթադրէ իր մէջ. հայերէն լեզուն այդ շրջաններուն ընթացած է ելեւէջներով մինչեւ որ յանգած է սամկորէնի. եւ իրրեւ գրական լեզու միւսանգամ կենդանութիւն զգեցած աշխարհաբարբի մէջ:

3. Բազմապարեայ կեանքին մէջ ունեցած է լեզուն իւր պայծառութիւնը, ազատացումն եւ խաւարումը. սերիշ խօսքով Ոսկույ, Արծաթի, Պղնձի, Երկաթի եւ Խեցույ գարերը:

4. Եթէ ունեցած է հայերէն մատենագրական լեզուն իւր սակեցարը, պէտք է երեւան բերել, հշգել եւ բնորոշել անոր ա. ժամանակամիջոցը, բ. Մատենագրութիւնը, գ. Առանձնայատկութիւնները:

5. Առանց տարակուսի մատենագրական այն շրջանը, որ գրի գրւտով սկիզբ առաւ Ե. դարու առաջին կէտին, ամէնէն աւելի ճոխն է թէ՛ Մատենագրական արտադրութեամբը, թէ՛ Լեզուի բնիկ նկարագրովը եւ թէ՛ Քերականական—Համաձայնական կանոնաւորութեամբն եւ պերճութեամբը: Ուստի այս շրջանն ունի ամէն առաւելութիւն կոչուելու Ոսկի դար հայ Մատենագրութեան եւ լեզուն՝ Գասական հայերէն:

6. Ոսկի դարու մատենագրական լեզուն ունի միասնականութիւն՝

- ա. Քերականութեամբ.
- բ. Համաձայնութեամբ.
- գ. Բառարանով.
- դ. Ներքին սեպհականութիւններով:

Այս միասնականութիւնը կը ստիպէ ամփոփել սոկեղարեան մատենագրութեան տււողութիւնը որոշ ժամանակամիջոցի մէջ եւ գոյութիւնը որոշ գրուածներու մէջ: Պատճառական աուեալներու վրայ հիմնուած այս գրուածներու յորինման ժամանակամիջոցը կարելի է ամփոփել 407—460 տարիներու մէջ:

7. Իսկ յաջորդ շրջանները իրենց լեզուական նկարագիրներու համաձայն կը կրեն Արծաթի, Պղնձի եւ այլն յորջորջումները. երբ լեզուի առնական կորովը կը նուազի, գէպի ծերութիւն կը միտի, կը կքի ալեւորութեամբ եւ ի հոգ կը խոնարհի:

8. Եթէ նոր դարու մէջ, ուր ոամկօրէնին է ասպարէզը, կեանք ներշնչել ցանկալի է մեռեալին եւ անոր բարբառ տալ գոնէ գրականութեան մէջ, պատշաճ է ա՛յն շրջանի լեզուին նախապատուութիւն տալ, ուր ամէնէն աւելի առոյգ է լեզուն եւ առնական կորովի մէջ, պայծառացած հարազատ նկարագրով եւ ճոխ մատենագրութեամբ, այս ինքն Ե. դարու դասական կամ սակեղէն լեզուին :

9. Եւ որովհետեւ իբրեւ մատենագրական լեզու ամենայնիւ կատարեալ է Դասականը, պէտք է ուրեմն որ վերադառնանք անոր, փարինք անոր շուրջը եւ կենդանացնենք զայն գրաւորի մէջ նոյնութեամբ, թէ՛ բառամթերքով եւ թէ՛ քերականութեամբ անփոփոխ :

10. Ուստի ինչ որ օտար է Դասականին եւ յատուկ Արծաթի, Պղնձի եւ Երկաթի դարերուն՝ հարկ է մերժել իբրեւ խորք :

Այսպէս օտար են Դասականին, ուստի եւ խորք .

ա . բ ա ո ե բ . աղցֆ, բառ, տառ, բայ, կենցաղ, կիրֆ, կոհակ, հրաշֆ, -ափառ, փարբամ, վիհ, -ագոյն, հեշտալի, հեշտութիւն եւն, գոյակ, էակ, տեսակ, որակ, քանակ, սեռ եւն :

բ . բ ա յ ե բ . աղօբեմ, հետեւիմ, երկրպագեմ, պատասխանեմ, վրդովեմ, փառատրեմ, պատասխանատրեմ, փարբամացու-

ցանեմ, փառարանեմ, տրոհեմ, շողովեմ
ևւն:

գ. ա ծ ա ն ց ն ե ր . ան-ելի, գոր օր . ան-
տանելի, անբաժանելի, անփոփոխելի ևւն¹:

-բար . գ . օր . անողորմարար, ազա-
հարար, պատրաստարար ևւն ածա-
կանին կից:

-պէս . գ . օր . վայելչապէս, իսկապէս,
տիրապէս ևւն:

-ային . գ . օր . աստուածային, մարդ-
կային, հրեշտակային ևւն:

-ական . գ . օր . եղական, իսկական,
հոգեկան, տիրական ևւն:

դ . ր ա յ ա կ ե ր ա մ ա ս ն ի կ ն ե ր (յու-
նարանութիւն), գ . օր . անդրադարձիչ,
ապաստութիւն, արտաբերիմ, բաղկանամ,
բակաստութիւն, գերադրական, գերազանցեմ,
դերանուն, երբադրեմ, հակաճատեմ, մակա-
դրեմ, յարանուն, յարատեւեմ, ներդործեմ,
ներկայ, ներկուս, շաղկապել, շարադրեմ,

¹ Այս ածանցներով կազմուած ածականները, սրունք այնպէս սիրելի են ոչ-գասական մատենագիրներուն, առաջին անգամ գասական շրջանի խոնարհոց կէսի մատենագրութեան (այսպէս Եւազբի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացոյ երբայեցոց թղթոյն Մեկնութեան) մէջ կը սկսի յաճախակի գործածութիւն գտնել. ընտիր մատենագիրներուն՝ ինչպէս են Եղնիկ, Ոսկերեքան ևւն, կա՛մ բոլորովին անծանօթ են ևւ կա՛մ խորշելի երեւցած. կը յիշեմ Ոսկ. Ես. 188, 211, 458 անբմբռնելի (փոխ. անբմբռնական, հմմտ. էջ 199). 88 անհուատալի ևւն: Այսպիսի տեղիք ընտիր մատենագիրներու քով կը կրտստին ձեռագրական վերատուգութեան:

շրջարերբիմ, պարունակեմ, ստորոգեմ, ստորագաս, վերարերբիմ, վերծանեմ, տրամագրեմ, փաղառութիւն եւ այլն:

Ե. յ ու ն արան շարագասութիւն (համաձայնութիւն). հօօր կոուի եղելոյ. մեծամեծս խօսի քանս եւն:

11. Բառեր, որոնք ունին դասականին մէջ սեպհական նշանակութիւն, իսկ յետ-դասական շրջանին կրած են իմաստի փոփոխութիւն, հարկ է խոսել վերջիններս եւ փարիլ նախնականին:

12. Ինիկ հայ արժատական բառեր, որոնք կը պակսին դասականին, ինչպէս տունկերու եւ հանքերու անուններ, կարող են փոխ առնուիլ ոչ-դասականի բառարանէն:

13. Նոր դարու դիտութեան պահանջքը գոհացնելու համար հնար է յօրինել բարգութիւններ, նմանութեամբ դասական օրինակներու:

14. Ուղղագրութիւնը պատշաճեցնել բոստանայնի դասական շրջանի գրչութեան. ներելով թերեւս եթե = եթէ, եի = էի, աւ = օ, եւ նմաններուն:

15. Տառագարծութեան մէջ ճշգիւ հետեւիլ դասական շրջանի տառագարծութեան, ինչպէս հին նաեւ նոր անուններու մէջ, թողլով արտասանութիւնն ազատ իւրաքանչիւր բնթերցողին: Այս կէտին մէջ յընթացս նոր լեզուներու համար եղան գիջողութիւններ:

Վարդապետութիւնս յէականս նոյն էր

այն սկզբունքներուն հետ, որոնց կը հետեւէին եւրոպացիք, սկսեալ հումանիտաներէն, երբ յոյն եւ լատին դասականներու նմանութեան կը ձգտէին: Այն պիտի մնար անխախտ, առանց հաշուի ատնելու արդի լեզուին սովորութիւններն եւ ժամանակիս ճաշակը: Մեռեալ լեզուն ունէր իւր ուրոյն խորհելու կերպը, արտայայտելու եղանակը, եւ սեպհական ճաշակը, անհամապատասխան բոլորովին արդի ժամանակիս եւ արդի ճաշակին. եթէ փափագելի էր շունչ փչել անոր եւ յարուցանել, պէտք էր յարուցանել այնպէս ինչպէս ապրած էր, նո՛յն հողւով, նո՛յն մարմնով եւ նո՛յն հանդերձներով²:

² «Ճարտակոյս շկոյ որ հին լեզուի մը սյծն ու զեզկեկութիւնը վտարկելու եւ արգեամք ցուցընելու համար անոր գործածողը պէտք է որ ինք զինքն ուրանայ, նոր գաղափարք, անձնական ճաշակը, եւ այլն. եւ շատ ճշգիւ ու շատ ակնածութիւններով հին հեղինակութիւններու գաղափարսոյն ըլլայ՝ առանց իւր անձին կամ ժամանակին վրայ հեղինակութիւն մը նանչնալու. միով բանի՝ ինք զինքը հին աշխարհք փոխադրէ, այնպէս որ կարենայ թէ՛ հին թէ՛ նոր աշխարհք միանգամայն խտրել: Բայց ոչ ամէնուն եւ ոչ շատերուն արուած է հին օրինաց հպատակելով՝ միշտ նմանահմանութեան մը նեղ ճամբուն մէջ անձանմիր յարաաւելութիւն: Դասական լեզուաց զրազողը, եւ միայն այնպիսի մէկը զիտէ թէ ի՛նչ կապանք է նմանապութեան կապանքը. որ եթէ այն կապը թլոյցընես՝ զբարբար չէ լեզուդ: Աս է կենդանի մասանազիր մը՝ որ մեռեալ լեզուաւ կը գրէ: Ասոր հակառակ կենդանի գրող մը՝ իբրեւ նոր մարդ՝ պէտք է որ անկախ եւ ազատ ըլլայ իւր գործողութեանցը մէջ, եւ զիսնայ ընելիքը: Կրնայ մէկը ճակխտաւ մը զբարբար թարգմանել ազահովութեամբ, բայց զուցէ ոչ՝ Ծաթուրբիան մը առանց հին լեզուն նորացընելու:

Այսպէս առած էր Ղազար յարութիւն, առոյց եւ գուարթ, վարչամակապատ, բայց մերկ եւ կողոպուտ ամէն փտութենէ եւ ապահանութենէ :

Այս խիստ վարդապետութեան ջանացին Հեաեւոյ բլլալ նոր դասականները : Բնականարար վաստէ էին իրենց ուղիղ բնթացքի վրայ . բայց զիտէին քաջ թէ պիտի ունենային բովանդակ աշխարհը թշնամի իրենց դէմ : Կը լսէին ականջալուր այն ծափահարութիւնները, զորոնք գուրսը կը հնձէր ժԹ . դարու գրական լեզուն :

ՄՐՅՈՒԹԵԱՆ ԱՌՊԱՐԷՉԻ ՎՐԱՅ

Կը կանխենք բակ թէ յաջորդ տողերու մէջ երբ պահանջէ առիթը խօսիլ երկու Գարոցներու բնդհարումներու մասին, պէտք է գրական-բանասիրական տեսակէտը միայն աչքի առաջ ունենալ : Գրարարի ուսումը գլխաւորաբար Մխիթարեան երկու Գարոցներու մէջ կը դարդանար . երկուքն ալ նախանձախնդիր լեզուի վերանորոգութեան : Բայց թէ ի՞նչ սկզբունքներով կարելի էր յաջողապէս հասնիլ այն նպատակին, ահա հոս էր կարծեաց անմխարանութիւնը, վէճին հրատապ կէտը : Աւ որովհետեւ գուտ գիտական հողի վրայ էր բանավէճը, այս պատճառաւ ալ պէտք չէ գայթակղիլ, եթէ վիճարա-

կամ ազատագրուի : Այս քննեան, Գնական Քերականութիւն, Նախաշարից, էջ 292—293. Հմմտ. եւ տեղ, ծան. 25—26 :

նութեան ընթացքը հասնի բորբոքման բարձրագոյն կէտի, եթէ վիճոյ կողմերը նոյն իսկ ձեռնամխի խառնուին իրարու, եւ երբեմն նաեւ անձնականութիւնն առնէ խօսք: Այս վէճերը այժմ պատմութեան կը վերաբերին. վկայ են անոնք թէ նախնիք ս'ըջան կը հետաքրքրուէին մայրենի լեզուի հարցերով, ի'նչպէս վրէժխնդիր էին լեզուի յատակութեան, պերճութեան եւ ճոխութեան: Նման գրչամարտութիւններ, թերեւս աւելի սասակութեամբ, տեղի ունեցան նաեւ հումանիտաներու դարուն, նոյն իսկ ՓՂ. դարու վերջերը գերման աշխարհի մէջ: Անոնք գրականութեան բեմին վրայ գաւեշտախառն արարուածներ են, որոնք կոչուած են աւելի գէժքի վրայ ժպիտ, քան սրտի մէջ զայրոյթ արթնցնելու:

1841 Յուլիս-Օգոստոսին լոյս տեսաւ Նոր Դպրոցի անդրանիկ հրատարակութիւնը — Բոսուէի հօսք վասն տիեզերական պատմութեան: Ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ՝ ոչ մէկ խօսք, ոչ մէկ ակնարկութիւն չկար գրքիս սկիզբը Նոր Դրութեան սկզբունքներու վրայ, թարգմանութեան լեզուի եւ արուեստի վրայ: Աշխարհին ազատ թողուած էր առանց նախապաշարուելու կարելի իւր դատաստանը լեզուի ընտրութեան կամ այլանդակութեան մասին: Կար համեմատութեան համար հրատարակի վրայ նոյն դրոց ուրիշ թարգմանու-

Թիւն մ'ալ Հին Դպրոցէն կատարուած Հին գրութեան սկզբունքներու համեմատ : Մինչ միոյն մէջ Նոր Դպրոցի առաջին սերունդը կը բարբառէր թոթովելով, երկրորդին մէջ Հին Դպրոցը կը խօսէր քաջազարժ :

Առաջին բախումը կ'ակնկալուէր Տնեցիներէն : «Քանզի եւ եղբարքն իսկ չէին հաւատացեալ ի նա»³ : Կային Մխարանութեան մէջ երիցագոյն եւ ծերագոյն եղբայրներ, որոնք Հին Դրութեան հետեւողներ ըլլալով, պիտի չհաճէին երիտասարդներու խիզախ եւ խիստ վարդապետութեան եւ պիտի չխոնարհէին անոնց ոտքը եւ յանձն պիտի չառնէին մտնալով ինչ գիտէին՝ միւսանդամ սորվիլ երիտասարդներէն : Եւ եթէ չէին համոզուած «երիտասարդ իմաստուններու» կենդանի բարբառէն նոր Դրութեան առուելութիւններուն մասին, ստիպուած էին գոնէ լռել, որովհետեւ կը տեսնէին թէ Ազարեան ինքնին հովանաւոր կանգնած է անոնց :

Որպէս զի գոնէ ի ներքուստ կատարեալ ապահովութիւն ունենան «երիտասարդ իմաստունք», Ազարեանի հաւանութեամբ կը գումարեն Վանական Ժողով, կը պարզեն իրենց Դրութեան վարդապետութիւնը եւ անոր առուելութիւններն եւ հեռաւոր պայծառ ապագան՝ ժողովականներու առջեւ : Կը յայտնուին անշուշտ թեր եւ դէժ կարծիքներ :

³ Յովհ. է, 5 :

րայց միաձայն հասանութեամբ կը յայտարարուի ի վերջոյ, թէ «Ռսկեգարեան հայերէնը իւր սկզբանց մէջ կը հանչնան միակ հարազատ գրարար լեզու, եւ կ'ընդունին գոյն Միարանութեան համար միակ պաշտօնական լեզու»: Կը կազմուի անմիջապէս Բաւախրաց ժողով՝ Գարագաշեանի, Գաթրքձեանի, Յովնանեանի եւ Տէրաէրեանի մասնակցութեամբ, եւ կը յանձնուի անոր հսկողութեան Գասական հայերէնի սկզբունքներու պաշտպանութիւնն եւ գործադրութիւնը: Ասով սպառնովուած էր գիտին սպառնան:

Երիտասարդները, որոնք համերաշխ ապրիլ կ'ուզէին իրենց ինչպէս մերձաւոր, նոյնպէս հեռաւոր եղբայրներու հետ, մտահոգ կը սպասէին լսել Կ. Պոլիս եւ Զմիւռնիա գտնուող վարդապետներու տրամադրութիւնը: Ոմանք պահեցին բացարձակ յուսիսն. ուրիշներ արապայտուեցան գովութեամբ: Բացառութիւն կազմեցին Հ. Ռաֆայէլ Աւգուճեան ի Մոհրլով Դնիեսաւեր գետին եղբրքը, ուր պարտապաժ էր յոյն եւ լատին գասականներու թարգմանութեամբ, եւ Հ. Անտոն Դանիեան ի Կ. Պոլիս: Առաջինը «Երբեւ ի իստ բարեկամ», ինչպէս կը բնորոշէր Հ. Պ. Յովնանեան, կը քննադատէր իւր Երիտասարդ եղբարց թարգմանութեան արուեստն, առանց լեզուին մերձենալու, եւ երկրորդը կը յամտէր մնալ իւր ատգուհութեան մէջ: Սա, Հ. Ա. Դանիեան, առիթ

առնելով Հ. Գ. Այվազովսքիի յարձակողականը Բ ա գ մ ա վ է ս ց ի մ է ջ, կը դրէր (Թղ. 19 Նոյ. 1845) առ Գեր. Ա. Ազարեան. «Աւուրբք յառաջ Վ. Հ. Պօղոսն մեր ընկալաւ զանանուն եւ տառադարձ օտարաձայն թուղթ մի, զորոյ եւ օրինակն առաքեաց ի վանս՝ որպէս թուի ինձ հանդերձ մեկնութեամբն: Ահա եւ Բ ա գ մ ա վ է ս ց ն Թիւ 17, 18 Սեպտեմբերի, յորում ընդ ընարանիւ. Ազգային մատենագրութիւն. Նորահնար բաներու վրայ, յայտ յանդիման տեսանի քննութիւն եւ հեղնութիւն նորութեանց արդի Գրագիտաց Միարանութեանս: Մտադիր ընթերցեալ մեր զայն՝ որքան եւ միխթարէաք իմն զմեզ յառաջին տեսութեան անդ՝ ի համարիլ զայն յողւոյ նախանձու յառաջ եկեալ, ըստ որում առաջին գործն Արամեան Ընկերութեան հռչակաւոր հանդիտացաւ վասն նիւթոյն եւ տարեկային, սակայն վերադարձ խորհրդով նկատեալ՝ ոչ կարեմք ուրանալ զճշմարտութիւն բանիցն քննութեան:

«Ապաքէն Մերազոյնքս ստէպ բողոք բարձաք ընդդէմ անլուր, խորդ եւ անպիտան նորութեանցդ, եւ շեղեաք լսելի: Եւ տկարս պատրաստեալ էր ըստ մասին պատճառօք եւ հիմամբ զինն ընդդէմ, այլ զբաղմունք պաշտամանց, եւ տկարութիւն գլխոյս ոչ թողացուցանէին: Նա՛ հրաժարեցայ ի խորհրդոցս, զի մի յանօգուտս մրցեալ ի վախճանի զանուն շատարանողի ժառանգեցից: Քանզի

յուայ իսկ յմմանց եկելոց ի Վանաց, թէ Գումար արդի Գրադիտաց մերոց Վանական ժողովով հաստատուել իցեն հետեւիլ նորութեանցդ այդոցիկ: Եւ երկու ոմանք համախոհք նոցա եւ համաշափք որ ասա, զնոյն հաստատեցին, հեղնելով իսկ, եւ անմասն հրատարակելով զմեզ ուսումնական Գասուն այնորիկ:

«Ազէ՛, յառաջ մատիցեն արդ Ուսումնասէրքդ պատասխանի առնել հետաքննութեանց Բազմավիպիդ / եւ կանդուն պահել զհեղինակութիւնդ: Թերեւս զՎանական ժողովով հաստատութիւնն երկրորդիցէ՞ք նմա...: Ոչ եղէց կարծեմ յանդուզն, եթէ ասացից, թէ այս իցէ պաուղ նորութեան հոգւոյ, եւ անխորհուրդ յանձնապատանութեան:

«Յաւ է ինձ յոյժ, Գեր. Տէր եւ Հայր, վասն այսր հրապարակական արհամարհանաց, եւ հետեւանաց նորա. անմխիթար եմ, եւ եղէց ո՛ւր եւ իցեմ: Թողցէ՛ ինձ՝ եթէ եղէ անզգամ, սէրն նախանձախնդրութեան Հասարակաց համբաւոյ առնէ զիս անզգամ: Եւ մի ասացեն դեռարոյս Հեղինակքդ. «Թո՛ղ զի այլք արասցեն եւ ասասցեն զինչ եւ կամ իցին, մեք զմերն գիտեմք»: զի յոչ ինչ հիման վերայ հաստատիլ կարեն բանքդ այդօքիկ»:

Նոյն Հայրն էր գարձեալ, որ 21 Յուլիս 1847 կը գրէր առ Հ. Յ. Պօղոսեան տողերս.

«Գրեաւելով գրտասցէ Վ. Չեր, զի գործն այն Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց կարի հանոյ գտաւ՝ մանաւանդ յաշս սղջամիս Արանց. երանի թէ եւ յայնմ շլինէին հետք նախընթաց անօգուտ հնասիրացոյ նորասիրութեան. առաւել եւս տանն՝ եռանդեամբ ընթեռնուէաք զայն գերօգտակար մատեան. եւ այս բաւ է: Ազէ՛ անսացէք ծերացոյն Նգրարցոյ, եւ բարի լինիցի. եկեսցեն աւուրք, յորս քաջ իրաւունս տայցէք նոցա [— յայնմ կը սխալէր Վեր. Հայրը —]. այլ ունկնդիր լինել հմտացելոց մեծ իմաստութիւն է եւ շահ»:

Հին Գպրոցի սգին էր, որ կը բարբառէր Հ. Ա. Գանիեանի գրչին տակ, Հին Գպրոցը, որ գարուն հայերէնի խառնախօս խղուրդաբունէն կորանցուցած ահանջի նորագգածութիւնը՝ գատաւոր կը կանգնէր եւ՝ վճիռ կը կտրէր գատական հայերէնի մասին: Արդարութեամբ չէր գատակնիքը. չէին կրնար գատականները հակառակ ամէն բարի ցանկութեան ունկնդիր ըլլալ իրենց ծերացոյն Նգրոր:

Պիտի տեսնենք յետոյ թէ երբ սկսան Մխիթարեան մամուլէն ետեւէ ետեւ հրատարակելիլի գատական հայերէնով հասորներ, ապշած մնաց աշխարհը նորանշան լեզուի եւ սնի առաջ եւ չկրցաւ դիւրաւ խելահաս ըլլալ թէ յորս՛ւմ է գաղտնիքը: Պաղտասարեանի յայտարարութիւնը, թէ Բոսուէտի «Թարգմա-

նութիւնը շատ բնաւոր է եւ գլխավորն նման մեր քաջ մատենագիրներու ոճոյն, որոնք Ե. դարուն ծագկեցան» արթնցուցած էր Հին Գարոցի աշակերտներէն ոմանց տժգոհութիւնը՝ Այս տժգոհութեան պատճառը բացատրած էր Բաղրատունի իւր բառախաղին մէջ, զոր ըսած էր նկատմամբ Գաթրըճեանի. «խաթրրի պէս շիֆաէ գարնել ու ուրիշին գործքը (այս ինքն Հին Գարոցի ստեղծագործութիւնները) վար ձգել աշխատեր է»։ Գաթրըճեան եւ Ընկերք դեռ չէին խօսած հրապարակին իրենց Գրութեան մասին. մտադրած էին նախ առնել եւ ապա ուսուցանել. եւ բնթացաւ համբար խօսքէն յառաջ։

Նոր գրութեան համառօտ բացատրութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1845ին, Գարազաշեանի Նկարագիր ուսմանց գործին մէջ, առանց շոխնդի, անագմուկ։

Թէ ո՛րքան յուզում, զայրոյթ եւ շփոթութիւն պատճառեց այս համառօտ, բայց կուռ բացատրութիւնը, կը զգացուի հետեւեալ կրկին նամակներէն, որոնք գրուած են եւ ուղարկուած ի Կ. Պոլիս⁴ եւ ի Վիեննա, գործին Կ. Պոլիս հասնելէն քիչ յետոյ։

⁴ Հ. Պօղոս Եղեանեան առ Հ. Ղեւոնդ, 17 Հոկտ. 1845, Կ. Պ. կը գրէ.

«Երէկ մինչ ի սենեկի գրոց էի երեք առ իս այր մի գծում զգեստուք թուղթ ինչ կնքեալ անձանօթ կնքով... Հարցի զայրն թէ զու ո՛ր եւ նա առայ. «Գաթրեան խայրե՞նք եմ»։ ... Հարցի զայրն՝ յետ ընթեանլոյս զթուղթն՝ եթէ ո՛ր եւ որպիսի՛ ոք էր որ ետ քեզ զթուղթս զայս. եւ նա առայ. նու՛մխարուցի

Վերապատուելի Հա՛րք .

Ի բոսրն արարայլութեան որ ի նկարագիրն ուսմանց՝ փոյսղիրեալ զեկեղեցաք զամենազեղեան կոմպոսութիւնն, բայց ո՛չ շատ ինչ զաւարրիղեալ էր արարայլն . վասն որոյ պատշաճ վարկանիմք յայտ առնել վերապատուութեան ձերոյ, եւ առ օգուտ միարանութեանդ յոյժ հարկաւոր, զի թէ կոմպոսիտութիւնն սէպէտուացի ամենայն բիրտսք եւ զեպրայք պուրղիղեալք ի ձերոց տորղեսոյց՝ ի հրիղիկուղ զարձցին, եւ ոչ որ զեկեղացէ զարարայլութիւն ձեր եւ զուրգաննովի պատահեսջիք .

Ողջ լերուք .

1845 հոկտ . 15

ի Պօղիս .

Վերապատուութեան Ձերոյ
Հ . . . Ամիկոս ⁵ .

Առ վերապատուելի Հայր Գործակալ
Մխիթարեան Միարանութեանն Վիէննայու
ի Պէյոզլու :

սարաֆ Պետրոսն էրն : Այն նանաչեմ զայսպիսի սքր եւ ոչ կարճեմ եթէ երեւելի ոք իցէ որ զայսպիսի մանկան քանս գրեալ է : . . . Որպէս եւ իցէ երեւի թէ սա եւ որք նմին նման են՝ այսպիսի կատականօք արհամարհեն զմեր գիրսն :

⁵ Նամակագրին միայն է . «Ձեր նկատարիք ուսմանց աշխատութեան մէջ կարգացինք ամենազեղեցիկ շարագրածք, բայց շատ գովելի չէր աշխատարկութիւնք . անոր համար պատշաճ կք համարինք ծանուցանել ձեզի եւ ձեր Միարանութեան շատ

Վերադատուելի Հարք.

«Յաւուրս յայսոսիկ Գիրք իմն եհաս ի
 Կոստանդնուպոլիս ի ձեռն բազմաց յուսում-
 նասիրաց, եւ մակադիր մատենեկանն է՝
 նկարագիր ուսմանց. ամենեքեան փափազին
 գիտել զուսմանցն նկարագիր՝ զի վասեալ
 բորբոքեսցի ի նոսա սէր յաշխարհօգուս պի-
 առնիմնս. եւ այսու խորհրդով սմանք յու-
 սումնասիրաց անտի ցանկան ունիլ զհայերէն
 գրարաւ թարգմանութիւն նոյն գրոցն. զի
 որք ընթեռնուան՝ իմացին թէ զի՞նչ գրեալ
 է ի գիրսն, եւ օգտեսցին նովաւ: քանզի (ի
 րաց թողեալ զծագրն), ճշմարտիւ ասեմք՝

Հարեաւոր՝ որ եթէ այս կերպով շարագրութիւնը շա-
 րունակուի՝ ձեր մամուլներէն հրատարակուած ամէն
 գիրք եւ մատան ծիծաղելի կը դառնան, եւ ոչ որ
 կը կորցայ ձեր աշխատասիրութիւնը, եւ զուք փնտսի
 կը հանդիպիք: Ողջ լերուք:

(Ստորագրութիւն) Բարեկամք:

Նկարագիր ուսմանց գործին մէջ կիրարկուած
 աստաղաբանութիւնը կ'անկետրեւի հոս, զոր ծիծաղա-
 կան եւ փնտսակար կը դանձ բարեանունն Ամիկոս:
 Այս ասթիւ կը գրէ Գեր. Ա. Այալնեան. «Չափազան-
 ցութիւնք ներեալ են ծաղրապատկերի (caricature),
 որ յարզ ունի միայն՝ երբ արուեստին տեղեակ ճար-
 ասար գրչի գործ է: Այստեղ՝ փոքր ի շատէ բանասէր
 եղողը կը տեսնէ յայանապէս՝ թէ ազգաբարոյ Ամի-
 կոսն սղնայիսի ասբեր մէջ մտեր է որ իւրը չէ, եւ
 ուր հաջիւ կարող է շնչել: Մակաւտապ գրուածոյն
 մէջ իւր ողորմելի հայկաբանութեանն աստիճանը ցոյց
 տալէն զառ՝ ասանէ աւելի աստաղաբանութեան սխալ-
 ներովը բուսկանէն աւելի անդիտութիւն կը ցուցնէ
 արուեստին, զոր դասելու ասած է: Իսկ փղպղիթեալ
 եզջերուաբարը կ'երեւայ առ ի զուարճութիւն միայն
 ստեղծուածն (Հանգ. Ամս. 1888, էջ 98):

Եթէ պատուականագոյն է այս գիրք քան դամենայն գիրս հրատարակելալս ի ձերոց մամլոց, միայն արդելս ունի օգտին զազաւաղ եւ զժաղու արժանի լեզուն. եւ մեր գիտացեալ՝ զի առ այդ բաւական անձինք գտանին ի վանազ Զեր, որոց եւ յանձն տուեալ է ի հաստատութեան անդ Արամեան Ընկերութեանն մատեանս ի լոյս ընծայել, որովք ազգն օգտիցի, վասն որոց ձեզ յաւէտ յանկաւոր վարկուցեալ զայս աշխատութիւն՝ որ փափաքանաց ընկերութեանն է համեմատ, ազաշեմք զձեզ զհայերէն թարգմանութիւն նոյն օգտակար գրոցն հրատարակել, զի շահեսցին՝ որք ընթեռնուցունն. Ողջ լերուք.

1845 հոկ' 18.

Ի Պօլիս.

Ն. Մ. Ոսկե յուսումնասիրաց :

Առ Վերացատուելի Հարս

Մխիթարեան Մխարանութեանն

Վեննայու :

Թէ ի՞նչ ուղղութենէ կու գային այդ թղթերը եւ կամ թէ ո՞վ էր բարեանուն Ամրկոսը, գծուար չէր ի Վիեննա գուշակել, եթէ նոյն խոյ շմատնէր երկու թղթերու ալ միակերպ գրչութիւնը :

Թղթերուս գրութենէն ամիս մը յառաջ՝ Բագմալէպ իւր Սեպտեմբեր 1 թուով կը կանխէր հրատարակել շ. Գարրիէլ Վ. Այվա-

գովակիի գրչէն յօդուած մը «Նորահնար բա-
սերու վրայ»⁶. ուր քննութեան կ'առնուէին
«Նկարագիր ուսմանց» գործին մէջ կիրար-
կուած ազգ (փոխ. սեռ), դպրութիւն, գրա-
կանութիւն, գրաւորականութիւն (փոխ. քե-
րականութիւն), փիւսկեան (փոխ. բնախօ-
սական) բառերը, որոնք իբրև դասական
չըջանի բառեր նախապատուութիւն գտած
էին նոյն Նկարագիր ուսմանց մասենին մէջ:

Քիչ յետոյ լոյս տեսան՝

1. Հ. Ե. Հ[իւրմիւղեան], Հին եւ նոր ա-
նուանց տառագարձութեանը վրայ տեղե-
կութիւն⁷:

2. Հ. Աբս. Բ[ագրատունի], Հայերէն գրա-
բառ լեզուի յտակութեան վրայ⁸:

Մինչ առաջին գրութիւնը, Նոր Գպրոցի
տառագարձութեան վարդապետութիւնը նկա-
տի կ'առնէր, երկրորդն՝ թէեւ առանց անունն
յիշելու — «ան կարծիքները հանողներուն
անունն ալ չենք տար հոս տեղս. կը խնայենք
իրենց պատիւը» — բայց յայտնապէս կը
յարձակէր լեզուի նոր վարդապետութեան
դէմ, որ քարոզուած էր եւ գործադրուած
Նկարագիր ուսմանց գրքին եւ Իտալերէն-
գաղղիերէն-հայերէն-տաճկերէն Բարբառա-
րանին մէջ: Տարապայման կը գտնէր Բագրա-
տունի Նոր Գպրոցի խորշումը ամէն ոչ-գա-

⁶ Բ ա գ մ վ է ո ղ, 1845, Թ. 17, էջ 361—367:

⁷ Անդ, 1846, էջ 51—54:

⁸ Անդ, Յուլիս 1, էջ 196—204:

սական բառերէ եւ յարումը դասական մատենագրութեան այնպիսի բառերու, որոնք կա՛մ ելած էին գործածութենէ կամ ստացած ուրիշ նշանակութիւն: Այս վարդապետութեան արդիւնքը պիտի ըլլար, կ'ըսէ Բազրատունի, բնականաբար բառասովորուն հետեւութեամբ կը ծագի հարկը գիմելյու «նորահար» բառերու, ինչպէս են ցևորք փոխերեւակայութիւն, յանդիմանակաց փոխանարկայ եւն եւ կամ մուրացածոյ յոյն լեզուէ գոհացնելու պահանջքք. այսպէս՝ կամիկեան, ստիքս եւն: Կը սրանեղի Բազրատունի մանաւանդ վարդապետութեան այն կէտին գէ՛մ, թէ արտաքոյ դասական մատենագրութեան՝ ե. դարու Ա. կէտէն յետոյ չկայ յստակ, բնաիր, հետեւելի գրականութիւն: Այս հակամարտութեան ժամանակ կը ներկայացնէ Բազրատունի Հին Գոյրոցի վարդապետութիւնը, զոր կարելի է հետեւեալ կէտերու մէջ ամփոփել.

1. «Որովհետեւ գրարտոր հին գրքերէ կը սորվուի», հարկ է յստակ լեզուի նմանութեան օրինակ առնել «մեր հին հեղինակները»:

2. Պէտք է դանազանել այս հին հեղինակները ըստ յստակութեան սնոյ երեք դաս:

3. Այս դասերը սակայն եթէ «ժամանակի վրայ բաժնենք, ճամբան չելլեր, ախնդիրը չենք կրնար լուծանել», այս ինքն

Հնարաւոր չէ ըստ դարուց գանազանել յստակ
ևւ ոչ յստակ մատենագիրները :

Կ. «Հայերէն գրականութիւննիս թարգ-
մանչաց ատենէն ինչուք ԺԲ. կամ ԺԳ. դարը
աղէկ քննելու որ ըլլանք, երեք տեսակ այլ
ևւ այլ մատենագրութիւն կը գտնենք» : Այս-
ինքն

Ա. Դաս. ա. Հեղինակներ, որոնք «բուն
յատուկ հասարակաց ընտել հայու սճով գրեր
են». այսպէս են. Աստուածաշունչ, Ժամա-
գիրք, Պատարագամատոյց, Մաշտոց, Շա-
րական : «Ասոնք կ'ըլլան մեղի օրինակ բուն
ազգային լեզուն ևւ սճը ճանչնալու ևւ ըն-
արելու» :

Բ. «Մեկալ Հեղինակներէն անոնք պիտի
յատուկ ազգային սճ սեպենք, որոնք որ ա-
սոնց նման են կամ կը մօտենան, ո՛ր ատենի
մարդ ըլլայ նէ ըլլայ» : Այսպէս՝ Ազաթան-
գեղոս, Բիւզանդ, Կորիւն, Եղնիկ, Եղիշէ,
Մանդակունի, Փարպեցի, «Խորենացին Պատ-
մութեան մէջ շատ տեղ», Ոսկերեքան, Բար-
սեղ Կեսարացի Վեցօրէից մէջ, Սերերիանոս,
Կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ Կոչումն Ընծայու-
թեան, Շիրակացի, Արշարունի, Խոսրով,
Լաստիվերացին, Սարգիս, Իգնատիոս, Շնոր-
հալին, Մխիթար Գոշ : «Ասոնց անխիղճ
կրնանք հետեւիլ՝ թէ բառերուն, թէ սճե-
րուն» :

Բ. Դաս. Մատենագիրներ, որոնք «գա-
ւառական կամ ինքնահնար սճով մը գրեր

են» : Այսպէս՝ Խորենացին Պատմութեան Ա. գրքին մէջ, Ճառերուն մէջ, Պիտոյից գրքին մէջ՝ «Թէ որ անորն է նէ» . Օձնեցին , Յովհ. Կաթողիկոս , Արծրունի , Նարեկացի , Մաղիսարոս եւ այլն : «Ընարանօք շատ բան , մանաւանդ բառ , կրնայ ասնուիլ ասոնցմէ» :

Գ. Դաս . որ «օտար ոճ խառնեք է» .

ա . ասորերէն բառեր եւ ասացուածներ . Եւսերիտսի Եկեղ . Պատմութիւն . Յակոբ Չղօն , Եփրեմ :

բ . յունարան թարգմանութիւններ .

1 . Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութիւնք 2 . Դաւթի Սահմանք , Փիլոն , Պղատոն : 3 . Եւսերիտսի Քրօնիկոն (!) , Աղեքսանդրի Պատմութիւն , Նիւսացի , Նաղիանդացի , Թերեւս նաեւ Պիտոյից գիրքը : — «Ասանկներէն ազուոր հայերէն բառեր կամ մէկ մասնաւոր ազէկ գրուցուածք մ'որ գտուի նէ՝ Ա . եւ Բ . դասին նման , անոնք միայն կրնայ ասնուիլ , եւ ոչ թէ բոլոր բոլորովին ոճին ու ամէն գարծուածքին հետեւիլ» եւն (էջ 202) :

5 . Այս Ա .—Գ . դասերէն յատկապէս զգուշալի կը գտնէ յունարան Դպրոցի հետեւիլը , մասնաւորապէս անոր նորահնար բառերուն . «անկարելի ալ է՝ որ ազգ մը իբրուն յատուկ ազգային մաքով ըսուած բառը մտնայ կամ ձգէ , ու օտար իղէայով շինուածը ասնէ անցնի» (էջ 203) :

Լեզուի յատկութեան հասնելու համար

այս լայն ճանապարհը ցուցնելէ ետքը կը գրէ
 Հ. Ա. Բաղրատունի ինքնագործացումով .

«Ահա առ է մեր ընտրութիւնը եւ մեր
 բաժանմունքը: Հիմայ թող այլք տեսնեն թէ
 ո՞ր կերպ ընտրութիւնը եւ բաժանմունքը շի-
 տակն է՝ ուղիղ դատմունքով, եւ ազդին
 մտքին յարմար, եւ նախնեաց հեռուելուն
 օրէնքը եւ ուղիղ ճամբան ցուցնող: Եւ հա-
 կառակ կարծիք կամ մոլորութիւն ունեցող-
 ներն ալ [որոնց «անունը չենք տար հոս
 տեղս. կը խնայենք իրենց պատիւը»], դէթ
 ի շնորհս լեզուին եւ իրենց պատուոյն, եւ
 կենան գտնէ ուրիշը գլխէ հանելէն, մանա-
 ւանդ թէ ըսելու է՝ գլխէ հանելու ջանքէն:
 Զի չենք կարծեր որ ասանկ յայտնի բանի մէջ
 մէկը գլխէ ելլէ» (էջ 203): Եւ այս մտէն նա-
 խահողութիւնը միմիայն այն սուրբ նախան-
 ձարնդրութեամբ որ շրջայ թէ «այն մոլո-
 րութիւնն ունեցողները» իրենց նոր վարդա-
 պետութեամբը կամ նոր աղանդովը պատճառ
 ըլլան հայերէն գրարար լեզուի «յստակու-
 թեան» խանգարման. վասն զի «հնուց ի վեր
 [այս ինքն՝ 1841էն ի վեր] երբեմն երբեմն յո-
 մանց խօսքով եւ գրով՝ կամ թէ ըսենք
 գործքով՝ քիչ մը նոր եւ օտար վարդապե-
 տութիւն եւ օրինակ ալ գուրս ելած կը գրա-
 նուի անձնական կարծիքով կամ կողմնասի-
 րութեան հողւով, որ չգիտցողներուն մոլո-
 րութեան պատճառ կրնան ըլլալ, եւ հայերէն

ըզուին նորէն մէկ ուրիշ տեսակ մը խան-
զարման» (էջ 196) :

Եւ այս ծայրագոյն բանասիրական⁹ տա-
ղերուն տակ կը ստորագրէր «Հ. Ար. Բ.»,
Սուաւէի Արուեստ քանակակի մեծանուն
թարգմանիչը :

Ունէին անշուշտ Գոսականք շատ բան¹⁰,
աւելի հաստատա ցուցմունքներով, պատաս-
խանելու համար «Բաղմալէպ»ի յիշեալ յո-
գուածներուն, բայց «Երխասարդ իմաս-
տունները» խոհեմագոյն համարած են յար-
զել լուսթիւնը. Սակփան Ոսկանեան, 1846
Յունիս 8 թուակիր նամակով կը գրէ Պա-
րիսէն առ Հ. Մ. Գարագաշեան. «Բաղում
զգաստութեամբ եւ ճշմարիտ բանիւք գրէ
ազգասէր Սրբութիւն ձեր, եթէ չէ պարտ
յայտ բանակուիւ լինել ընդ Բաղմալէպ լրա-
գրոյն: Այս՛, համոզեալ եմ, զի արանց քա-
ջաց գործ է մեծանձնութեամբ զվատութեան
բազկաց նեստ յոչինչ գրել, մանաւանդ եթէ

⁹ Այս առթիւ կը գրէր Հ. Յ. Գաթրճեան իր
անտիպ «Հայերէն բանասիրութեան համար արժատա-
կան խնդիր մը» փոքր գրուածքին մէջ. «Աս (այս ինքն
զատական հայերէնի անգրագարձութիւնը) մէկ մեծ
զիւտ մըն էր, որուն որ արտաքինները ինչպէս յա-
սալ չէին մտադիր եղած՝ նոյնպէս ետքն ալ մինչեւ
ցայսօր (1846՞) եւ ոչ ազգէկ մը իմացած են, ու զեռ
իրենց պարագլուխը Եւսեբիոսի Քրոնիկոնը ու Փի-
լոնը մի եւ նոյն գծի վրայ գրած է. անանկ որ աս
բանասէրներուն Ոսկի գարբ՝ քիմիքոսներուն սակոյն
պէս անբաժին բան մըն է»:

¹⁰ Ունիմ աչքիս տաջեւ ընդարձակ ճառ մը տա-
սագարձութեան եւ յարակից խնդիրներու մասին,
գրուած 1846/47 տարւոյն:

առաթուր կոխել, բայց ազաշեմ դամենեսեան զձեզ, ի դիրս, զոր գրոշմէք երկարագոյնս եւ պարարտագոյնս գրել մի դանդաղեալիք, զի բազումք են յազդի մերում, եւ զամանս իսկ յախանէ ճանաչեմ, որք այնպէս կարծեն կուրութեամբ իբր եթէ նորածեւս ինչ նորոգիցէք ի վերայ Հայ լեզուոյ... Էւն»:

Նոյն այս պատուական երխտասարդք, որ կարճ ժամանակ մը միայն գտնուած է Պարագաշեանի, Պաթրըճեանի եւ ընկերաց շրջանին մէջ, առաջինն եղած է, որ ողևորուած է զասական հայերէնով եւ հրատարակած ինք զինքը ջերմ ջատագով անոր. իր առղերն են հետեւեալները, զոր գրած է Պարիսէն 17 Մարտ 1846 առ Հ. Մ. Պարագաշեան.

«Մեծարգոյ եւ գիտական Հայր իմ Հոգևոր.

Յիննհետաներորդի Փետր. ամսոյ ընկալայ զգիր մեծ. Սրբութեան ձերոյ եւ ուրախ եզէ. ոչ սակաւ շնորհ ունիմ զի զգիրս զոր խնդրեցի ի ձէնջ, յանձնեալ էք պարոն Գրիգորի Արևիկան, վասն զի նա հասուցէ ի ձեռս իմ անշուշտ. այլ ցաւ է ինձ զի ծախք ճանապարհին եւ անհնարին մաքս ոչ տան թոյլ զայլ եւս զիրս խնդրել ի ձէնջ, ոչ վասն իմ այլ վասն տահապարհից եւ հասակակից բարեկամաց իմոց, որոց առաջի հանապազ գոփութեամբ խօսիմ զմեծ եւ զգովելի աշխատութեանց ձերոց, որպէս եւ Բնական պատմութիւնն այն, զոր խնդրեցի, վասն մերա-

զգեայ երիտասարդի ուրուք էր եւ ոչ վասն իմ, որ բժշկական արուեստին պատկառ կայ ասա: Այլ զի տակաւին գերկրաչափութեան գիրս շեւ էք գրոշմեալ, աղաչեմ յոյժ քաջ քննել եւ երկարադոյնս գրել. եւ եթէ հնար իցէ զօտարազգի բառս¹¹ շամեւ ի գործ, զի վասն այսր միայն բիծ եղեալ ի վերայ ձեր հէզք սքք եւ խամք ստգտանեն զձեզ. յոյժ ուրախ եմ, զի ազգասիրութեամբ զինուորեալք, վասն հայ լեզուին պաշտպանելոյ զէն եւ ասպարս յորինեալ էք. քաջալերեցարո՛ւք, պատուական եւ սուրբ Հարք իմ, քաջալերեցարուք, մի՛ խնայէք աղաչեմ զմանգազ ձեր ի սրբելոյ եւ ի մաքրելոյ զգաշա գրագիտութեան Հայոց, զի տատանկք, գոր անգութք սերմանեն անգ, մի՛ արժատս ի խոր ձգեցեն. եթէ ոչ այժմիկ, այո՛ ասեմ առ յապա ժամանակս անմահ եւ նուիրական կացցէ անուն ձեր եւ որպէս քաջ քաջ բազուկք ձեր բունն հարեալ վակժոյժ լեալ զհայ լեզուէ կանգնել ջանան ի կործանմանէ, նոյնպէս այս ոչ յամեսցին ազգասիրաց խումբ, կորոզ կանգնել ի յիշատակ ձեր: Արդարեւ իզձ լինիմ, յետ ուսանելոյ զիտափազելի իրս, գոր յուսամ եթէ ուսա՛յց տերամբ եւ ձեր հաճոյ ազօթիւք, դարձեալ դալ ի հռչակաւոր եւ ի յուսաւորեալ վանս ձեր, զի հաստատեալ զսիրտ իմ եւ զմիտս ձերովք զինուք եւ ես

¹¹ Նամակազրէն ընդգծուած:

ընդ ձեզ, թէպէտ չիցեմ իսկ կարող, մարտեայց ընդ թշնամիս հայ լեզուի :

«Ուրախացայ նաև զի հաճեցայք ծանուցանել ինձ զայժմու գովելի եւ օգտակար աշխատութիւնս Ս. Հարցդ. ճարտար գիտեմ զի հաճելի լիցին ամենեցունց բարբառարանն եւ զպրութեան արուեստ եւն. այլ ազաչեմ զձեզ զՎիրգիդեայ Մշակականս փութով թարգմանել, զի եթէ գոյզն հատուածն զոր ցուցիք ինձ, սքանչացոյց զիս, որ չեմ իսկ ի համար գիտնոց ազգիս, որչափ եւս առաւել ուրախացուցէ եւ սքանչացուցէ զրնաւ ազգս :

«Յայսոսիկ աւուրս երկարագոյն վիճեցայ ընդ երկու Միթիթարեան միարանս վանացն Ս. Ղապարու, վասն հայ լեզուի. եւ սկիզբն վիճման անտի ծագեցաւ զի զերկու մատեանս, զոր ընծայեցէք ինձ, ընթերցեալ նոցա սկսան սգիւտ լինել ձեզ. յայնժամ ոչ համբերեալ թէպէտ եւ գոտութեան բանիւք, սկսայ պաշտպան կալ ձեզ, այլ ոչ կարացի համոզել, զի երկոքեան իսկ չեն տեղեակ հայերէն լեզուի, թէպէտ եւ ես իսկ չգիտիցեմ զայն : Զիսոս Ռաֆայէլ վարդապետի ուրուք ընծայեցին ինձ իրր գեղեցիկ օրինակ հայերէնի. այլ մեծարդոյ Հայր իմ, չեւ ընթերցեալ զերկուս կարգս բանից ի յառաջաբանի եւ ահա անդէն նշմարեցի զբառն ¹²

¹² Նամակագրէն ընդգծուած :

«վերծանել», եւ անգէն իմացայ թէ որպիսի ինչ իցէ գրուածն. ինդրեմ քննեցէք զայն եւ տեսէք, զի որ գրէն զայն գաստիարակ է հայ լեզուի ի գպրոցին Բասաուայ . . . : Զայստիկ գրեմ առ ձեզ ոչ շար մտօք, այլ ցաւելով, զի զիտեն քաջ գճշմարտութիւնն եւ ոչ կամին ընդունել զնա :

«Եթէ ընդ ժամանակս ժամանակս ուրախ առնել զիս կամիք ի տարաշխարհիկ տեղուոջս, հաճեցարուք նամակ ինչ գրել. եւ զի եւ գերզս զոր երգէք գրել մի գանդազեսջիք պազատիմ :

«Զհոգելից եւ գմեծապատիւ Առաջնորդ ձեր եւ գրնաւ Ս. Հարս ողջունեալ սրտակաթ եւ խնարհութեամբ մնամ

Սրբութեան ձերում

[Պարիս, 17 Մարտ 1846 :] Նուստտ Մտուայ Ս. Ոսկանեան» :

Հակառակութիւնը, զոր կրեց Դասական լեզուն իւր վերածնութեան առաջին օրերուն իսկ, արգիւնքն էր ուղղակի ժամանակի տհասութեան : Բանասիրական ըմբռնում կը պակսէր քննադատներուն. չէին յօժարեր անոնք խոստովանելու թէ լեզուն այն վիճակի մէջ, ինչպէս կիրառութեան մէջ էր, խառնուրդ մըն է դարերու ընթացքին այլ եւ այլ ուղղութիւններէ եկած հոսանքներուն : Ինչպէս այլանդակութիւն մըն էր լեզուի յստա-

կութեան տեսակէտով լատինարանութիւնը, ոչ նուազ տձեւութիւն էր յունարանութիւնը բնիկ հայ լեզուին համար, անոր կից նաեւ յընթացս զարերու եկած յարած այն լեզուական աղաւաղութիւնները, որոնք ազդեցին բնիկ լեզուին հարազատ նկարագրին վրայ: Գոց էին սակայն աչքերը տեսնելու այս ամէնը:

Հ. Ք. Սոյեմեան 1847, Ապրիլ 30 թուակիր թղթով կը գրէր Չմիւռնիայէն առ Հ. Մ. Գարագաշեան.

«Չոր ինչ առ Եղբայր քո զիրաց հայերէն մատենագրելոյ գրեալ ես, ընթերցայ ուրախութեամբ. եւ յուսամ եթէ ինքնին ուշիմ պատանին հաւանեացի եւ առնուցու յանձն գրանիցն ճշմարտութիւն, մանաւանդ զի եւ լսեմ իսկ զի բազում ինչ գովութեան բանս խօսի նա այժմ գմերոց իրաց: Այլ ո՞ւր իցէ գտանել, Եղբայր, միտս հլուականս եւ ընտանիս ի լսել գատաստանս անաչառութեամբ, զպատճառսն կշուել, համեմատել զընծայութիւն հաւանութեանցն, եւ ճշմարտութեանն յորմէ յաղթեցան, լինել անձնատուր: Իցեն թերեւս, չկամիմ ուրանալ, սակաւք ոմանք, իբրեւ զեղբայրդ քո, որ փիղիսոփայօրէն գամենայնէ առնիցեն գատաստանս. այլ հաւատա ինձ զի թիւ այսպիսեաց սակաւ է յոյժ, զի ամենեքին (եթէ զսակաւս ոմանս կամ իցիս առնուլ ի բաց), զորոց կարծեմք եթէ իցեն ինչ յիրս ուսմանց եւ լուսաւորու-

թեան, սակաւին ի նմին խաւարի շրջին, այնչափ՝ որչափ ոչ է մարթի հաւատաւ՝ բայց եթէ յորժամ սակաւիկ ծի թողեալ գլուտաւորութեան վայրան յորում իցէ, ինքնին մատուցեալ ահանատես իբացն լինիցի ոք: Տակաւին գիտանձրութիւն գրոց նկատեն, գրագրութիւն հատորոց հաշուին, ընդ Վենետիկցի կամ Աբրաքի եւ ընդ Վիէննացի ընտրեն, գոյանունեալն գեղեցկութիւն եւեթ խնդրեն, զնոյն սիրեն, ընդ նոյն զարժանան, զնոյն միայն գովեն»:

«Նորասէր հնասիրութիւն» անուանեցին տոհմիկ լեզուի սրբութեան նախանձախնդրութիւնը, եւ «մոլորութիւն», նորագանդ վարդապետութիւն այն սկզբունքները, որոնք կը գիտէին յունարանութիւնն ալ, զարեբու պատճառած աղաւաղութիւններն ալ Գնջեւ անհետացնել գրական լեզուէն, եւ բնիկ հայ բարբառին, որով Սահակ եւ Մաշտոց խօսեցան, նախապատուութիւն տալ:

Եւ ոչ միայն հասկացողութիւն կը պակասէր քննադատներուն¹³, այլ եւ շունչին անոնք

¹³ Ս. Ղազարու Մխիթարեաններէն Հ. Ղուկաս 1847 Մայիսին կ'այցելէ ի Զմիւռնիա Վիեննացի Մխիթարեաններու Վանատունը եւ կը հիւրընկալուի սիրով: Այս առթիւ կը գրէ Հ. Գ. Սպենեան (թղ. 13 Մայիս 1847) առ Հ. Փ. Ճամենեան ի Վիեննա. «Ի մէջ բանից բազմաց, առաք ի մէջ, որպէս սովոր խն է լինել՝ խօսել եւ գշտցկարանութենէ: Այն բնն յոյժ նեղէ զնոսա նախ եթէ բնոյէ՞ր յանախ վեր ի վայր յեղյեղումք զմտանազիրս Ոսկի գարուն, եւ պանծամք նոցին գհետ երթալ: Երկրորդ՝ բան եղև զառ-

յտակ դադարիար թէ ի՛նչ է լեզուի յտակու-
թիւն: Անոնք կը շփոթէին լեզուի յտակու-
թիւնը մտքի արտայայտութեան բացայայտու-
թեան հետ. իսկ վերջնոյս համար անհրաժեշտ
կը համարէին այն ամէն տարրերը զորոնք
դարերը աւանդարար բերած հասցուցած էին:
Եւ արդեօք կը մթաղնէ՞ր արտայայտութեան
յտակութիւնը եթէ փոխանակ վերծանեմք
ընթեմում կամ աստուածայինի աստուածե-
ղէն, աղօթեմք յաղօթս կամ եւն ըսուէր: Եւ
եթէ կը հանդուրժէր լեզուն քատր, քատրոն,
կրկէս, ստաղ, քարտէս եւն բառերուն, ան-
հանդուրժէի՞ր պիտի երեւային կոմիկեան,
փիւսկեան, ստիքս եւ այլն. անհրաժեշտ

նազարձութենէ եւ բազում ինչ կանոնս գիւրութեամբ
իմն կարգէր զնէր առաջի: Թողի նմա խօսել որչափ
եւ կամեցաւ. եւ իրրեւ լսեաց՝ սկսայ ամենայն բա-
նիցն մի առ մի առ պատասխանի. այնչափ ստիպե-
ցաւ՝ մինչեւ ասել եթէ Այսպիսի պատմաւորն կար
նէ, ինչո՞ւ Վանք չգրեցիք. իրրեւ ետու առ այն պա-
տասխանի. մեզ՝ քանզի շգիտէաք զսկզբունս մեր,
չէր հնար գտող ասնել. այլ մեզ մարթ իսկ էր եթէ
սենէիք ինչ ընդդէմ, զայն նախ մեզ ցուցանել եւ ապա
հրատարակել. նա պապանձեցաւ: Յետ այսորիկ բերի
ի մէջ զժողով բանսն՝ որովք վարէին ի գրութիւնս
խրեանց, որ ոչ վայել է այնժ որ զնշմարտութիւն
ինդրիցէ եւ այլն եւ այլն. եւ խօսեցաք այնչափ՝
մինչեւ անց կէս զիշեր. եւ այնպէս ի նեզ եմուս՝
մինչեւ խոսասովան լինել նմա, թէ այն ամենայն
գրեալք՝ ոչ հասարակաց ամենեցուն կարծիք է, այլ
անմնականաց. քանզի, ասէ, մեք այժմ շնորհեալ եմք
ամենայն սեւեք ազատութիւն կարծել զինչ եւ կամի.
որպէս է տեսանել, ասէ, ի նոր քերականութեան
չ. Արսէնի, որպէս եւ ի թարգմանութեան անդ նորա՝
Մշակականին Վերգիլեաց, յորս, ասէ, կան ոչ սա-
կաւ շարատոց բաներք:

Հա՛րկ էր յունարան Գպրոցի, Զ. դարու երրորդ քառորդին, թխած բառերուն կարօտիլ :

Անասրակոյս կը պակսէին Գասականին զիտական քառեր, արտայայտելու փիլիսոփայական մտքեր, բայց Ե. դարու հարուստ մտանկագրութիւնը կու տար բանայի, պատշաճեցնելու այս մտքերուն զիպան քառեր, կամ կերտելու նորեր, թէ առանց մեղանշելու լեզուի յատակութեան եւ թէ առանց մթազնելու մտքերը : Առաջին պահուն տարօրինակ պիտի հնչէին անոնք հին ականջներուն, բայց պիտի ընդելլանային նորերը, գասականով անած ականջները : Եւ ամէն նախապատրաստութիւն տեսած էին նոր Գասականները — իրենց հրատարակութիւններուն կցած բառացանկներու մէջ — խափանելու ամէն թիւրիմացութիւն :

Թէ քանի՛ թիւրիմացութիւն կ'իշխէր հակառակ կողման քով՝ պայծառ պիտի բացարէ հետեւեալ նամակը, զոր յառաջ կը բերեմ ամբողջութեամբ : Կը գրէ Հ. Թաղէոս Մուրատեան առ Հ. Մ. Գարագաշեան (Կ. Պոլիս, 15 Մարտ 1848) .

« . . . Բայց դու, Եզրայր պատուական, դու մի՛ ընդ այս դարմանայցեա, զի առ քեզ պնախբնծայ բանս իմ ուղղել կանխեցի, քանզի դո՛ւ առաւել քան զայլս բամբասխս ի հակառակօրոյաց անտի, իրրեւ գտիչ նորամեւ բառիցդ եւ նորահնար սճոյգ՝ զոր ի մեր մա-

տենագրութիւնսդ եւ յիւրաքանչիւր եւ յա-
ռանձին եւ յընդհանուր գիրս անխտիր ի կիր
արկանէք: Եւ առ հաւաստի կացուցանելոյ
դրանս իմ պատմեցից քեզ զանցս՝ որ անցին
ընդ իս յառաջ քան զամիսս երկուս: Դէպ
եղեւ ինձ ի տան ուրեք տեսանել զանուանին
զայն Պուէտ, որոյ անուն յորջորջանացն ըստ
հին մատենագրաց Առան Սիտակեան, իսկ
ըստ նորոցն Հ. Արսէն Անթիմոսեան Բաղրա-
տունի: Սա՛ որ ի յեաին ծայր իմաստութեան
եւ բանասիրութեան հասեալ համբաւի, հայր
պուէտաց յորջորջի, ի հանգամանս հայկա-
կան լեզուին հմտութեամբն առաւելեալ քան
զհինան համարի, իրրեւ քաջ գրամատիկոս
եւ ճարտարախօս, վարժ յամենայն գիտու-
թեանց մասունս, իրրեւ հմտագոյն քան զայլս
եւ տեղեակ հին եւ նոր պատմութեանց
ի սամկաց քաղաքիս մեծարեալ պատուի:
Սա՛ իրրեւ զիսն ետես ի տան անդ,
սակ. «Վերապատուելի ունիմ ինչ սակ
քեզ, քանզի դու խոհեմագոյն ոմն թուիս».
Եւ ես ասեմ. «Սխալիս, չեմ ես այնպիսի՝
որպէս դուդ առ երեսս կարծես թէ իցեմ»:
Կրկնեալ դրանս իւր սակ. «Անտարակոյս
եւ քո իսկ ընթերցեալ իցէ ի լրագրին ձե-
րում զայն տեղի, յորում Չերքն ընդ Տրա-
մազիժ բառիդ ի կիր առնուն գրառդ Երկա-
կառուր. չգիտեմ ուստի՞ ասեալ իցեն զայդ. ի
մատենագրութիւնս նախնեաց՝ որ ի հինդե-
րորդ դարուն շարագրեցան կամ թարգմա-

նեցան, ոչ ուրեք երևի ի կիր առեալ, այնք
 դարուն ասեմ, զոր նոքա ի հանդամանս լե-
 գուին ընտրելագոյն քան զայլ դարուն համա-
 րին, որպէս եւ մեք իսկ, եւ խոստանան իսկ
 լինել հետեւոյ նախնեացն մատենադրաց որ
 ի նմին դարու ծաղկեցան յո՞ն ընտիր հայե-
 րէն լեզուին. եւ այնու խոստանան եւս գտել
 եւ մաքրել զլեզուն յումպէս բառից՝ որ ի
 յետին դարս սպրդեալ մտին՝ որոց կիրա-
 ութիւնն յանախեալ իցէ ի նորոց: Արդ եթէ
 զոքա զկէս նպատակի փոփոխելոյ զհանդա-
 մանս լեզուին՝ զայդ ունիցին առաջի իւրեանց,
 ընդէ՞ր արդեօք զոչ ի կիր առեալն յընտիր
 ընտիր մատենագիրս հինգերորդ դարուն որ-
 պիսի Եւսեբիոսն մէջ Փիլոնն իցէ, զբառոց Եր-
 կակտուր ինքեանք ի կիր առնուն իրբու թէ
 առաւել ընտիր քան զբառոց Տրամագիծ. ի
 Գիրսն Փիլոնի բառոց արամագիծ կրկին ան-
 գամ գտանի ի կիր առեալ: Ինձ այնպէս
 թուի, ձերքն միայն ի զրոցն Մագիստրոսի
 առեալ իցեն զերկակտուր բառոց, որ է ամե-
 նածրդեալ հեղինակ: Ոչ զոքա միայն, եւ իմ
 իսկ ընթերցեալ եւ քննեալ իցէ զնախնեացն
 մատենագրութիւնս, եւ համեմատեալ իսկ
 եմ զիւրաքանչիւր թարգմանութիւնս ընդ
 յոյն ընագրացն. եւ ոչ ուրեք գտի բայց
 միայն ի Մագիստրոսն: Չգիտեմ զի՞նչ
 փաստս ունիցին նոքա ի կիր առնլոյ զբառոց
 երկակտուր; առաւել քան զբառոց Տրամա-
 գիծ, եւ զայլ սոյնպիսի անսովոր եւ խրթին

բառս՝ ոչք կամ բնաւ իսկ ամենեւին չիցեն ի կիր առեալ ի մատենադրաց եւ կամ միանգամ եւեթ. որով պատճառ տան ռամկաց եւ տգիտաց ոմանց բամբասելոյ երբեմն զձեզ երբեմն զմեզ. թող զերկպառակութիւն կարծեացն եւ զչփոթսն որք կարեն ծնանել ի միջի մերում: Բայց կարծեմ թէ առաւել քան զայլս խարախաշեանն իցէ դտակ այդպիսի բառից եւ նորաձեւութեանց: Առ որ խնդրեմ ի Վերապատուութենէդ զրեւ յինչն կողմանէ՝ թէ զինչ փաստս ունիցի»:

«Ահա տեսանես, Հայր պատուական, թէ քան զայլս առաւել դու բամբասիս. թէպէտես ասեմ ցնար թէ բառդ երկակտուր՝ զոր նոքա ի կիր առեալ իցեն, ոչ առանց պատճառի իցէ, քանզի յորժամ ընդ յունականին համեմատիցի, որ է տխամեքրոս, քան զտրամագիծն առաւել բնական թուի, եւ ճիշդ երկակտուր նշանակէ: Բայց այսու ամենայնիւ դու պնդեա՛ զմէջս քո, սրեա՛ զգրիչս քո, եւ ցոյց զգորաւոր փաստս հակառակորդին քում, եւ ասուր իմաստնոյն պատճառս զի իմաստնագոյն եւս լիցի»:

Չունիմ դժբախտարար առ ձեռն Գարագաշեանի պատասխանը¹⁴. բայց կը գրէ Հ. Եղուարդ խարաեան առ Հ. Ղ. Յովնանեան (28 Յունիս 1848, Կ. Պ.).

«Զթուղթ Հ. Մատաթիայ մերոյ, զոր

¹⁴ Երկակտուր բառի մասին տե՛ս վարը, էջ 317:

գրեաց նա առ Վ. Հ. Քաղէօսն մեր ի ջատա-
 գոյութիւն անձին, ընթերցաւ նա ինքն
 Հ. Քաղէօսն մեր առաջի Հ. Արսէնին: . . . :
 Հարցի ց Հ. Քաղէօսն թէ զինչ ասաց ի պա-
 տախանի. առէ. Տեղ տեղ ծիծաղեցաւ, տեղ
 տեղ տեղէն ցատկեց, տեղ տեղ ուրացաւ.
 րայց ի կնիք բանի ասացեալ է եթէ ես գո-
 վեմ զՀ. Մատաթիայն եւ յարգեմ զգիտու-
 թիւն նորին եւ զքննութիւն եւ զգրուածն,
 եւ չունիմ ինչ ասել. րայց ընդ խորութիւն
 նախնեացն ոչ հաւանեցաւ, առէ»:

Ոչ նուազ գայթակղութիւն պատճառած
 էր հակառակ կողման նաեւ նոր օտար անուն-
 ներու տառադարձութիւնը: Հայ հումանիտա-
 ները, որոնք կը ձգակէին յամենայնի հաւա-
 տարիմ մեալ իրենց սկզբունքներուն, թէ
 հին եւ թէ նոր անունները կը տառադարձէին
 միակերպ, որպէս թէ ամէն անուն գրուած
 ըլլար յունական տառերով: Ինչպէս Մաշ-
 տոցեան գարու հեղինակները Caesar կը կար-
 գային Καίσαρ, կամ Cicero = Κικέρων եւ կը
 տառադարձէին (Կա՛յս(ա)ր, Կիկերո(ւ)ն,
 այսպէս ալ Polygnac = Պոլիգնակոս, Racine
 = Հոակինոս, Rodericus = Հոսղերիկոս,
 Bossuet = Բոսսուէտիոս, Leibniz = Լէյբնիկոս
 եւն: Կարող էին այս տառադարձութեամբ
 խժարուր հնչուիլ անունները նորին քաջա-
 վարժ սկանջներուն. րայց պէտք է ընթեր-
 ցողը գիտակից ըլլար թէ մեռեալ լեզու մ'ու-
 նէր իր առաջ, որ իւր շատ օրէնքներով ար-

դէն օտարալուր էր աշխարհարարին բնակել
լսելիքներուն. գազզ. cirque, իա. circo, գերմ.
Zirkus շատ կանուխ արդէն հայացած էր
կրկէս: Աշխարհարարին անբնակէ հնչիւնները
կարող էին քաջահնչիւն լսուիլ գասականին
մէջ. իսկ անուան մը օրէնքով տառագար-
ձութիւնը չէր խափաներ անշուշտ օրէն-
քին ծանօթ ընթերցողը կարգաւ ըստ կամի
հին կամ նոր հնչիւնով, ինչպէս այժմ նոր
լատինագիր լեզուներու մէջ իւրաքանչիւր
անհասին ապաստան թողուած է միաձեւ
գրչութեամբ անուններու արտասանութիւնը:

Միակ սխալմունքը, զոր գործեցին մեր
հումանիստները, այն էր, որ շատ կանուխ
փորձեցին գասական լեզուն շահագործել
գպրոցական գասադրքերու համար: Ըար-
տարալիստութեան, Ուսողութեան, Փիլիսո-
փայութեան գասադրքերը կը պահանջէին հա-
տարակաց գիւրամատչելի լեզու, դարերէ ի
վեր գործածական գիտական բառերով. իսկ
այդ բառերը՝ դարբնուած յունարան գպրոցի
դարբնոցին մէջ, պիտի չզանէին գասական-
ներու հաճութիւնը, եւ ի հարկէ պիտի փո-
խանակուէին հնագոյններով: Աշակերտու-
թիւնը հարկադրուած նախ պիտի ծանօթա-
նար բառերու եւ ապա խորանար սւսմանց
իմաստին: Հնոյն եւ նորին այս հակադրու-
թիւնը պիտի ստեղծէր նախ ահաճութիւն եւ
ապա պիտի յարուցանէր հակառակութիւն:

Դասականի նոր մատենագիրները պէտք է

մնային իրենց բարձրութեան վրայ. այն գեղեցիկ լեզուն պէտք է կիրառէին միայն գեղեցիկ մտանադրութեան եւ հին դասականներու թարգմանութեան համար :

Բայց այս կէտին մէջ մեղք ունի նաև ժամանակը, որ գրարարով կը պահանջէր իր գասադրերը : 1841ին, երբ լոյս տեսան Բնական պատմութեան երեք հատորները աշխարհարարով, կ'ափսոսար ժամանակակից մը, թէ ինչո՞ւ գրարար լեզուով չեն հրատարակուած անոնք : Դպրոցն էր որ պիտի սպասէր դիրքը եւ ասով վարձատրէր տպագրիչները : Չէր կրնար սպասուիլ ժամանակէն, որ վարձատրէր լիարուսն՝ գեղեցիկ եւ պատմական գրականութիւնը :

Հակառակ այս ամէն ընդդիմարանութիւններու, շարունակեցին երիտասարդ հումանիստներն իրենց գործունէութիւնը, առանց շեղելու ընտրուած սկզբունքներէն :

Արտաքին պարագաներն միայն ստիպեցին զանոնք լռել. որովհետև չկար այլ եւս իրենց մեծ հովանաւորն եւ պաշտպանը՝ Գեր. Ա. Ազարեան. որովհետև պահանջեցին Միարանութեան Դպրոցները իրենց պահանջութեան եւ պայծառութեան համար ուսուցչական ոյժ եւ հարկ եղաւ դասական մտանադրութեան մէջ սնած եւ զարգացած երիտասարդներուն իջնալ դաստիարակական ասպարէզ : Եւ արդէն ժամանակն ալ սկսած էր փոփոխել իւր ճաշակը. աշխարհարար մա-

տենագրութիւնը այն ինչ ծլած՝ սկիզբն ըրած էր ծագկիլ համապայծառ :

Այսպէս թէպէտ կարճատեւ ժամանակ մը միայն, հազիւ 15 տարի, վայելեց դասական լեզուի վերածնութիւնը կեանք մը արեւի տակ, բայց ունեցաւ պտղալից մրդաշատ մատենագրութիւն մը, որ պիտի պահէ իւր նշանակութիւնը բոլոր ժամանակներու համար, իրրեւ վկայ թէ հայ դասական մատենագրութիւնն ալ սպրեցաւ իւր հումանիզմի շրջանը, ունեցաւ իւր հումանիստները :

Ժամանակը չգնահատեց իւր հումանիստներու ճիշդերը : Հայ դասական մատենագրութեան տքնաջան աշխատութեամբ, բանասիրական ճանապարհով եւ գիտական հաստատուն սկզբունքներու վրայ կառուցուած վերածնութիւնը, զոր այնքան խանդավառութեամբ ողջունած էին երիտասարդ հումանիստները, այնքան գորովով փայփայած եւ առոյգ հասակին հասնելու նպաստած, վայելեց իւր յարգն ու նշանակութիւնը վանական անձուկ շրջանակի մէջ միայն, ուր եւ տեսած էր առաջին լոյսը : Չէր վիճակուած հայ հումանիստներուն բարձրանալ համալսարաններու կաթիղը, թափանցել նախակրթարաններու խորքը, գտնել մեկենասներ արքունիքներու, քահանայապետական պալատներու, իշխանական դարպասներու մէջ, կամ հնձելու ծափահարութիւն եւ գրուատիք հրապարակներու վրայ : Եթէ գտնուեցաւ Սահակ մը,

որ խրախոյս կարգաց Մաշտոցին, բայց շե-
լան Վառձապուհներ կամ Ամատունի Վա-
հաններ, որոնք քաջալեր հանդիսանային,
Մեկենաս կանգնէին դարակազմիկ գիւտին և
հայ հումանիզմի պայծառութեան նպաստա-
մատոյց ըլլային: Զուր սպասեցին հայ հու-
մանիստները Ռահ գետին եզերքը լսելու խան-
դավառ ողջոյնը հայ ժողովուրդին: Ընդհա-
կառակը շեւ հասեալ ի սահմանս մեր՝ մինչ-
դեռ գային ի նանապարհի և ահա լուան
սահմանապահք հայ գրականութեան և որ-
պէս ի վերայ քշնամույ ընդդէմ զինեցան՝
ասելով. Ահա ո՞ւր գան միւս եւս քարգ-
մանի...¹⁵:

Որչափ ինձ ծանօթ է, դարուն իմաս-
տուններէն մէկը միայն գիտցաւ խելամուտ
ըլլալ գիւտին մեծութեան և կատարուած
աշխատութիւններու արժէքին. անո՛ր խոս-
քերն են, արտասանուած արթուն գիտակցու-
թեամբ և կանխապուշակ ազգամօր, թէ
« քաջալերեցարուք, պատուական եւ սուրբ
Հարք իմ, քաջալերեցարուք... երէ ոչ պծ-
միկ, այո՛ ասեմ՝ առ յապա ժամանակս ԱՆ-
ՄԱՀ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ԿԱՅՅԷ ԱՆՈՒՆ ՁԵՐ
... այո՛ ո՛չ յամեսցին ազգասիրաց խումբ
ԿՈԹՈՂ ԿԱՆԳՆԵԼ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՁԵՐ »:

Երբտասարդ Ստեփան Ոսկանեանի սո-
ղերն են ասոնք. և գուշակուած ապագան

¹⁵ Հմմտ. Ղ. Փարպ. Քուրթ, էջ 202:

արդարացուց այս ասդերուն ստուգութիւնը : Ազգայան, թէպէտ շատ ուշ, զնահատեց բարձր Գաթրբճեանի եւ իւր Ընկերներու վաստակը : Գաստական հայերէնի վարդապետութիւնը շահեցաւ, ձգեց իւր ետեւէն հեռեւորներ. այն նուաճեց բանասէր մաքերը, վայելեց լեզուազէտ հանճարներու հաճութիւնը : Յ. Գուրգէն իւր աշակերտութեան հետ Գարագաշեանի հովանաւորութեան տակ հիմնեց ժինչեւ անգամ առանձին ամսօրեայ Հանգէս մը, Ասկեղէն Գորութեան ճաշակը զգալ տալու համար նոր սերունդի նրբազգամ քիմքին : Նորայր Բիւզանդացի ճանչցաւ գաստական հայերէնի բանասիրական նշանակութիւնը եւ խորացաւ անոր ուսումնասիրութեան մէջ յեցած նոր Գրութեան վրայ : Հ. Ն. Անդրիկեան հիացաւ սակի գարու մատենագրութեան ատաւելութիւններուն վրայ եւ հանդիսացաւ անոր գովիչը : Լեզուաքնին Հ. Աճառեան, բարձրաշնորհ Եղիշէ Գուրեան հրագարակաւ գրուատեցին Գաստական հայերէնի քարոզուած սկզբունքները եւ անոր բանասիրական եւ գործնական արժէքը. եւ հայերէնազէտ եւ լեզուարան Ա. Մէլլէ համարեցաւ բնիկ հայերէնի քերականութեան ուսումնասիրութեան համար միակ ազդիւր գաստական մատենագրութիւնը եւ արդարացուց թէ՛ ուղղագրութեան եւ թէ՛ լեզուի

յատակութեան համար այն վարդապետութիւնը որ կը քարոզէին Վիեննայի Մխիթարեանները: Այսպէս մնաց կենդանի նոր Դրութիւնը իւր անխախտ սկզբունքներու մէջ: Գաթրըճեան եւ Ընկերները հիմնեցին Բանասիրական Դպրոց մը, որ կը շարունակէ գործել:

2.

Ն. ՅՈՒՍԵՓ ԿԵԹԵՐՃԵԱՆ
1820—1882

ԳՐԱԳՐԱԳՐ

Հ. Յ. ԳԱԹՐՐԱՆԵԱՆ, 1848

1. ԿԵԱՆՔԸ

Սուրտաններու քաղաքը եօթնարյուրեանն էր. Պոլիս հիւրընկալն եղած էր Գաթրըճեան Գերդաստանին, որ ի խնդիր նոր հայրենիքի եկած հաստատուած էր հոն: Սերովբէ եւ Աուստինիանէ՝ ինչպէս զոյգ մը տատարկներու կ'ազդէին հոն, համեստ կարողութեամբբ, բայց հարուստ ընտանեկան աւանդութիւններով եւ քրիստոնէական առաքինութիւններով: 1820 Փետր. 19ին կ'ողջունեն անոնք ծնունդն իրենց անդրանիկին, որուն յաւազանէ Աւետիք անունը կու տան, կարծես կանխազուշակ աւետիք մը նօթճելով Ազգին, որուն պարծանքը սխալ ըլլար ապագային:

Տասնուերկու տարիներ կը վայելէ Աւետիք իւր ծնողական յարկին տակ. ուր մայրական կաթին հետ կը ծծէ նաեւ կաթը բարեկաշտութեան: Հասակին աճման հետ կը ծանօթանայ գրի եւ գրքի եւ կը սորովի շուտով երթեւեկել Ղալաթիայի Մխիթարեան Դպրոցը, ուր նոյն դարուն համբաւուած էր իբրեւ ուսուցիչ հայերէնի Հ. Վրթանէս Վ.

Չայրխեան: Ծանօթութիւնը Մխիթարեան Հարց Հեա կը վառէ իր փափուկ սրտին մէջ հոանդը, նախանձաւոր ըլլալու անոնց ազդօզուա եւ սուրբ օրինակին: Եւ մանուկ Աւետիք կը բանայ իւր սիրտը Հ. Չայրխեանին: Պէտք չկար ունենալ քաջատես աչք վեր հանելու մանկան ընդունակութիւնը փափազած կոշման համար: 1833 վարդերու ամսոյն կուտայ պատանին Աւետիք իւր հրաժեշտի համբոյրը ծնողաց եւ սիրասնունդ քոյրերուն եւ եղբայրներուն. անոնց թուին մէջ էր Անտոն, որ 7 տարի յետոյ պիտի հետեւէր իւր եղբոր քայլերուն¹:

¹ Անտոն Գարբրիելաւ ծնած 1828 Մարտ 19ին, կ'երթայ 1841, Յունիս 2ին Վիեննա, կ'ընդունի Սամուէլ անունը, կը մեանագրութի քահանայ 1850 Հոկտ. 13. եւ կը վախճանի 1895, Սեպտ. 12ին ի Տրիեստ: Նման իր երիցագոյն եղբոր՝ կը նուիրուի Նոյկարանութեան եւ կը հանդիսանայ անուանի գրական ընտիր, թէեւ սակաւաթիւ երկերով: Առթիւ իր մեկնումին կը գրէին ծնողքը Գեր. Արիստակէս Ազարեանին.

Գերազայտաւ գերապատիւ Հայր.

Մինչուկ առ օրս թխտէրով հրամանոցը գերապայծառութեանը պատուատիրելով կը յարգէինք կօրոյց Առաուած իր սղորմութեամբը առ օրս մեզ հասցուց որ ազանիս թխտարեր հրամանոցը կ'առաքենք կօր եւ անոր մեղքովը սուրբ աջգ համբուրելով սուրբ օրհնութիւնդ մեր ու մեր զաւակներուն վրայ կատենէք կօր. փառք աստուծոյ անսահման սղորմութեանը որ մեզ արժանի կնէ կօր մեզի պարգեւած զաւակները զարմեալ իրեն նուիրենք. չէ՞մէն Արէլին, Արբահամին ու Նոյին պատարագներուն պէս մերն ալ իրեն ընդունելի ըլլա: Գերապայծառ Հայր զաւակնիս մեր մեղքէն էլաւ, հրամանոցը Հայրութեանը ու խնամոցը կը յանձնենք եւ կը յուսանք որ

Դէպի Աւրապայի սիրտը, դէպի կայսե-
րանիսս մայրաքաղաք Գանուբեան ափե-
րուն վրայ ուղղուած էին պատանուոյն քոյ-
ւերը. 1833 Մայիս 25ին կը ժամանէ Աւետիք
Վիեննա ուրիշ երկու բնկերներով եւ կը հիւ-
րասիրուի Միսիթարեան յարկին տակ, որ
այնուհետեւ իր նոր հայրենի ատունը պիտի
բլլար: Կը գանձ հոն իրեն հայրենակիցներ
Անտոն Պէրպէրեան (այն է Հ. Մատաթիա
Գարապաշեան, ծն. 1818, Փետր. 11, վանք
եկած 1832 Օգ. 22), Մկրտիչ (= Հ. Քե-
րովբէ) Սպենեան (ծն. 1817, Մարտ 13.
վանք եկած 1831, Սեպտ. 26), Սիմոն (= Հ.
Ղուկաս) Տէրազրեան (ծն. 1819, Մարտ 31.
վանք եկած 1831, Սեպտ. 26) եւ ուրիշներ:

ձեր խնամոց տակը եւ ձեր սուրբ ազգիւքը կը
կրթուի կը մեծնայ ու աստուծոց, թէ հրամանոցը եւ
թէ մեզի սիրելի բնախր գաւառի կլլայ:

Ես ու բնկերս ու ամէն գաւազներս խնամուած
աստուածաբնու աշդ համբուրելով սուրբ օրհնու-
թիւնդ կը խնդրենք. բարեւ կեննք վանդին մէջը եզօզ
ամէն քահանանէրուն եւ մեռքերնին կը համբուրենք
մանուանդ սիրելի գաւազներնուս եզրոցը Յովակիին
չտա բարեւ կեննք: Ըշտը իրենայ բազմանցը տեղը
հասաւ ազգաբը վանքը էկաւ հէմէն Քրիստոսի քաղցը
լուծը շուկելով արքայութեան համբու մէջ ժրտուեց
տառջ էրգան: Եզ մալ անթիբայ քառակներ կը խաւ-
րեմ կոր. ասանք ալ սիրոյ մէկ պզտիկ նշան տէի բն-
գունէ. ողջ լիք:

Հրամանոցը գերազայծաս հայրութեանը

Ն. Ծ.

1841 Մայիս 3. Սերօրէ եւ աղախին Ուստիանէ
Ըտամպուլ: Ղաթըբեան:

Որպիսի՜ հաստքի թարգման չէ նամակս:

որոնց հետ կը կապուի շուտով սիրա և սիրա
և խրատու առած անոնց օրինակէն կ'ընթա-
նայ յառաջագէժ առաքինութեանց եւ ուս-
մանց մէջ: Քիչ յետոյ (12 Յդ. 1835) կը յա-
րին իրեն Վիչէն (= Հ. Արսէն) Այսրենեան,
Յովսէփ Սեւեան եւ Սերսփրէ (= Հ. Ղեւոնդ)
Յովնանեան:

1836, Յոստա. 15ին սկիզբ կ'ընէ Գա-
թըրճեան նորընծայական շրջանին, երբ կ'ըն-
արէ իրեն անուն փոխանակ Աւետիքի՝ ՅՈՎ-
ՍԷՓ: Ետանդուն նորընծայն կը փարի կոչ-
ման. կը զգայ իւր ոյժերը բաւական նախ-
բուելու Աստուծոյ ծառայութեան եւ գործե-
լու ի թիւս «աշակերտաց Մեծի Հօրն Մխի-
թարայ», անոր հոգւով եւ անոր ձգտումնե-
րով: 1838 Մայիս 20ին կ'աւխակ Գաթըր-
ճեան կրօնաւորական երեք ուխտերը եւ կը
զբուի անգամ Մխիթարեան Մխարանու-
թեան:

18 տարեկան էր այժմ Եզ. Յովսէփ եւ
միջամուխ փիլիսոփայական եւ աստուածա-
բանական ուսումներու մէջ: Գեր. Արխատա-
կէս Ազարեան էր իր ուսուցիչը. եւ վերա-
կացուները՝ Հ. Մանուէլ Տէրփիլեան եւ Հ.
Յակոբոս Պօզանեան:

Բարձրագոյն խումբերու աշակերտներն
էին

Ա. 1836 Դեկտ. 8—1840 Նոյ. 1.

Եզ. Տիմոթէոս Լիմոնեան

„ Մատաթիա Գարազաշեան

„ Անանիա Տէօփիլեան

Բ. 1838 Մայիս 20—1841 Մայիս 30.

Եղ. Ղևոնդ Եսփեանեան

„ Եսփաէփ Գաթրըճեան

Գ. 1839 Դեկտ. 8—1844 Սեպտ. 8.

Եղ. Փիլիպպոս Ճամճեան

„ Պետրոս Պիւլզիւլճեան

Քայլերը, զոր կ'առնէր Գաթրըճեան գիտութիւններու մէջ, կ'արժարժէին իր մէջ գիտակցութիւնը, թէ ամէն յառաջագիտութեան նպատակակէտը Աստուծոյ փառքը և արդին օգուտը պէտք է ըլլայ: Հասնելու համար յաջողութեամբ այս նպատակին հարկ է քաջ մարդուամբ ըլլայ իւրաքանչիւր մարտիկ արդային լիզուի և արդային ուսումներու մէջ: Եւ որովհետև Միսիթարեան Վարժարանը այն հրահանգանոցն է, ուր պիտի կրթուին մարդուին գիտութեան ասպարէզի վրայ ըմբիշ նահատակները, անհրաժեշտ համարեցաւ անձամբ օրինակ ըլլալ մայրենի լիզուի ուսումնասիրութեան և հմտութեան մէջ: Ձեռն ի ձեռն Գարագաշեանի հետ, որ իրրև Էրիցադոյն, յառաջագէմ էր արդէն և հռչակուած պուէտ, կը խորանայ Գաթրըճեան հայերէն լիզուի քննութեան մէջ, և ձգտումը դանազանել ընտիրն և ընտրելագոյնը՝ կ'առաջնորդէ գիրենք գիւտի մը, որ անակնկալ մը կ'ըլլայ ժամանակին համար: Բանասէրի խորաթափանց միտքը, որ բունամ էր Գաթրըճեանի մէջ, վեր կը հանէ

զգալի տարբերութիւններ Ե. դարու գրական լեզուի և յաջորդ դարերու կիրառած լեզուին մէջ. առաջինը կը հռչակէ միակ բնօրելիացոյնը՝ դասականը, երկրորդը կը դասադարակ իրբև խոտան, աղաւաղուած հայերէն:

Նոր սղեւորութեամբ կ'ողջունուի գիւտս վարժարանցիներէն. և յանկարծ կը վերածուի Վարժարանը Մաշտոցեան Գպրոցի. Սահակ, Մաշտոց և Եղնիկ են հոն ուսուցիչները և Ե. դարու առաջին կէսի մատենագրութիւնը առձեռն դասադրքերը: Գաթրքճեան վերին հսկողի գերի մէջ է. Գարագաշեան կը ստիպուի առ ոտս անոր միւսանգամ սկիզբ ընել սորվելու հայերէն:

Գեր. Արիստակէս Ազարեան, որ Միարանութեան զեկը զէպի բարին և զէպի դարգացում կ'առաջնորդէր, իրախոյս կը կարգայ երիտասարդութեան և արտաքին պարագաները կու գային հրահրել բոցը: Նոր էին ձգուած Միարանութեան հոյակապ շէնքին հիմերը. որ աւուր կը ձգտէր շէնքը բարձրանալ երկնապող, և կը անսնուէր անոր աւարտման մէջ սկիզբը Միարանութեան պայծառ ազգային. կ'արժարձէին զուարթ առաւօտեան յոյսերը երիտասարդ նոր սերունդին սրտերու մէջ . . . Եւ Ազարեան օրուան մարդն էր ներշնչելու ծերին և երիտասարդին կեանք և եռանդ:

Տեսաւ Գաթրքճեան Միարանութեան նոր

չէնքին նաւակատեաց հանդէսը (18 Հոկտ. 1838), ինքն ալ մասնակցեցաւ հանդիսական շուին, որով Միաբանութիւնը յազթական քայլերդով կը մտնէր իւր նորակառոյց յարկին ներքեւ: Աւ ետաց արիւնը իր երխտասարդ երակներուն մէջ. թեւ առաւ աւիւնը ու գործեց թորչքներ:

Այն ինչ աւարտած յաջողութեամբ ուսման ընթացքը՝ 1841 Մայիս 30ին կը հրաւիրուի սուրբ աստիճաններու եւ կ'օժուի անոյշ իւզով ի քահանայ Տեառն բարձրելոյ՝ Հ. Ղուկաս Տէրտէրեանի եւ Հ. Վրթանէս Ասղութճեանի հետ:

Հ. Մ. Գարագաշեան, որ քիչ յառաջ բարձրացած էր նոյն աստիճանին, կը նուիրէ նորընծայ օճեալին սրտաբուզիս ուղերձ մը, ուր կը կարդացուին նկարագրական զծեր նորընծայ պաշտօնակցին ապրումներէն՝ դիտուած ընկերական աչքերով:

Թոյլ կու տամ ինձ ներկայացնել հոս սյդ ուղերձը ամբողջութեամբ, որ հետաքրքրական է նաեւ ուրիշ տեսակէտներով:

ՆՈՒՆԿ

Տեսի զգասիւ օժման քո, որով բնարեալըդ զատեալ.

Անհաւատչեաց առեալ զայդ, առ անմատոյցքն մատեալ:

Գու որ ըզկնիքն Յիսուսի, ըզխոնարչին եւ հեզոյ, Գրոշմեալ ապար յոյզ նարտա, բնդ վակասին բհհեզոյ:

Պատմունկանուրդ ծայկեայ՝ զարդարութիւնքն տա-
բար:

Նախանձելի այդ պաախ, բզբեղ եղբարց քոց տրար:
Ե՛րթ կերակրեա՛ զնդիպտաս ի նուիրական զսրկնոցդ:
Ուսեալ զմը կերն պատմեա ի բարբոքեալ ժտրկնոցդ:
Հար բզմեաարթմ եւ բզթամ, եւ զազգրգ սուրբ
ապատեա:

Ըստ Եկատգայ նմանութեան, զամպարըշահալսքն զա-
տեա:

Նար պատերազմքն գոտց, ե՛լ, նահատակըդ, մտտիբ,
Ըզ՛աւաւայն զէն անուլ, սուր եւ սուպտր են պատիբ:
Քանանային եւ Մոսբար ա՛նա բզբեւ շարթ ճեզան:
Քեզ Եարզանան ձեռնուս, հա՛ր զազգս աւանց ազե-
զան:

Ի Գազգապոյն նուեր արդ, սրբեա՛ բանին բզսուեր:
Հտա զանթըլփասսքն սրբախ, ժի՛ ահն անուր եւ
խուեր:

Բայց չէ այս լոկ, նըրբեալդ, տեխ եւ սյլ նա-
խութիւն:

Ընդ անժարմնոցքն կրտի եւ բնդ զիւայ սխութիւն:
Աւեր զՀոպին Քրիստոսի քեզ զբարութիւն եւ մա-
տեան

Դատափեա լեալ, տնդանեա բզմեքակոյա եւ զատեան:
Քորաակեոցեա զմահոյ ի զորութիւն քո ձեռին:

Եւ զժարդարեան ամսթոյ, բզկարապետսքն նեռին:
Ըզմեզարեղ կըշտամբեալ, եւ բզճամբին անտրէն:
Ի ցատմանէն թափեոցեա զու զխորայեղ համտրէն:

Ի համբանեալ ձեռաց քոց փարտաթ տապ ծարաւոյ:
Եւ զամնամոյն տեմբեոյն տեաեղ ամպն հարաւոյ:

Մինչ զեա զնուսմքն մատչի, ս՛ աննաա սյեքմ պա-
հու,

Յորում զուզ կտա բարեխոս ի մէջ կեանց եւ մահու:
Յարժամ սրովբէքքն սարսեն, յարժամ քրովբէքքն
զազան:

Երանախան սրճնութեամբ բնծայք ի ձեռքս շոզան:

Յորժամ բղղեւորն շարժէ առ յանդազար գողմանէ,
Ոգորժութիւնըն կորզեալ յատուածակոյս կողմանէ :

Ոչ սակաւ ինչ բնդ քեզ, Հայր, դարժանայցէ մեր
բրնար :

Որ զատաբեալսդ ի Հոգւոյն եւ վարդապետքս ծընար :

Աւասիկ ձայնք բարբառոց յանապատիս մեր գոչեն

Ձեթովպացին եւ բզճոյն ի մի հաւատքս կոչեն

Կրեացեն զանուեն Յիսուսի բոս բնարութեան անօ-
թոյ :

Ղինկի բանին Աստուծոց մըշակ ստանց ամօթոյ :

Ձիք երկիրւդ սրոց եւ արոց. ունի՞ք մարտիկս ի
սաաղին :

Ահա եւ անդք մեր եզեն գրախա Աստուծոց եւ Աղին :

Անեցուսցես բզմըշակս եւ զերբնջոցըն դասակ :

Եւ յաւելցէ Տէրն ի քս եւթընպատիկ յոցդ հասակ :

1841 :

Հ. Մ. Գ.

Նոր էր թեւակոխած Պաթրրճեան իւր
կեանքի քսանուձէկերորդ գարունը, դեռ նոր
էին երևցած տէգք մօրուացն անոր գալար
այտերու վրայ : Ինչպէս ծառ մը ծաղկալից՝
կը նկրտի այժմ սլողարեր ըլլալ :

Մինչ մէկ կողմէն կը յաճախէր Համալ-
սարան ունկնդրելու փիլիսոսփայական եւ առ-
տուածարանական դասախօսութիւններու,
հարստացնելու համար գիտութեանց պա-
շարը, միւս կողմէն կը մղէր անզուսպ եռանդը
իմաստասէր եւ հումանիտա երիտասարդը
բարբառիլ աշխարհի նորաղիւտ դասական
հայերէնով :

Այս առաջին շրջանին կը վերաբերին իր
Թարգմանութիւնները Բոսուէի, Գրիգոր Նա-

գիանդացւոյ, Քսենոփոնի, Կիկերոնի, Կիպրիանու, Կ. Ռուփոսի գործերէն :

Միաժամանակ կը գործէ Գաթրբճեան նաև իրրև գասատու եւ օգնական վերակացու Մխիթարեան Կղերանոցի :

Այս միջոցին է, որ կը յանձնուի իրեն մեծ եւ պատասխանատու գործը՝ յօրինել ընդարձակ ծրագրով Տիեզերական Պատմութիւն մը, որուն Ա. եւ Բ. հատորները լոյս կը տեսնեն 1849 եւ 1852 տարիներուն :

1841—1852 տարիներս Գաթրբճեանի գրական եւ գպրոցական գործունէութեան ամէնէն բեղմնաւոր շրջանն է. ոչ միայն բազմաթիւ եւ ընտիր գրական երկեր հրատարակ կ'ելլեն իր գրչէն, այլ եւ իր գատարակութեան տակ անուանի կը հանդիսանան մեծ թուով աշակերաներ թէ՛ իրրև հայկարաններ եւ թէ՛ իրրև պատմագէտներ, աշխարհագիրներ եւ գրամագէտներ. անոնք են .

- Հ. Արսէն Այտընեան
- Հ. Եփրեմ Զագրճեան
- Հ. Սրապիոն Էմինեան
- Հ. Սամուէլ Գաթրբճեան
- Հ. Կղեմէս Սիպիլեան
- Հ. Սիմոն Անտոնեան
- Հ. Աստուածատուր Աւսպեան եւն :

Ինքն էր որ առաջին անգամ հրատարակ Սիպիլեանի եւ Անտոնեանի ուշագրութիւնը գրամագիտութեան վրայ :

Համբար, զոր հանած էր Գաթըրճեան իւր հրատարակութիւններով եւ հայկարանութեամբը, կը յորդորէ Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի Վարչութիւնը զիմելու Գեր. Ա. Ազարեանի եւ խնդրելու, որ հաճի զԳաթըրճեան իրրեւ հայերէնի ուսուցիչ տրամադրել նոյն ձեմարանին: Բայց Միարանութիւնը պէտք ունէր Գաթըրճեանին:

Թողլով այժմ գրական ասպարէզը երիտասարդներուն՝ կը մտնէ Գաթըրճեան զործնական կեանքի մէջ: 1852ին, Փետրուարին, կազդուրելու համար քայքայուած առողջութիւնը, միանգամայն տալու համար այցելութիւն մը ծնողներուն՝ քանամեայ բացակայութենէն ետքը՝ կը մեկնի Գաթըրճեան Կ. Պոլիս, ուր կը մնայ մինչեւ Օգոստոս եւ կը վերադառնայ: Յաջորդ տարին կը գտնենք զինքը իրրեւ Ընդհանուր գործակալի Հոտմ: Երեք տարի յետոյ կը վերադառնայ Վիեննա մասնակցելու Միարանութեան ընտրական ժողովին: 1855 Մայիս 5ին վախճանած էր Գեր. Արիստակէս Ազարեան, Միարանութեան Ընդհանրական Արբաճայրն եւ երկրորդ հիմնադիրը:

Ընտրական ժողովի ձայները կ'ամփոփուին Հ. Յակոբոս Պօղանեանի եւ Հ. Յ. Գաթըրճեանի շուրջը. առաջինը համբաւուած էր իւր վարչական-անասական գործունէութեամբը, եւ երկրորդը իւր գրական վաստակներովը: Ի հաւասարութեան ձայնե-

Հ. ՅՈՎ. ՍԷՓ ԳԱԹՐՐԱԿԱՆ, 1850

բու երիցութեան իրաւունքով Ընդհանրական Արքահայր կը հռչակուի Գեր. Յ. Պօղածեան :

Գաթրըճեան կ'ընտրուի այժմ Ընդհ. Առաջիկայ եւ կ'ուզարկուի դարձեալ Հոսմ, ժամանակաւորապէս յառաջ տանելու իւր նախկին պաշտօնը :

1856ին կարճ ժամանակ մը կը հանդիպինք իրեն Կ. Պոլիս. բայց 1857—1860 տարիները կ'անցընէ Վիեննա : 1861ին կ'ուզարկուի դարձեալ Կ. Պոլիս, այս անգամ իրրեւ վարիչ Մխիթարեան Գպրոցին : Բոլոր ետանդովը նուիրուած է այժմ նա գպրոցական գործերու, գասաւանդութեան եւ գասադրքեր պատրաստելու : Այս շրջանին թարգմանած է Գաթրըճեան Մօշնիքի երկրաչափութիւնը եւ Պսկոտնիի Կեղեցականութիւնն եւ Բուսարափութիւնը :

Կրօնական — եկեղեցական խնդիրներով բազմապոչ ժամանակ մըն էր 60ական թուականը : Գաթրըճեան իրրեւ քաջ ատուածարան եւ իրաւապէտ եւ ծանօթ ազգային պատմութեան եւ մասենագրութեան ձգուեցաւ սկսածայ այս խնդիրներու մէջ : 1865ի սկիզբը լոյս տեսաւ ի Կ. Պոլիս Հիմնական տարբերութիւնը, որ այնքան ազմուկ յառաջ բերաւ նոյն միջոցին :

Որչափ ալ գործնական կեանքի ասպարէզի վրայ է Գաթրըճեան, գպրոցական գործերու նուիրուած, բայց եւ այնպէս աչքէ չէ

հետացուցած բանասիրութիւնը : Այժմ ձեռքի տակ ունի Կանոնագրքի, Արքայական Պատարագամատոյցի, Մաշտոցի եւ Վկայարանութեանց ուսումնասիրութիւնը, որոնց համար հետամուտ է նիւթեր ժողվելու : 1866 Մարտ 18ին կը հաւանի Գեր. Պողաճեան իր իրնդրանքին ձեռագրական ուսումնասիրութիւններու համար մեկնել Երուսաղէմ : Նոյն տարւոյն Ապրիլ 10ին Երուսաղէմ է Հ. Գաթրըճեան, ուր սիրով եւ պատուով կը հիւրասիրուի Եսայի լուսամտի եւ ուսումնասէր Պատրիարքէն, որ լայնօրէն կը բանայ իր առջեւ Ս. Յակոբեանց Մատենադարանի դռները՝ սպասուելու ազատօրէն տեղւոյն ձեռագիրներէն² : Գաթրըճեանի նպատակն էր ծանօթանալ Կանոնագրքի ձեռագիրներուն : Նոյն տարւոյն Գեղեհեմբերին կրկին Կ. Պոլիս կը գտնուէր : 1867 Մայիսին կը հասնի իրեն Գեր. Արքաճօր հրամանը անյապազ Տրիեստ մեկնել եւ սպասել հոն իր դարձեալն : Հասունեան պատրիարքի խնդրանքով հրաւիրուած էր Գաթրըճեան իրրեւ հայ եկեղեցական իրաւունքին տեղեկագոյնը խորհրդատուն ըլլալու հայ Կաթ. Եպիսկոպոսներուն, որոնք Յունիս ամսոյն ժողովի պիտի նստէին Հոռոմ : Օգտուելով ճանապարհէն՝ կարճ ժամանակով կ'անցնի Վենետիկ (1867 Մայիս) ուսումնասիրելու Մխիթարեան Մատենադարանի ձե-

² Հժժա. Սրան, 1866, էջ 94 :

ուսգիրները: Հոսմէն վերադարձին 20 օր մ'ալ
կը մնայ Պարիս, նոյն բանասիրական պրպը-
տուիներու անձնատուր: Հարկադրուած էր
Գաթրըճեան շուտով Կ. Պոլիս հասնիլ (3 Հոկ-
տեմբ.): 1869ին իրրեւ քարտուղար մաս-
նակցած է Կանոնադրական ժողովոյն նիս-
տերուն, որուն շունչն ու հոգին էր:

Յաջորդ տարին դարձեալ ի Հոսմ կը
գտնենք զինքը, ուր Վատիկանեան արեղե-
րական սրահոսոսին մասնակից հայ եպիսկո-
պոսներու խորհրդատուն է: Հոս ի Ս. Վլաս, 1870
Փետրուարին կը հանկ ի գլուխ «Հան-
դանակ հաւատոյ» աշխատասիրութիւնը:
1871—1872 տարիներուն Վիեննա է Գա-
թրըճեան, ուսկից կ'ուղարկուի Տրիեստ
վանատան գործերով, յաջորդ տարին կը
փոխադրուի Կ. Պոլիս. բայց 1875 Օգոստո-
սին կը ստիպուի վերադառնալ Վիեննա,
մասնակցելու Միաբանութեան Ընդհ. ժողո-
վին. ուր կը յանձնարարուի իրեն վարել ժա-
մանակաւորապէս միաբանութեան գործա-
կալութիւնն ի Հոսմ (1875—1876): 1877ին
Գաթրըճեան Վիեննա կը գտնուէր, ուր կը
հրատարակէր «Յովհաննու Հանդիսար»:
Գարնան դռներու բացուելուն հետ կը փո-
խադրուի Տրիեստ, իրրեւ դասախօս Միա-
բանութեան Միջնակարգ վարժարանին մէջ,
որ նոր էր բացուած հոն:

Դեռ նոր էր հասած Տրիեստ, երբ կ'ըն-
դունի կաթուածի դժբախտ հարուած մը, որ

կ'ընդարձացնէ ժարմնոյն կէս մասը՝ ձախ թելէն վար: Թէպէտ կը յուսոյ տեղափոխուելով Կ. Պոլիս գտնել իւր առողջութիւնը վերստին, բայց ի դուր. հայրենիքը չի տար իր ցաւերուն որ եւ է սիրտփանք:

Չորս ու կէս տարի կիսամեռ ժարմնով կը ծառայէ անխոնջ վաստակաւորը՝ անկողնի: Չարժանայի համբերութեամբ կը տանի անհանդուրժելի ցաւերուն, յաճախ կորսնցուցած խօսելու կարողութիւնն իսկ:

1880ին կ'այցելեն հիւանդին ի յարգանս եւ ի սիրտութիւն խումբ մը Կաթողիկէ հայ եպիսկոպոսներու, որոնք գումարուած էին նոյն տարին Կ. Պոլիս: Ատեփան եպիսկոպոս Մելքիսեղեկեան — ինչպէս տեղանտես մը կը պատմէ ինձ — կը հառաչէ տեսնելով հիւանդին ծանր դրութիւնը. «Մեծ ցաւ է իմ սրտին տեսնել հիւանդութեան այս անկողնոյ մէջ վաստակաւոր մը, որ այնքան արդիւնք ունի Ս. Եկեղեցւոյ համար»:

Բայց եւ այնպէս կ'ապրէր դեռ բանասէրը հիւանդ Հ. Գաթրբնեանի մէջ³. Իսկ կը

³ Ունիմ աչքիս տալիս թոյլ մասներով գրուած նամակի մը սեւագիրը, զոր ուղղած է Գաթրբնեան 1879 Մայիս 3ին առ Հ. Ա. Պալմեան ի Հոսոմ եւ կը ինզրէ քանի մը բանասիրական հարցերու լուծում: Յատաջ կը բերեմ հետեւեալ աստիքը (փակագծի մէջ լրացումները ինձմէ են).

«Պիտեմ թէ մտցած չէք ան սրերը, որ եզանք ի միտսն ի Ս. Ալատ, եւ յսած է(ք) ան արտուր անցքերու վրայ՝ որ ետքը, Աստուծոյ պապէս կամելով, որհեռայ բլլոյ միշտ, եկան գլուխս: Հիմա 5 ամսէ հեռէ Հիւանդանոց մըն եմ Գալաթա, որն որ Օփիրալ

Թերազդէր իւր վերջին հրահանգները «Ս. Պատարագամատոյցը» աշխատութեանը մասին առ սնարս անկողնոյն բաղմամբ Հ. Քերովրէ Սպենեանի, որ կը ձեւէր, կը խմբազդէր հեղինակին բաղում քրտանց վատակը՝ անոր կենդանութեան իսկ լոյս բնծայելու փափազով: Բայց Հ. Գաթրընեանի սահմանուած շէր վայելել այս ուրախութիւնը. ինչպէս նաև վիճակուած շէր նոյնը Հ. Սպենեանի, հակառակ իր անշափ ջանքերուն: 17 տարի յետոյ միայն պիտի լոյս տեսնէր այն, այն ուշիմ պատանւոյն ձեռք, որ այժմ (1880 Սեպտ.) տակաւին 14ամեայ կանգնած մեծ հայկարանին, հոյակապ բանասէրին դէմ յանդիման՝ կը տպաւորուէր անոր խորաթափանց նայուածքէն, կենդանի բարբառէն, համբերող հողիէն: Նա կը գիտէր վերջին ճառագայթները ի մարն խոնարհող արեւին,

այլմամ սիւիս կ'ըսուի, որ մարտականերու, այս ինքն սէս(ք) ար լա շարիթէներու ձեռքն է:

Առողջութիւնս կը հարցնէք նէ՛ վուսուսով շատ ազկէ կ'եմ, մանուանդ հիմա, բայց շարժման կամ քալելու կողմանէ բուրբոջին անշարժ. դեղ եւ դարման բնելու վրայ են, բայց Աստուած եւ Ս. Կոյսը կ'աղասուի՝ որ իրենց սղորմութիւնը զօրացնեն վրաս, որուն համար զԶեղ ալ կ'ազաշեմ՝ որ ազօթէ(ք) եւ սուրբ պատարագներուց մէջ յիշողութիւնէ շտտնար: Այսօր (Մայիս 3) սկսաւ բժշկը hydrothérapie բուսածը, այս ինքն պապ ջրով բուրբ մարմինս շփել: Այս միայնութեան մէջ այս մեծ միթթարութիւնը Աստուածէ ունիմ՝ որ աչ ձեռքս սզլ եւ մի միայն գորաւոր կէտս է բուրբ մարմնոյն վրայ եւ անոր համար՝ մանուանդ այս միայնութեան մէջ՝ մերթ քնդ մերթ, որչափ առ տկար վիճակին մէջ կարելի է, սփափանք կ'ունենամ գրազելով բանի մը:

Հաստատա յառաջադրութեամբ միւսանդամ վերելք տալու անոր իւր գործունէութեան հորիզոնին վրայ :

1882 Յունուար 9ին կ'աւանդէր Հ. Յ. Գաթրբնեան իւր հոգին Ստեղծչին ձեռքը՝ յանուշակ երանութեան վայելելու հանդիսար, որը չգտաւ այս աշխարհի վրայ :

62 տարի տպրեցաւ ան արեւին տակ . 40 ամառ վաստակեցաւ պաղաւից մրգաշատ , արդիւնքը թողուց Ազգին , վաստակը նուիրեց Բարձրելոյն . և այս էր նպատակը իւր բոլոր աշխատութիւններուն . «Փառքն Աստուծոյ , օգուտ Ազգին մերոյ . . . պարծանք (Մխիթարեան Մխարանութեան) ևն հասուցումն մերոց վաստակոց և պատկ»⁴ : Մենք երախտապարտ ենք Վաստակաւորին :

Գաթրբնեան անձամբ միջնահասակ էր , ուժեղ կազմուածքով , լեցուն և բոլորակ կերպարանքով : Կենդանի և բոցաւառ կը հանդէ՛էին իր աչքերը ահանողիքին մէջ : Սեւահեր մազերը երեսնուհինգամեայ գրեթէ կորսնցուցած էր բոլորովին :

Ազնիւ , հեղահայեաց և համբոյր բնաւորութիւն մը կ'իշխէր իր մէջ . ձգիչ էր իր անձը : Թէպէտ մեռած էր սոս արտաքին աշխարհ և ամէն երկրաւոր վայելում , թէպէտ արտաքին գործերու մէջ չէր երեւցներ ըն-

⁴ Պատմ. Տիեզերական, Ա, էջ Ժ :

դունակութիւն եւ ճարտարութիւն, բայց կը ճառագայթէր իր մէջ սուր եւ հանճարեղ միտք մը, որ կը թափանցէր իրերու խորքը, ու կը յայտնէր անյայտը, անձանօթը: Կ'ատէր պարծիլ իւր քանքարովը. բայց հռչակը կը կանխէր իւր քայլերը: Մաքուր եկեղեցականը, անձնուրաց վանականը փայլեցաւ միշտ իր մէջ. ապրեցաւ վառուած մեծ-եռանդն աստուածսիրութեամբ եւ կենդանի հաւատքով:

Մանօթ էր բազմաթիւ լեզուներու. բայց սիրած էր յատկապէս հայ, յոյն եւ լատին դասականները:

Գիտութեան ամէն ճիւղ հետաքրքրած էր զինքը. եթէ ի կոչմանէ աստուածարան էր, բանասէր եւ պատմադիր, բայց սիրահար էր նաև բնագիտութեան եւ բնական պատմութեան, մասնաւորապէս Հանքարանութեան⁵: Բանասէրի հոգին ղեկավարն եղած է իր մտքին իր կեանքի բովանդակ տեսողութեան:

⁵ Կը պատմեն թէ Գաթրբնեան յանախ Ծանրաբեռնուած զբազաններով կը վերադառնար Կ. Պոլսոյ շրջակայքը կատարած պտղաներէն: Իր աւարներն էին քարեր՝ պէտպէս տեսակներով: Վիեննայի Միթթաբեան Թանգարանին մէջ դեռ այսօր կը պահուի Գաթրբնեանի Herbariumը, խնամով հաւաքուած ու չորացուած բոյսերը: Հաւաքելու պառկէրը կ'երեւայ թէ զարգացած է իր մէջ Վիեննայէն, ուր երկար տարիներ եղած էր Թանգարանապետ հանքարանական եւ զբամազիտական բաժիններուն:

Հ. ՅՈՎԻՄԻՓ Վ. ԳԱԹՇՐՃԵԱՆ 1870

2. ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԱԹՐՐՃԵԱՆ ԻՐԲԵՒ ՓԱՐԳՄԱՆԻՉ

Ինչպէս Մաշտոցեան Գորոցի աշակերտները իրենց գործունէութիւնը թարգմանութիւններով սկսան, նոյնպէս Վերածննալ Մաշտոցեան Գորոցի երխաստարգ աշակերտութիւնը սիրեց թարգմանութեամբ զննել իւր գրական աշխատութիւններու հիմք :

1. ԲՈՍՍՈՒԵՏԱՅ ԵՕՍԹ ՎԱՍՆ ՏԻԵՁԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ :

Տակաւին գորոցական սեղանի առաջ էր Գաթրրճեան, երբ կը յանձնուէր իրեն՝ աշխատակցութեամբ իր երկու ընկերներու՝ Գարագաշեանի և Յովնանեանի՝ թարգմանել Բոսսուէի Discours sur l'histoire universelle գործը նորագիտ գասական հայերէնով : Անյայտ կը լծուին արժույ էրինջները գործին (1840) :

Աշխատութիւնը կը մղուէր յաւարտ. Բոսսուէի վերջին խօսքերը կը յանձնուէին թղթի երբ յանակնկալս կը լսուի¹ Վիեննա, թէ ի Ս. Ղազար յանձնուած է նոյն գործը մամուլի հ. Քերովրէ Ազնաւորեանի թարգմանութեամբ :

Որչափ ալ ի սկզբան վրդովեցուցիչ էր լուրս երխաստարգ թարգմանիչներու համար

¹ 1840ին անցած էր Վիեննայէն Հ. Գ. Այգա-գովակի :

և եր սպասնար կասեցնել անոնց յառաջագլմ քայլերը, բայց յանկարծ կ'նուանդաւորէ զիրենք մտածութիւնը, թէ բարեպատեհ առիթ է այս զգալ տալու մեծ աշխարհի իրենց զիւտին առաւելութիւնը, Հին և Նոր Գայրոցներու ուղղութիւնները, Տ.Ք. դարու հայերէնի և «ոսկեղարեան» հայերէնի զանազանութիւնները: Այսպէս անբարբառ պիտի հորդէր Հանապարհ իրենց զիւտը, սրուն վրայ հպարտ էին:

Բայց պէտք էր արագ արագ վերջին զոյնը տալ իրենց թարգմանութեան և որ յառաջ հանել հրապարակ քանի գեո չէր նուաճած հրապարակը Ազնաւորեանի թարգմանութիւնը: Նաև հոս բախեցաւ երիտասարդութիւնը յուսալքման: Վիեննայի Միութարեան Միարանութիւնը գրածական տաղնապ կ'ապրէր. նոր էր աւարտած նորակառոյց շէնքը. մեծամեծ ծախքեր պահանջած էր Տպարանի յարգարումը: Կը հեծէր Միարանութիւնը պարտքերու տակ. ի վիճակի չէր իւր հաշուով հրապարակ հանել մեծածախս հատորս:

Գեր. Ա. Ազարեան վերահասու կ'ըլլայ իւր կարիճներուն մտահոգութեան. կը խրախուսէ միայն անվրդով թարգմանութեան վերջին փայլը տալ:

Նոյն տարին Վիեննա կը զանուէր Ասպետ Ազեքսանդր Ղարամեան, Միարանութեան մեծ բարեկամն և Ռոլէնի մեծահա-

տոր Պատմութեան եւ Հնախօսութեան հայե-
րէն թարգմանութեան եւ տպագրութեան Մե-
կենասը: Սա թէեւ չի կրնար անձամբ ստան-
ձնել Բոսուէի գործին տպագրութեան ծախքը,
բայց կը խոստանայ անոր համար մեկենաս
յարուցանել յանձին իւր քնոսրդւոյն՝ Պր.
Յովհաննէս Մուրատեանի ի Լոնտոն: Ար-
ղեստբբ ալ սիրայօժար յանձն կ'առնէ Մու-
րատեան իւր ժօրեղբօր առաջարկն եւ Գեր.
Աղարեանի փափազը. Հ. Մ. Սաղաթիէլեան
Աօրբիլի վերջը կը յանձնէ թղթատարի հա-
շուին հետ տպագրութեան մեծագիր եւ
փոքրագիր փորձերը՝ բնարութիւնը թողլով
Մեկենասի ճաշակին:

1841 Մայիս 3ին կը հասնի ի Վիեննա
Յ. Մուրատեանի թուղթն աւ Գեր. Աղա-
րեան, ուր կը յայտարարէ վեհանձնարար.

«... Ընկալայ ի Վ. Հ. Մատթէոսէ Սա-
ղաթիէլեանց՝ որ ի մեծարդոյ Միարանու-
թենէզ, գերկուս օրինակս հայերէն թարգ-
մանութեան գԲոսուէզայ տիեզերական պատ-
մութեան: Մեծագատիւ Հայրս ազգ արա-
բեալ ծանոյց ինձ՝ եթէ վասն տպագրու-
թեան հինգհարիւր օրինակաց գրոցս հարիւր
լիզօր սակրլինկից պէտք են: Արդ աղաչեմ
զի հաճոյ թուեսցի ձեզ անյատաղ վաղվա-
ղակի գտպագրութիւնն կատարել. յիմ ա-
նուն եւ իմօվք ծախիւք. ինձ բարւոք թուի
մեծ ձեւն որ ի մի հատոր բովանդակիցի՝
ի հինգհարիւր օրինակաց անտի հնգկտասան

միայն վասն իմ խնդրեմ . եւ զմեացեալսն ձեզ թողում ըստ հաճոյից ի կիր արեանել : Համարմակիմ ի նոյն յաւելույ եւ հարիւր լիզուր սթերլին . զոր ազաշեմ հաճեաջիք բնդունել վասն թարգմանութեան : Արդ կարէք յիմ անուն անուոյ երկերիւր լիզու սթերլին . կամ հինգ հազար փրանքս ի ձեան գրոց սեղանաւորի իմոց Տեառն Տէլէակրթի, եւ նորին բնկերութեանն որ ի Պարիս : Կարի յոյժ խնդութիւն է ինձ տեսանել՝ զի առաջին նշանակ սիրոյ եւ բարեկամութեան որ բնդ իս եւ բնդ պատուական Միարանութիւնդ, ի ձեան այսր ազնուական գրոցն Բոսուէզոյ ամենեցուն յայտնի լինելոց է . . . » :

1841 Ապրիլին կը սկսի ազազբութիւնը եւ Օգոստոսին «գրոշմեալ» լոյս կը տեսնէ շքեղ հասարակ մը խորագրուած՝

Բոսուետոյ Մեղդաց եպիսկոպոսի Խօսք վասն տիեզերական պատմութեան . բարգմանեալ յաշակերտոյ Միսիրաբոյ մեծի արքայի ի խնդրոյ ազնուական պարոն Յովհաննու Մուրատեանց եւ նորին ծախիւք գրոշմեալ : Ի Վիեննա 1841, Տ՝ մեծ, էջք ԺԴ + 514 + 22 : Իրբ 30 օրինակ ազազբուած էր հասա թղթի վրայ, մաս մը հաւանօրէն սահմանուած Մեկենասի համար :

Թէպէտ թարգմանիչները յանուանէ չեն յիշատակուած խորագրիս մէջ, բայց ինչպէս կը տեսնուի ժամանակակից թղթակցութիւն-

ներէն² և ինչպէս աւանդարար հասած է մեզի, երեք երիտասարդ Միխիթարեաններ են գործին գլուխը:

Ա. Դպրութիւնը՝ «Ժամանակք» կամ Պատմութիւն հին դարուց մինչև Կարոլոս Մեծ (էջ 1—192), թարգմանած է Հ. Մատարիա Գարագաշեան:

Բ. Դպրութիւնը՝ «Կարգ Կրօնից» (էջ 143—366), թարգմանած է Հ. Յովսէփ Գաբրընեան: Իսկ

Գ. Դպրութիւն՝ «Պետութիւնք» (էջ 367—479) թարգմանած է Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան:

² Հելուց ի Վ. Հ. Պօղոսէն (Յովնանեան) գիտք պնդութեան և աշխատութեան ընդ աշխատասիրութիւն թարգմանութեան գրոց Մեծի հեղինակի Պատուէի, զոր ի նորընծայ բահանայից ոմանք թարգմանեալ են: Ընթերցոյ գործան. զարժացոյ ընդ զեղեցիկ ս՛ թարգմանութեան. պրավօ յիբաւի որպէս արեւ զաստեղան պնդէս և զօգնելիս այս գործ զաշխատասիրութիւն Ազնուորեանին խաւարեցուցէ...: Միայն թէ զանուանս թարգմանչացն ի նակաս գրոցն զբոլմել մի վերջանոցք և մի՛ ի սեղի նոցա զայլոյ անուն ստութեամբ զնել. զի այս ոչ բարւոք թուեցաւ մեզ: Այլ որպէս ի հնախօսութիւնս արարեալ են Հ. Գէորգ և Հ. Եղուարզ, նոյնպէս և զանուանս Հ. Յովսէփայ և Հ. Մատարիային (որք թարգմանիչք լեալ են գրոցն, որպէս լուայ) զմին ի նակաս ասալին հատորին և զմիւսն ի նակաս երկրորդին. և ի յառաջարկութեան ծանուցանել զի (մասն) առնապարեւոյ զապագրութիւնն... յամսորեայ աւուրս ի լոյս ընծայեցին: ... և յինէն կողմանէ զօմեա՛ զաշխատութիւն նոցա և (յայտնեա՛) զհնդակցութիւն իմ ընդ յառաջագիմութիւն նոցա ամենեցուն: Թուղթ Հ. Մ. Տէրգիշեանի առ Հ. Յ. Պօղոսեան (21 Յուլիս 1841 Կ. Պոլիս):

Երեքն ալ մէկ դպրոցի աշակերտներ, ուսումնակից ընկերներ:

Առաջին փորձն էր այս երեւալու հրապարակին «սոսկեղարեան» հայերէնի ճօխութեամբ: Իւրաքանչիւր թարգմանիչ տարած էր մասնաւոր խնամք լուսադոյն եղանակաւ արտայայտուելու՝ ճշգրիտ հետեւողութեամբ դասական հայերէնի օրէնքներուն: Կառք մը լծուած երեք երիւարներէ, որոնք միաշափ քայլերով կը վարդեն յառաջադէմ: Կը սուրայ կառքը յառաջ, թեթեւաթեւ. զգալի են երիւարներու դոփիւնները, իրենց ինքնուրոյն հարուածներովը, բայց կ'արշաւեն անոնք անփրգով, համազարկ:

Ինչպէս կը սիրէր արտայայտուիլ Այալնեան՝ իրրեւ նոր Եզնիկ մը կը խօսի հոս Գաթրըճեան, ոճի նոյն բարձրութեան վրայ, արուեստի նոյն նրբութեան մէջ:

Հրապարակ էլաւ Մատենանը, հասաւ Կ. Պոլիս Սեպտեմբերի վերջերը. ուր արդէն ի վաճառ հանուած էր Ազնաւորեանի թարգմանութիւնը:

Հաղուադէպ երեւոյթ էր հայ գրականութեան մէջ մի եւ նոյն դորժին միաժամանակ կրկին հրատարակութիւնը: Եթէ այս ի սկզբան դարձանք պատճառեց, քիչ յետոյ խուճապ, շփոթ յառաջացուց. երբ երկու թարգմանութիւնները, կատարուած երկու Մխիթարեան Դպրոցներէ՝ բազմաառուեցան իրարու հետ, աչքի դարկաւ այն մեծ վիճը,

որ կայ միոյն եւ միւսին միջեւ թէ՛ թարգմանութեան արուեստին կողմէն եւ թէ՛ մանաւանդ լեզուի տեսակէտէն: Նորալուր էր Վիեննական Գպրոցի հայերէնին հնչիւնը, նորաձեւ շարադասութիւնը, նորիմասա բառերը, նաեւ ուղղագրութիւնը նորանշան: Բոլորովին աննման էր թարգմանութեան լեզուն այն հայերէնին, որուն բնակացած էր ՃԹ. գարու ճաշակը: Շատ քիչերը հասու եղան այն գաղանիքին, որ անբարբառ թաղնուած էր այս թարգմանութեան մէջ: Հասարակութիւնը դուր կը հարցաբնէր Յառաջարանը, գտնելու հոն հրապարակի վրայ գրուած հանելուկիս լուծումը:

Միւթթարեան Նոր Գպրոցը կը բարբառէր հոն: Հին Գպրոցի ուսուցչապետները թէեւ եղան հանելուկին խելամուտ, բայց չհամարձակեցան տալ հրապարակաւ մեկնութիւնը: «Վասն Բոսուեստայ թարգմանութեան՝ որ ընտիրն է ի թարգմանութիւնս, բազում շփոթութիւն եւ այլայլութիւն տեսանի» Հին Գպրոցի մէջ, կը գրէ Հ. Թագէոս Մուրատեան, վասն զի այն թարգմանութիւնը «անակնկալ ինչ թուեցաւ»²: Հ. Մանուէլ Տէրզիւղեան յայտնելով իւր խըն-

² Թուղթ 20 Հոկտ. 1841 Կ. Պոլիս ուղղուած առ Հ. Յ. Պոզանեան ի Վիեննա:

դակցութիւնը նոր հրատարակութեանս աս-
 փիւ կը գրէ. «Յիրաւի դարմացայ ընդ գե-
 դեցկութիւն Բոսուէտի եթէ ընդ արտաքին
 գիրս, ընդ վայելչութիւն պատկերի եւ եթէ
 ընդ հայկարան եւ սիրուն սն թարգմանչացն,
 գորս յինէն կողմանէ շնորհաւորեա՛ եւ գո-
 փեա՛: ... (որ աստ իմաստունքն համարին)
 ամօթով կան եւ խէթ եւ սրացաւ պաշարեալ
 է գրազուժս ի նոցանէ»¹:

2. Պօղոս Յովնանեան, որ առանձին ու-
 շաղբութեամբ հետեւած է թարգմանու-
 թեանս շուրջը յայտնուած կարծիքներուն եւ
 հրատարակի վրայ եղած խոսակցութիւննե-
 րուն, կը տեղեկացնէ իւր եղբոր² հանդերձ
 քաջալերական խօսքերով. «Ձոր ինչ Հայք
 պթարգմանութենէ Բոսուէտայ խօսին՞ զայն
 ամենայն տղխութեան նոցա ծնունդս հա-
 մարիմ, քանզի առաջի նոցա միայն Վենե-
 տիքեանք են իմաստունք եւ միայն նոքա ար-
 բեալ են լիով բերանով գրածակն իմաստու-
 թեան եւ գոր ինչ նոքա գրեն եւ գրոշմեն՝
 այն է ընտիր. ուստի թէպէտ ոմն ի չփար-
 մապետաց շեմարանին յԼուկիւտար եկեալ
 առ մեզ քարքանջէր՝ եթէ թարգմանութիւնն

¹ Քուղթ 13 Լոկա. 1841 Կ. Պոլիս առ Լ. Յ. Պօղանեան:

² Քուղթ առ Լ. Ղ. Յովնանեան, 7 Փետր. 1842, Կ. Պոլիս:

Վենետիքեանց ընտիր եւս է քան զձերն . ձերն լի է վրիպակօք . թարգմանիչքն առեալ զթարգմանութիւն Վենետիքեանց փոխեալ են սակաւ բանս եւ գրոշմեալ, եւ այլ եւս անպատշաճ բանս, որ նոցա գիտութեանն եւ կրթութեանն են պատու: Բայց ի Վենետիքեանս ոմանք գովեն զկարգ եւ գոճ բանիցն եւ զթարգմանիչսն վարժեալս առէին յընտիր սն հոյ բարբառոյ . սակայն, ասեն, գտանին թերութիւնք ինչ . եւ զի յայտնի տեսանի եթէ թարգմանիչքն ոչ յար եւ նման սնով թարգմանեալ են եւ այլն եւս: . . Այս յայտնի է զի ի բանս նոցա տեսանի եթէ զարժանան ընդ վայելչութիւն եւ հմտութիւն սնոյն, մանաւանդ Հ. Արսէնն (Բաղբառունի), որ եւ ստացեալ է, ասեն՝ Ան քարգմանած զրիչն ոսկեզօծ ամանի մէջ զնկու է ու զբառունը պահելու է: Զճշմարտութիւն այսց բանից լսողացն ապաստան առնեմ, զի եւ ոչ լուսց գայն: Զայս ինչ գարձեալ լուսց, զի ի նախատել (ոմանց) . . . ի տան Պօղոս ազայի Պիլզգիքնեանց զմեր թարգմանութիւնն ասելով . ամէն մէկ զլուխ մէյ մէկ կերպով քարգմաներ են եւն եւն, ստացեալ է ուսուցիչ մանկանցն ի տան անդ . Հ. Արսէն վերապատուելիս շատ զովեց աս քարգմանութիւնը: Եւ արդ շատ է ասել զայսչափ ինչ զայսմանէ . զի իմանայք եզրաբերդ, եթէ յս'ր միտս են քննիչքն զմէնջ, այսինքն այսու-

հետև սկսանին դավել զգործս մեր: Ապա քաջալերեալ փութասջիք զաշխատութիւն յանձն առնել եւ մատենագրել զկարեւոր գիրս, զի մի՛ սկիզբն միանգամայն եւ կատարած եղիցի»:

Հ. Ա. Բաղրատունի անշուշտ ամէնէն աւելի ձեռնհասն էր բժրոնելու թարգմանութեանս մէջ ցուցադրուած նոր բարբառն եւ նոր արուեստը. եւ ինչպէս ժամանակակից ուրիշ թղթակցութիւններէ ալ կը տեսնուի, անփերայա՛հ յայտնած է նա իւր սքանչանքը թէ՛ այս եւ թէ՛ յաջորդ ժամանակի թարգմանութիւններու վրայ:

Հ. Պ. Յովնանեան խօսելով զարձեալ (թղ. 3 Յունիս) նոյն մեծ հայկարանին՝ Հ. Ա. Բաղրատունոյ տպաւորութիւններու մասին կը հաղորդէ բառախաղս. «Սա՛ իբրեւ եհաս թարգմանութիւնն Բոսուեապ այսր՝ հարցեալ զՎ. Հ. Սերովբէն մեր (Մէրճանեան) եւ լուեալ ի նմանէ զանուն միոյ ի թարգմանչացն՝ եթէ է Հ. Յովսէփ Խաթրճեան, ասացեալ է. խաբըրի պէս չիփտէ զարնել ու ուրիշին գործքը (...) վար ձգել աշխատեր է»։ Ուրիշ մը նոյն Հին Դպրոցէն կը յայտարարէ. «Անհամ է թարգմանութիւն Բոսուեապ եւ զազիական հտտով լի. այլ եւ բնոյզէ՛մ կանոնաց հայկարանութեան բազում

ասացուածք են ի նմա եւ ոճք ինքնադիւար⁶
 եւ այլ եւս բաղում բանք⁷։ Եւ այսպիսի
 խօսքեր, կ'աւելցնէ նոյն Հայրը, ոչ եթէ
 «արանց իմաստնոց առաջի խօսի նա, այլ
 անիմաստից ոմանց, որոց անդուսն բերան
 լեալ զոր լսենն, իսկ եւ իսկ տանէ ի տուն
 շրջին եւ յեղուն յայլոց ականջս»։

Բայց եւ այնպէս հակասակ ամէն այսպա-
 նութիւններու Բոսուէտի թարգմանութիւնը
 կը հորդէ իրեն առջեւ ճանապարհ. կը սկսի
 առ սակաւ սակաւ ախորժելի ըլլալ ճաշակ-
 քնտիր քիմքերուն .

«Գովեսա թարգմանութեանն Բոսուե-
 տայ սկսանի յաճախել ի բերանս զխոնկ .
 եւ եթէ ոք ի կարծեալ իմաստուն քննչաց
 գտանէ վրիպակ ինչ կամ թերութիւնս կա՛մ
 անճմտութեան նոցա պարս է գրել զայն եւ

⁶ Ի մէջ այլոց նորաւոր շուած է գրոշմեմ
 բառը, ապագրեմ իմաստով. «Վասն բառիս գրոշմեալ,
 զոր ժառանգիրք մեր այժմ յաճախեն ի կիրառու-
 թիւն, ստիպիմ տակ, զոր լուայ։ Բազում վէճք եւ
 բանք լինին ի մէջ Վեճեանց իրր նորահնար եւ
 խորթ. զի առ նախնիս զայս նշանակութիւն ի տուեալ
 բառիս չիք ուրեք անսանել, ասեն, իրր զի յաւուրս
 նոցա եւ արուեստ աղագրութեան չէր եւս կրեւեալ։
 Արդ զոր նախնիք մեր ասեն չեն առեալ ի գործ, մեզ,
 որ հետեւոց նոցա անուանեալ կոչիմք, զի ա՞րդ հա-
 մարձակելի է յառար միտս ասունը գրառնք։ Թուղթ
 Հ. Թովմայի Սերաբտեան առ Հ. Յ. Պողաճեան.
 Կ. Պոլիս 15 Յունիս 1842։

⁷ Թուղթ Հ. Թ. Սերաբտեանի առ Հ. Յ. Պո-
 ղաճեան, 18 Մայիս 1842, Կ. Պոլիս։

կամ բաղձանաց նոցա՝ ասելոյ ինչ եւ իմաստուն երևելոյ»⁸ :

Բոսուէի թարգմանութեան գնահատողներէն մին եղաւ Արշալոյս Արարատեան (1842, թ. 73), որ այսպէս յայտարարեց զայն իւր էջերու մէջ. «Տիեզերական պատմութիւն Բոսուէոց. այս պատուական գիրքը գաղղիական բնագրէն թարգմանելով՝ Վիկննայի Միխիթարեան ուխտէն Հ. Մատթիա Փարազաշեան եւ Հ. Յովսէփ Խաթըրճեան գիտնական վարդապետները, անցած տարի տպեր են նոյն վանքը... : Թարգմանութիւնը շատ ընտիր է ու գլխովին նման մեր քաջ մատենագիրներուն ռնոյն՝ որոնք հիմնգերորդ դարուն ծաղկեցան...» : Վերջին խօսքերս հաճոյ չեն եկած ժամանակակից հայկարաններուն, որոնք, ինչպէս կը գրէ նամակագիր մը, «կարի սրտմտեալ էին ընդ գովեստ Բոսուէոց մերոյ, վասն որոյ ի ձեռն երբորդի գիր յանդիմանութեան առաքեալ էին առ Բաղասար աղբարն (խմբադրապետն «Ա. Ա.»ի) վասն տարազայման գովեստիցն»⁹ :

⁸ Թուղթ Հ. Պ. Յովնանեանի առ Հ. Ղ. Յովնանեան, 12 Յունուար 1842, Կ. Պոլիս :

⁹ Թուղթ Հ. Մ. Սաղաթիլեանի առ Հ. Յ. Պօզանեան, Չմիտնիա 13 Մայիս 1842 :

1847, Մարտ 26ին կը գրէր Չմիւսնիայէն
 Հ. Ք. Սպենեան առ Հ. Ե. Գաթրքճեան.
 «Ղ. Պարզագարեան... պատմեաց մեզ գայս
 ինչ. ի հրատարակել իմում, ասէ, զհատուած
 գոզեալի Բոսուեայ ձերոյ յԱրշալուսին
 իմում, գրեցին առ իս Վենեայիքն զիւր յան-
 զիմանութեան, որպէս թէ ազիտութեամբ
 գոզիցեմ, զոր պարտ էր մանաւանդ պարտա-
 ւել. եւ առեալ առաքեցին, ասէ, Պօսիւէ մի
 փառաւոր յոյժ կապեալ, յաւելլով եթէ Ըն-
 թերցիր զմերս եւ տեսցես զիարզ պարտ իցէ
 լինել թարգմանութեան եւ ո՞ր գեղեցիկ իցէ
 եւ ո՞ր յոսի եւ այլն: Իսկ իմ, ասէ, գրեալ
 առ նոսա պատասխանի ասացի այսպէս. Ես
 ընթերցոյ զմատեանն (այս ինքն զմեր Բո-
 սուեա) եւ զտի գեղեցիկ յոյժ, բայց եթէ
 ձերզ թարգմանութիւն գեղեցկագոյն քան
 զնոցայն իցէ, գայզ ես չկարեմ դատել. զի
 այսպիսի գատաստան տեղեկագունից եւ
 հմտագունից անկ է, ուր ես սակաւ ինչ միայն
 գիտեմ, որով եւ գեղեցիկ դատեցի եւ դա-
 տեմ զգործն: Սոքիմբք սակաւ բանիւք Պալ-
 զագարեանն ինքնին (միւսանգամ) զիւր կար-
 ծիս յայտ առնէ աւագիկ»:

Ճաշակ մը տալու համար մեր ընթեր-
 ցողներուն, յառաջ կը բերեմ այս տեղ հա-
 տուած մը Բոսուէի Բ. Գարուիսենէն, զէմ
 առ զէմ ներկայացնելով Հ. Ե. Գաթրքճեանի
 եւ Հ. Ք. Ազնաւորեանի թարգմանութիւն-
 ները. եւ ստորեւ գաղղիերէն բնագիրը.

ԳԱԹՂՐՃԵԱՆ

Բոսուետայ Մեղղաց եպիսկոպոսի հօտ վասն
տիեզերական պատմութեան :

Բ. Գպրութիւն. — Կարգ Կրօնից :

Գլուխ Ա. — Արարչութիւն կամ առաջին
ժամանակի :

Ձայս ամենայն համառօտեալ կարգել յօ-
ժարեցի, ոչ վասն այնորիկ ինչ՝ զի զկարգ
ժամանակացն ցուցանիցեմ, թէպէտ եւ այն
իսկ կարեւոր է, վասն զամենայն պատմու-
թիւնս ի կարգ արկեալ յեւրոյ, եւ զառ մի-
մեանս համեմատութիւն զտանելոյ. այլ որ-
պէս կանխապայն իսկ տաացի, զայն ի մտի
ունէի՝ զի ի կարգի ժամանակացն ԶՏԵԻԵԼ,
ԺՈՂՈՎՐԳԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ եւ ԶՄԵՆԱՄԵՆ
ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ցուցանիցեմ :

Առքա երկուքեան, ի շրջշրջել ժամանա-
կացն, միանգամայն խաղան եւ միմեանց առ

Discours sur l'histoire universelle
par Bossuet.

Seconde partie — la suite de la religion.

*Chapitre premier — La création, et les pre-
miers temps.*

Mais le vrai dessein de cet abrégé n'est pas
de vous expliquer l'ordre des temps, quoi-
qu'il soit absolument nécessaire pour lier

ԱԶՆԱԻՐԵԱՆ

Տեառն Պոսիւէի արքեպիսկոպոսի խօսք ի վէպս ազգաց :

Մասն Բ. — Կարգ յաջորդութեան հաւատոյ :
Գլուխ Ա. — Լինելութիւն աշխարհի, եւ առաջին ժամանակք :

Դիտաւորութիւն համառօտագիծ բովանդակութեանս ոչ յայն հոցի, վեհոցն աէր, զի նկարեցից յանդիման զկարգ ժամանակաց. թէպէտ եւ այն կարեւոր իցէ վասն ի մի լծորդելոյ զպատմութիւնս ամենայն, եւ յայտ առնելոյ զգուղաւորութիւն նոցա, այլ որպէս կանխեցի ասացի, յայն ինչ տուակլ փութամ, զի ի ժամանակագրութեանս խելամուտ արարից զքեզ մանաւանդ ԿԱՐԳԻ ՅԱԶՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԳԵԱՆՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, եւ ՄԵՆԱՄԵՄ ԹԱԳԱԻՐՈՒԹԵԱՆՅ :

Սորա երկօքեան անբաժան գտանին միշտ ի դարս ժամանակաց, եւ միօրինակ

toutes les histoires, et en montrer le rapport. Je vous ai dit, monseigneur, que mon principal objet est de vous faire considérer, dans l'ordre des temps, la suite du peuple de Dieu et celle des grands empires.

Ces deux choses roulent ensemble dans ce grand mouvement des siècles, où elles ont pour ainsi dire un même cours : mais il est

Գարբրանի

երբ ընթանան . այլ վասն բարւոք ի միտ առնուոյ , պարտ է երբեմն ի միմեանց դատանել , եւ միտ եղեալ նայել՝ թէ զինչ միումն գէպ իցէ եւ զինչ միւսումն պատշաճ :

Մեծ իսկ եւ շահաւոր քան դամենայն ինչ՝ զոր մարթիցի ոք մարդկան յանդիման կացուցանել , կրօնք են , եւ մշտնջենաւոր տեւել ժողովրդեան Աստուծոյ , թէ այնպէս ոք ընդ նոսա միտ եղեալ նայիցի : Զի գեղեցիկ իսկ է յանդիման առաջի աշաց տեսանել զազգի ազգի անցս ժողովրդեանն Աստուծոյ , առ բնութեան օրինօքն եւ առ նահապետօքն , առ Մովսիսիւ եւ առ օրինօքն գրելովք , առ Դաւթաւ եւ առ մարգարէիւքն . յետ ի գերութենէ դառնալոյ մինչեւ ցՔրիստոսս . եւ առ Քրիստոսիւ իսկ , առ շնորհօքս եւ առ աւետարանաւ . ի ժամանակսն՝ յորս Օծելոյն ակն ունէին մարդիկ , եւ յորս Օծեալն երեւցաւ . ի դարսն՝ յորս աստուածպաշտութիւն ի միում ազգի միայն էր , եւ յայնոսիկ՝ յորս

besoin, pour les bien entendre, de les détacher quelquefois l'une de l'autre, et de considérer tout ce qui convient à chacune d'elles.

La religion et la suite du peuple de Dieu, considérée de cette sorte, est le plus grand et le plus utile de tous les objets qu'on puisse proposer aux hommes. Il est beau de se remettre devant les yeux les états différents du

Ազնաւորեան

զողցես ընթացք են սոցա : Բայց առ քաջ խելամառութիւն իրացդ ոչ է տարազէս անջրբուցեան զնոսա, եւ ուրոյն առնուլ ի քնին զոր առ երկաքանչիւրսն պատշաճեալ բանք իցեն :

Իմաստասիրել զհաւատոց, եւ զկարգէ յաջորդութեան ժողովրդեանն Աստուծոյ ըստ օրինակիս ըստ այսմիկ՝ հրաշափառագոյն է եւ կարեւոր քան զամենայն ինչ : Գեղեցիկ է նկարել յանդիման զպէսպէս հանդամանս ժողովրդեանն Աստուծոյ՝ որ ընդ օրինօք բնութեան յաւուրս նահապետաց, եւ որ ընդ գրաւոր օրինօք առ Մովսէսիւ, առ Դաւթիւ եւ առ այլովք մարգարէիք, եւ որ զինի զերեղարձին մինչեւ ի Քրիստոս, եւ որ դարձեալ առ Քրիստոսիւ իսկ ընդ օրինօք շնորհաց եւ աւետարանի : Ի ժամանակսն յորս ակն կալան Մեսիայի, եւ ի ժամանակսն՝ յորում երեւեցաւ նա. առ ժամանակօք յորս աստուածականն պաշտօն ժողովեցաւ ի ժողովուրդ մի, եւ ի ժամանակս դարձեալ՝

peuple de Dieu, sous la loi de nature et sous les patriarches; sous Moïse et sous la loi écrite; sous David et sous les prophètes; depuis le retour de la captivité jusqu'à Jésus-Christ; et enfin sous Jésus-Christ même, c'est-à-dire sous la loi de grâce et sous l'Évangile; dans les siècles qui ont attendu le Messie, et dans ceux où le culte de Dieu

Գարգրեան

ըստ հնոցն մարդարէութեանց ընդ ամենայն երկիր աստուածպաշտութիւն տարածեցաւ . յազգսն՝ յորս մարդիկ, զեռ տխմարազոյնք եւ թանձրամիտք, ժամանակեան հասուցմանց եւ պատժոց պատուհասից կարօտանային, եւ յայնս՝ յորս հաւատացեալք թեքեալք եւ կրթեալք, ի հաւատոց եւ եթ պարտին կեալ, յաւիտենից բարութեանցն ցանկացեալք, եւ ական կալեալք այնց բարութեանցն հասանելոյ՝ ամենայն վշտաց ժուժկալել, զի նոցա հանդէս համբերութեանն երեւեսցի :

Արդարեւ չէ մարթ՝ թէ աւելի ինչ արժանաւոր Աստուծոյ ոք թմանայցէ, քան յառաջազոյն ընտրել Աստուծոյ իւր ժողովուրդ սեպհական՝ որ նշանակ երեւելի իւրոյ մշանջենական տեսչութեանն լինիցի . որոց բախտաւորութեան պատճառք՝ աստուածպաշտութիւն իցէ, եւ չաջողութեան՝ կոտ-

a été réduit à un seul peuple, et dans ceux où, conformément aux anciennes prophéties, il a été répandu par toute la terre; dans ceux enfin où les hommes, encore infirmes et grossiers, ont eu besoin d'être soutenus par des récompenses et des châtimens temporels, et dans ceux où les fidèles, mieux instruits, ne doivent plus vivre que par la foi, attachés aux biens éternels, et souffrant, dans l'espé-

Ազնաւորեան

յորս ըստ կանխասաց մարդարէութեանցն
 օրոհալ ծաւալեցաւ աստուածպաշտութիւն
 ընդ ամենայն երկիր. առ ժամանակօք յորս
 դեռ անգօր եւ անկիրթ բնութիւնս մարդ-
 կային զօրանայր մօտաւորացս եւեթ վարձուք
 եւ պատժովք, եւ ի ժամանակսն յորում
 կիրթ եւս եղեալ հաւատացելոց, քաջալերէին
 այնուհետեւ հաւատովք դնալ յախաննակա-
 նացն տենչացեալ փառաց, եւ առ ի յոյս ժա-
 ոանդութեանն արհամարհել զամենայն տան-
 ջանս՝ որ հանդէս առնէր համբերութեան
 նոցա :

Եւ զի՞նչ աստուածայնագոյն արդարեւ
 զմտաւ ամիցէ որ իբր ընտրել Աստուծոյ յա-
 ռաջագոյն ժողովուրդ սեփական ի հանդէս
 յաւեժական նախախնամութեան իւրոյ. ժո-
 ղովուրդ՝ որոյ յաջողուած եւ աղէտք բախ-
 տին կարեալ կային զկարգաց աստուած-
 պաշտութեան, եւ պէտպէս հանգամանք նո-

rance de les posséder, tous les maux qui
 peuvent exercer leur patience.

Assurément, monseigneur, on ne peut rien
 concevoir qui soit plus digne de Dieu, que
 de s'être premièrement choisi un peuple qui
 fût un exemple palpable de son éternelle pro-
 vidence; un peuple dont la bonne ou la mau-
 vaise fortune dépendît de la piété, et dont
 l'état rendit témoignage à la sagesse et à la
 justice de celui qui le gouvernait. C'est par

Գարբրեան

պաշտութիւն, եւ որոյ անցք իրացն վկայութիւն ընծայեցուցանիցեն իմաստութեանն եւ արդարութեան այնր՝ որ վարէրն զնա: Աստտարին իսկ սկսաւ Աստուած, եւ զգոյն իմն եցոյց հրէական ազգան: Այլ յետ այնչափ երեւելի ընծայութեամբք զայն անշարժական հիմն արկանելոյ՝ թէ ինքն միայն ըստ իւրոց կամացն զամենայն իրս մօտաւոր կենացս մատակարարէ, ժամանակ էր այնուհետեւ ի բարձրագոյնսն զմարդիկ փոփոխել, եւ զՅիսուս Քրիստոս առաքել, որում անկ էր նոր ժողովրդեան յամենայն ազգաց աշխարհիս ժողովելոյ զանճառ ճառս հանդերձելոց կենացն յայտնել:

Ընդ երկոցունց ժողովրդոցն պատմութիւն գիւրաւ մարթիս անցանել, եւ տեսանել՝ թէ զիարդ ի միախառն հաւասարութիւն ածեալ զերկոսին միանգամայն ընդ միմեանս զօղեաց Քրիստոս, քանզի եւ յառաջն՝ մինչ զեռ ակն ունէին նմա, եւ յետոյ՝ յորժամ պարզեւեցան նոցա, նա էր յամե-

---

où Dieu a commencé, et c'est ce qu'il a fait voir dans le peuple juif. Mais, après avoir établi par tant de preuves sensibles ce fondement immuable, que lui seul conduit à sa volonté tous les événements de la vie présente, il était temps d'élever les hommes à de plus hautes pensées, et d'envoyer Jésus-Christ, à qui il était réservé de découvrir au

Ազնաւորեան

ցին՝ վկայութիւն էին իմաստութեան եւ ար-
դարութեան առաջնորդի նոցա : Աստի
սկիզբն արար Աստուած, եւ զայս եցոյց ի
ժողովրդեան Հրէից : Եւ իբրեւ հաւատարիմ
գործեաց ի բազմադիմի փորձս հրաշալիս
զանչուչս զայս ճշմարտութիւն, եթէ նա ինքն
է անօրէն ամենայնի յաստի կենցաղս, եկեալ
հասանէր այնուհետեւ ժամն յեւս բարձրա-
գունիցն ամբառնալ ակնարկութիւն զմար-
դիկ . եւ առաքէր զՔրիստոս՝ որում միայն
էր յայտնել ժողովրդեանս նորոյ գումարելոյ
յամենայն ազգաց երկրի՝ զզազանի խոր-
հուրդս կենացն հանդերձելոց :

Ազէ, անց դու միանգամ, եւ զիւրին է
քեզ գործն, ընդ վէպս երկուց ժողովրդոցս,
եւ հայեաց զիարդ ի մի զօղէ զնոսա Քրիս-
տոս . քանզի չեւ եւս իսկ պարզեւեալ աշ-
խարհի, եւ յեւ գալստեանն, նա եղեւ յոյս
եւ մխիթար որդւոցն Աստուծոյ :

---

nouveau peuple ramassé de tous les peuples
du monde les secrets de la vie future.

Vous pourrez suivre aisément l'histoire de
ces deux peuples, et remarquer comme Jésus-
Christ fait l'union de l'un et de l'autre,
puisque, ou attendu ou donné, il a été dans
tous les temps la consolation et l'espérance
des enfants de Dieu.

Գարբրեհան

նայն ժամանակի մխիթարութիւն և ակնկալութիւն որդւոցն Աստուծոյ :

Տեսանե՞ս զհանապազ զմիաձեւ զմիանման կրօնսն, մանաւանդ թէ զմիշտ նոյն անդատին ի սկզբանէ աշխարհի. ի կրօնսն յայնս յամենայն ժամանակի մի նոյն Աստուած արարիչ ճանաչի, և մի նոյն Քրիստոս կենարար մարդկութեան :

Աստի իսկ ասնուցուս ի միտ՝ թէ քան զկրօնս յոր հաւատացեալն ևս, հնազոյն ինչ ի մարդկան միջի չիք, և թէ ոչ վայրագար ինչ հարքն քո՝ մեծ իսկ քան զամենայն փառասորութիւն անձանց համարեցան, ջատագով կրօնիցն մտանել :

Իսկ արդ՝ եթէ հնութիւն կրօնիցն այնպիսի վկայութիւն զնմանէ մատուցանէ, ապա և հանապազորդ կարգն, ասանց ընդ մէջ հասանելոյ և ասանց փոփոխելոյ զայնչափ ժամանակս, մանաւանդ՝ յորժամ այնչափ խափանիչք ի վերայ հասանէին, յայտ ասնէ՝ եթէ ձեռն Աստուծոյ է որ զնա ունի» :

Voilà donc la religion toujours uniforme, ou plutôt toujours la même dès l'origine du monde : on y a toujours reconnu le même Dieu comme auteur, et le même Christ comme sauveur du genre humain.

Ainsi vous voyez qu'il n'y a rien de plus ancien parmi les hommes que la religion que vous professez, et que ce n'est pas sans

Ազնաւորեալ

Հանդոյն իմն, մանաւանդ թէ եւ նոյն կարգ աստուածպաշտութեան կալեալ է ի սկզբանէ աշխարհի եւ այսր. նոյն Աստուած ցանկ ծանուցաւ արարիչ, եւ նոյն Քրիստոս փրկիչ ազգի մարդկան :

Եւ աստի յայսմանէ ի միտ առնուցուս թէ շիք ինչ կանուխ ժամանակաւ ի մարդիկ որպէս զհաւատան դաւանեալ առ ի քէն. եւ զի իրաւամբք արդեօք անկողոպակի փառս համարեցան անձանց նախորդք քո թեւարկու նմին հանդիսանալ :

Արդ եթէ այսքան զօրաւոր առազբէ զհաւատս երիցութիւն ժամանակին, առաւել եւս յաջորդութիւն նորա անխափան եւ անսլլսլլակ դարուց ի դարս աննուաճելի եղեալ ի հակառակորդաց, յայտ յանդիման քարոզէ զձեռն ամենակալին որ հակէն նմա» :

raison que vos ancêtres ont mis leur plus grande gloire à en être les protecteurs.

Que si l'antiquité de la religion lui donne tant d'autorité, sa suite, continuée sans interruption et sans altération durant tant de siècles et malgré tant d'obstacles survenus, fait voir manifestement que la main de Dieu la soutient.

Աւելորդ է յառաջ տանիլ համեմատութիւնը: Աւելորդ է նաև խօսիլ թէ ո՛րքան բարեխիղճ է Գաթրքնեան հանդէպ Բնագրին, ո՛րքան նարատրութեամբ եւ հասուն մտքով կը հայացնէ զայն եւ վերջապէս քանի՛ ազնուական եւ նոխ է լեզուն իր գրչին տակ, հաւատարիմ դասականին մեծ նկարագրին եւ համապատասխան կիրթ նաշակին*:

Եւ այս ամէն առաւելութիւնները միահաղոյն կը ծորեն Չլամեայ վազահաս երիտասարդի գրչէն: Ինչ որ կիկերոն նկատմամբ Քսենոփոնի քսած է, թէ մուսայֆ իսկ իջեալ նորա բերանով բարբառեցան, պիտի ուզէի իմանալ Գաթրքնեանի վրայ. եւ Հոմերոսի տպերը, ըսուած նեստորի մասին, սիրելի էր ինձ մերձեցնել թարգմանչիս թէ քանք եւս քաղցրագոյն քան գմեղը ծորածոյ ի լեզուէն հասէին:

Այսպէս քաղցրալուր, հայերէնախօս հայերէնաբարբառ կը ներկայանայ Գաթրքնեան թէ այս եւ թէ իւր միւս հեղինակու-

* Հ. Ք. Սպենեան (թղ. 26 Մարտ 1847 ի Ջմիրոնից) կը գրէր առ Հ. Յ. Գաթրքնեան. «Յակորայ Ռսկանեան... եկեալ առ իս՝ կամեցաւ գնել զմեր մասեանս յամենեցունցն մի մի սքինակ եւ գնեաց իսկ Բասուեա, Կարսիս... իսկ եթէ հարցանիցես, թէ զի՞ անեկոյ իցէ զսոց ամենայն գիրս, ինքնին տասց զպատճառն. առէ. Ռսկի դարուն հետեւիլ ուզելով՝ քաղճացի որ առնմ մեքս ունենամ. քանզի, ինչպէս գիտէք, մենք Ռսկի դարն քնտրած ենք օրինակ նմանելու: Հիմա, յաւել տակ, հրամանոց Բոսուեադ կը քաղդատնմ գաղիերէնի հետ, եւ չնմ կրնար կոր կշտանալ գեղեցկուրիւնը գովելն: Յակոր Ռսկանեան Ջմիրոնից Մետրոպեան վարժարանի ուշակերան է, բարձրագոյն դասարանէն:

Թիւններու եւ թարգմանութիւններու մէջ, որոնց վրայ կարգն է խօսելու :

2. ՔԱՆՆՈՓՈՆՏԵԱՅ ԿԻՒՐՈՍԻ ԽՐԱՏՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ. գոր քարգմանեալ է Հ. Յովսեփայ Գաբրրեանց յաշակերտաց Մեծի Հօրն Մխիթարայ. եւ ծախիւք ազնուական տետուն Սերովբէի Գաբրրեանց դրոշմեալ : Ի Վիեննա 1843, 12°, էջք 14 + 40 + 532 :

[ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՒՆԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ, Ա:]

Քսենոփոնի *Κύρου παιδεία նշանաւորագոյն* գործին թարգմանութիւնն է յունարէն ընագրէն, որուն ձեռնարկած է Գաթրրճեան 1842ի սկիզբը, առաջարկութեամբ Գեր. Ազարեանի¹⁰ : Այս մին է անոր սկզբնական աշխատութիւններէն, որուն տպագրութեան Մեկենաս Հանդիսացած է իր հայրը՝ Սերովբէ Գաթրրճեան : Գործին յառաջարանին կը յաջորդէ «Տեղեկութիւն վասն ամենայնի գոր զԿիւրոսէ գրեաց Քսենոփոն» (էջ 1—40 մանրագիր), ուր կը վերլուծէ մատենին պատմական բովանդակութիւնը :

Թարգմանիչը մրցելով քաղցրարան հեղինակին ընտիր սճին եւ ատիկեցի բարբառին հետ՝ կը ջանայ նոյնպէս ընտիր եւ քաղցրախօս ներկայացնել թարգմանութիւնս :

Սկիզբն էր այս յոյն եւ լատին մատենագրութեանց թարգմանութեան շարքին, գոր

¹⁰ Թուղթ Գեր. Ա. Ազարեանի առ Հ. Պ. Յովնանեան, 16 Մարտ 1842. Վիեննա : — Թարգմանչին փափագն էր ի սկզբան Գր. Նազիանզացոյ ճառերու թարգմանութիւնը ընծայել իւր հօրը. որմէ ապա կը հրատարի. տե՛ս վարք :

կը ձեռնարկէին Գաթրըճեան եւ Ընկերները : Գեղեցի՛կ ձեռնարկութիւն : Բայց ցաւ է ըսել, որ ձեռնարկութիւնս նոյն թափով, ինչպէս սկսաւ, չժողուեցաւ յառաջ : Քսենոփոնի երկրորդ պատմական գործը՝ Արշաւանի Բիրուց ապա թարգմանեց Հ. Նիկողայոս Աւզերեան (անարգ) : Աւելի յաջողութիւն ունեցաւ Հաովմայեցի մատենագիրներու շարքը, որ աւուա ինչ ինչ՝ Կիկերոնի, Նեպոսի, Կուրտիոսի, Կիպրիանու եւ այլոց գրուածներէն :

3. Մ. Տ. ԿԻԿԵՐՈՆԵԱՅ ԿԱՏՈՆ ԵՐԷՑ ԿԱՄ ԹԷՂ ՎԱՍՆ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ. գորքարգմանեալ է Հ. Յովսեփայ Գաթրըճեանց : Ի Վիեննա 1843, 8°, էջ 40 :

[ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԸՌՈՎՄ. ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ. Ա.]

Հաովմայեցի Հուսարին փիլիսոփայական ընտիր գրուածներէն մէկն է Cato maior de senectute, ուր պարտաւ տարիքի ալեաց գովքը կը հիւսուի : Լատին դասականին դասական հայերէնով խօսիլ տալ փորձած է Հաս Գաթրըճեան եւ իր փորձը յաջողած է ամենափայլուն կերպով ¹¹ :

¹¹ Հ. Տիմ. Լիմանճեան, թուղթ 12 Յուլիս 1844 ի Ձմիւռնիա, կը գրէր առ Հ. Մ. Գաթրազեան. «Զթարգմանութիւն գրոցն Կիկերոնի վասն Ծերութեան տուար նոցա (Հայոց ի Ձմիւռնիա) ընթեանուլ չգաղաքեն ի գովելոյ՝ ճշմարտութեամբ ոչ գիտեմ, գրադրութիւն թարգմանութեան եւ սնոցն. կը կարծենմ կոր որ, առն, Կիկերոնը հայերէն կը խօսի կոր : Եւ յորդորեն զճեզ մի կասել ի սկսելոցս, թէպէտ սմանց նոր երեւիցի առն եւ ընդ րազում րամբատածօք եւ քիղիփայիւփ անկանիցիք վասն սոցին իրաց :

Մխիթարեան Հարց անտխոյ գրուածնե-
րու մէջ կը գտնուին, հաւանօրէն Հ. Յ. Գա-
թրքահանի թարգմանութեամբ, նոյն հեղի-
նակի հետեւեալ գործերն ալ, գառական
հայերէնով .

ա. Մ. Տ. Կիկերոնի Գիրք վասն Հոնտո-
րաց անուանեաց, որ կոչի Բրուտոս :

բ. Մ. Տ. Կիկերոնի Աս Կ. եղբայրն
խօսք երեք գՀոնտորէ : Ա. Գիրքն ամբողջ,
Բ. Գիրքը կիսով պահպանուած :

4. Կ. ԿՈՒՐՏԵԱՅ ՌՈՒՓԱՅ ՎԱՍՆ ԳՈՐ-
ԾՈՅ ԵՒ ԱՐՈՒԹԵԱՆՅ ԱՂԵՔՍԱՆԳՐԻ
ՄԵՄԻ. զոր քարգմանեալ է Հ. Յովսէփայ
Գաքըրեանց ի Մխիթարեան ուխտէն. ծա-
խիւք ազնուական պարոն Աղեքսանդրի Ռա-
փայէլի Ղարամեան : Տոմար Ա—Բ : Ի Վրեն-
նա 1844, Տ Սեպտեմբեր ամսոյ, 12⁰, էջ
ԺԶ + 632 + 512 :

[ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՀՅՈՎՄ. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅ. Գ.:]

Աղեքսանդր Ռ. Ղարամեան, որ յանձն
առած է տղապարտեան ծախքը, Մխարանու-
թեանս լուսպոյն բարեկամներէն մին էր :
Ինչպէս երբեմն Ռուլենի Հոսովմայեցոց Պատ-
մութեան և Հնախօսութիւններու տղապարտ-
եան նոյնպէս այժմ հրատարակութեանս,
որ իւր համանուն Մեծին Մակեդոնացոյ
գործերն և քաջութիւնները կը պատմէ,
հանդիսացած է Մեկենաս : Ընծայական մը
գործին ճակատը կը յայտնէ թէ փոխադար-

ձարար երախտազէտ սրտէ իր անուան կը նուիրէ Մխիթարեան Միարանութիւնը այս գոլտրիկ գիրքը :

Նաեւ թարգմանիչը նուիրած է Մեկե- նասին ընծայական մը, զոր կ'ուզեմ գեան- գել այս տեղ ամբողջութեամբ, տալու հա- մար առիթ ծանօթանալու իր ոճին եւ երախ- տազէտ զգածումներուն :

«Քաջանուն եւ փառաւոր Ասպետ .

Եթէ յանկարծակի ոգի բերեալ կանգնէր ի մոխրոյ իւրմէ Աղեքսանդրոս, ինձ թուի թէ ոչ ի Մակեդոնացւոց աշխարհին կամ ի մարմատակուռ շիրմէ իւրմէ զոր կազմեցին նմա զօրաւարք եւ սպարապետք նորա, այլ յարուցեալ կայր ի մէջ Հայոց սահմանաց- սատ է սիրտ նորա, զի սատ է շիրիմ նոր՝ աքութեանց նորա եւ ոչ ոսկերացն : Թագ եւ գաւազան նորա անկեալ կայ առաջի ոտից քոց, ձեռն քո ժողովէ զնոսա, ով քաջ, ի պահեստ յախանական : Այլ ընդ նորա՞ ար- գելք եթէ ընդ քո պատիւ մեծարանաց յա- նախեցից զարմանալ : Կապեցեր զհամբաւ քո ընդ համբաւոյ աշխարհակալին . ո՞ ոք այսու- հետեւ հայ այր յիշեսցէ զԱղեքսանդրոս եւ գրեզ ոչ յիշեսցէ : Զոր օրինակ ոչ անուանի Աղեքսանդրոս առանց անուան քո, նոյնպէս եւ ոչ ածցի զմտաւ առանց տեսլեան քո :

Եւ արդ մեւք հանդերձ զԿուրտիոս ու- նիս քեզ շնորհակալ, զի եւ նա ընդ մեզ մտա- գելք թողու Վիրգիլեայ եւ Որատեայ զՄե-

կենսա, զի ընդ մեզ ունիցի Մեկենաս, եւ զփառս իւր բաժանէ ընդ քեզ: Ապա ընկալ ախորժութեամբ զպարզեւս նորա, ընկալ զպտուղ վաստակոց մերոց, ընկալ զծնունդ ուսումնասէր մտաց քոց:

Այսպէս ընկալեալ սիրելի ազգատահմին մերոց զգեղեցիկ յաւելուած բարեաց բարեբերարութեան քո, ի բաղմանալ վայելչութեանն յաւելցի եւ գութ սիրոց քո»:

Կուրանայ Ռուփայ գործին թարգմանութեանս վրայ աւելորդ է շոյլել զովութիւն, որովհետեւ ինքնին պիտի հնձէ իր գրուած իբր ամէն անոնցմէ, որոնք միանգամ ձեռք կ'առնեն վայելել Հոովմայեցի ընտիր մատենագրին ճարտասանական-պատմական եւ բովանդակալից մատեանս: Ոչ հոովմայեցի այլ հայերէնախօս բարբառով կ'առաջնորդէ հոս Մեծ Աշխարհակալը իւր յայնատարած բանակին:

5. ՍՐԲՈՅՆ ԿԵԿԻՂԻՈՍԻ ԿԻՊՐԻԱՆՈՒ ԿԱՐՔԵԳՈՆԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳԻՐՔՎԱՍՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ. զոր քարգմանեալ է Հ. Յ. Գաթըրնեանց: Ի Վիեննա 1846, 8°, էջ 30:

Ընծայականը՝ էջ 5 կը յայտնէ թէ Մատեանս Մխիթարեան Մխարանութեան կողմէն նուիրուած է Գեր. Արխատակէս Ազարեանի, Ընդհ. Արքահօր «յաւուր տօնի Անուան»:

Եթէ հոգելից Ս. Հօր գրուածքը իւր

Հիւթեղ բովանդակութեամբ ևւ հողեշունչ ոճով կը ներկայացնէ Հրատարակչու կարգալուզայն, թարգմանութիւնս կը սարգեւէ անոր ատանձին հմայք իւր ոսկեղինիկ բարբառով, որ կը հնչէ յստակ ևւ կը մոզէ ճաշակներ:

Բայց այս թարգմանութիւններէն, որոնք Հրատարակուած են տպագրութեամբ, ունի Հ. Յ. Գաթրբճեան նաև անտիպ գործեր, որոնք կ'ուզեմ յիշատակել հոս՝ ամբողջութեամբ ներկայացնելու համար գասական հայերէնով աշխատութիւններուն ցանկը:

6. ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՃԱՌ Ա. Ի ՅՈՒԼԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԻ:

Թարգմանութեանս ձեռնարկած էր Գաթրբճեան 1841ին իրբև նորընծայ քահանայ. իր փափագն էր Հրատարակել զայն իր հօրը՝ Պր. Սերովբէի ծախքով: Բայց երբ յայանի կ'ըլլայ իր մտադրութիւնն ի Կ. Պոլիս, Հ. Պ. Յովնանեան 26 Յունուար 1842 թղթով կ'առաջարկէ Գեր. Աղարեանի անոր փոխարէն աւելի կարևորագոյն գրուածք մը թարգմանել. իր տողերն են. «Յուսամ եթէ մեծաւ խնդութեամբ ընդունիք զլուր խոստանալոյ Պարոն Թաթրբճեանին տալ զգին գրոշմելոյ զգիրսն զոր թարգմանէ որդի նորա Պ. Հ. Յովսէփ: Այլ ներեսցէ Գեր. Տէրութիւնդ համարձակութեանս եթէ ժտեմ ազա-

չեմ գՁեզ մի՛ դրոշմել զճառս, զի արդարեւ ասեմ աշխատութիւն թարգմանչին եւ զբամբն եւ ծախքն ի նանիր են: Քաջ թարգմանիչն թարգմանեացէ զՊատմութիւն ինչ յընտիր մատենագրաց, զի օգտակար լիցի եւ վաճառեացի եւ ազգ մեր առեալ ընթերցի զայն. . . : Մին ի պատճառաց վասն որոյ ասացի չղրոշմել զճառս Ս. Գրիգորի Նազիանզացւոյ այս է. զի որովհետեւ բազումք ի ճառից անտի երանելւոյն թարգմանեալ են ի նախնեաց մերոց, բարեկամք մեր եւս ի բարձրացուցանել զպատիւն մեր ասացեն ամենայն ուստեք եթէ առեալ զգործս նախնեաց եւ փոփոխեալ ուրեք ուրեք զթարգմանութիւն նոցա զրոշմեալ են»:

Գաթրճեան անսաց արուած խորհուրդին եւ թողլով անաւարտ Նազիանզացւոյ ճառիս թարգմանութիւնը ձեռք զարկաւ հայացնել Քսենոփոնի Կիւրոսի խրատու պատմութիւնը:

Աւնիմ աչքիս առջեւ Նազիանզացւոյ ճառիս թարգմանութիւնը, անաւարտ եւ ասանց ողորկուելու: Կը ներկայացնեմ այս տեղ իրրեւ նմոյշ ճառին սկիզբը, զիմացը զնելով հին թարգմանութիւնը, մեր Մատենագարանի Թ. 217 ձեռագրէն թղ. 175 ա «Նորին առ Յուլիանոս թագաւոր»¹²:

¹² Թարգմանութիւնս կը վերաբերի Ստոյն-Կալիթիէնի Աղեբանդրի Վարուց թարգմանութեան

Նոր քարգմանութիւն:

«Լուարուք զայս ամենայն ազգք, ունկնդիր լեռուք ամենեքեան, այք բնակեալ էք յաշխարհի»:
 Զի զամենեկեան իսկ իբրև ի բարձանց ինչ բարձրաւանդակաց ի մէջ անցեալ կոչեմ մեծաւ բարօգուսիեամբ: Ունկն դիք ժողովուրդք եւ տահմք եւ լեզուք եւ ամենայն ազգմարդկան եւ ամենայն հասակք եւ բոլոր տիք. որ այժմզ էք եւ որ յետոյն լինելոց իցէք. եւ զի եւս յանախազոյն քարօգուսիւնն լինիցի, ամենայն զօրուսիւն երկնից եւ համօրէն հրէշտակք որ զբնաւորն սասակեցին. ոչ եթէ զՍեւոն թագաւոր Ամովհրացւոց եւ ոչ զՈվզ արքայ Բասանու զփոքր բնաւորան եւ զտանջիշս Իօբայէղի գաւառ ինչ կողման աշխարհի. այլ զվիշապն զապստամբ, զմիտան հպարտացեալս, զասորեաւանեայն եւ զհասարակաց զամենեցունց թշնամի

Հին քարգմանութիւն:

«Լուարուք զայս ամենայն ազգք, ունկնդիր լեռուք ամենեքեան որ բնակեալ էք յաշխարհի: Քանզի կոչեմ զամենեկեան իբրև ի բարձր դիտանոցէ ումեք եւ ի միջին շուրջ բարձրաւանդակէ, մեծաւ եւ բարձր ձայնիւ բարօգուսիեամբ: Լուարուք ժողովուրդք ցեղք լեզուք ամենայն ազգք մարդկան եւ հասակք. ամենեքեան որք այժմ էք եւ որք լինելոց էք. եւ զի լինիցի մեծազոյն ինչ քարօգուսիւնս, ամենայն զօրուսիւնք երկնից, ամենեքեան հրէշտակք, որոց զործ բնաւորին կործանուին: Ոչ զՍեւոն կործանեն զթագաւոր Ամուրհացւոց. եւ ոչ զՈվզ թագաւոր Բասանու, զփոքունս բնաւորս եւ զապուստան աշխարհի շարշարիշս Իօբայէլի, այլ զվիշապն զապստամբ եւ զմիտան զմեծս զԱսորեաւանեայն, զհասարակաց ամենեցուն զթշնամի եւ

խումբին, որոնց մէջ անձանօթ են տակաւին նորածեւ րոյակերս մասնիկներն եւ նմաները: Զեռայիրը հասած է Վիեննա 1852ին:

և. զգլատերազմոզ, որ զգլատերազմոզ, զյոյս-
բիւրապատիկ մոլէր կըտ- ղազոյն ի վերայ երկրի
զէր յերկրի և. բազում զմուլեալն և. զսպանա-
ինչ սպանոսոյր, և. յանա- ցեալն, և. բազում անի-
խեաց անիբուսութիւն ի բուսութիւն ի բարձունս
բարձունս խտել անորէ- խտոսոյնն :
նութեան որոնս որո-
նալ . . . » :

7. ՀՐԱՀԱՆԳԻՔ ՓԻՂԻՍՈՓԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՈՐ ԳՐԵԱԼ Է Ի ՎԻՆԿԵՆՏԻՈՍԷ ՊՈՒԶԻՆՍԻՔԻ
յԼնկերութենէ Յիսուսի : Թարգմանեցաւ
յամի 1846. Մասն Ա. Հրահանգք բանաւոր
փիղիսոփայութեան : Մասն Բ. Հրահանգք
մետափիլոսոփեան փիղիսոփայութեան :

8. ՀՐԱՀԱՆԳ ՎԱՐԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՅՈՒՍՈՒՄՆ ՈՐՈՅ ՄԱՏԶԻՅԻՆ Ի ՔՆՆՈՒ-
ԹԻՒՆ ԱՌ ԸՆԳՈՒՆԵԼՈՅ ԽՈՒԶՈՒՄՆ ՀԵ-
ՐԱՅ ԵՒ ԶԿԱՐԳՄՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՍ : ՅՕՐԻ-
ՆԵԱԼ Ի Հ. ԱԼՈՅԻՍԻՈՍԷ ԹՈՆԵԻ. Բարգ-
մանեալ ի Հ. Յ. Գ. : Ի Վիեննա 1844 :

9. ԳԱՍԱԳԻՐՔ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԻՐԱ-
ԻԱՆՅ ԱՄԵՆԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԴԱՒԱ-
ՆՈՒԹԵԱՆՅ. Ի ՓԵՐԳԻՆԱՆԳՈՍԷ ՎԱԼԹԷՐ :
Թարգմանեալ յաշակերտաց Հ. Յովսեփայ
Գարբրնեանց, և ուղղեալ ի նմանէ : 1846 :

ԱՐԳԻ ԱՆԽԱՐՀԱՐԱՐՈՎ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

10. Կենդանաբանութիւն կամ Բնական
պատմութիւն կենդանական պետութեան :
Գրեալ յԱլոյիսիոսէ Փոփոնի. Բարգմանեալ

յաշակերտաց Մխիթարաց Աբբայի (խմա՛
ի շ. Յովսեփայ Գաթրբճեան), Կ. Պոլիս
1862: Անախոյ:

11. Բուսարանութիւն կամ Բնական պատ-
մութիւն բուսական պետութեան: Գրեալ յԱ.
Փոփոանի. քարգմանեալ ի շ. Յ. Գ. [Կ. Պո-
լիս 1863/64]: Անախոյ:

12. ՏԱՐԵՐՔ ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹԵԱՆ. ՓՐ.
ՄՈԶՆԻՔԻ. քարգմանութիւն ի գերմանա-
կանէ: (Հրա. առանց անուան թարգմանչի:)
Վիեննա 1864, 8°, էջ 343:

*Կը թողում յիշել մանր թարգմանական
գրուածները, ապուած եւ անախոյ, որոնց
թուին մէջ էն կարգ մը քահանայապետական
թղթեր:*

ԳԱԹՐՐՃԵԱՆ ԻՐՐԵՒ ԼԵՂԻՆԱԿ

13. ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ի
ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆԶԵՒ ՅՄԵՐ ԺԱ-
ՄԱՆԱԿՄ աշխատասիրութեամբ շ. Յովսե-
փայ վ. Գաթրբնեանց ի Մխիթ. ուխտէ ի
Խնդրոյ փաշանուն եւ հոյակապ իշխանի Յով-
հաննու Ամիրայի Տառեանց եւ նորին ծա-
խիւֆ դրոշմեալ:

Հատոր Ա. Հին Պատմութիւն: Ի Վիեննա
1849, 8° մեծ, էջք ԻԶ + 620:

Հատոր Բ. Միջին Պատմութիւն: Ի
Վիեննա 1852, 8° մեծ, էջք 608:

*Տիեզերական պատմութեան ամփոփ եւ
ամբողջ գրքի մը շղոյութիւնը Հայոց մէջ եւ*

նման աշխատութեան մը կարեւորութիւնը հայ ժողովրդեան մտաւոր դաստիարակութեան համար ունենալով աչքի առջեւ Տասական Յովհ. Ամիրսոյ, առթիւ իւր Երկրորդ բարեգէպ սոցեւրութեան ի Վիեննա (Գեղեւեմբեր 1847) կ'առաջարկէ Միտիթարեան Միաբանութեանն ձեռնարկել՝ գրել ամբողջ եւ ամբողջութեան մէջ հակիրճ պատմութիւն մը սկսեալ նախամարդէն մինչեւ մեր օրերը: Հինգ ընդարձակ հատորներու մէջ պիտի ամփոփուէր այս Պատմութիւնը. որուն առաջին Երկու հատորներու տպագրութեան ծախքը (2100 Փլ.) կը դրուի անմիջապէս Միաբանութեանն արամագրութեան տակ: Հայրենասէր եւ իմաստասէր Ամիրսոյի ըզձից կատարումը կը յանձնուի Հ. Յովսէփ Գաթրրճեանի, որ կը գտնուէր նոյն ժամանակ ի տիւ ծաղիկ հասակի Երիտասարդութեան:

Կորովի Երիտասարդը չի վարանիր խլ-գախիլ այսպիսի մեծ եւ պատասխանատու աշխատութեան:

Ընդարձակ ծրագիր մը կը մշակէ Հ. Գաթրրճեան իւր աշխատութեան համար. ընդգրկել պատմութիւնը բոլոր այն ազգերու որոնք խաղացած են պատմական բեմի վրայ դեր, նկատել անոնց քաղաքակրթական սոցիալականները, մտաւոր զարգացումն եւ սովորութիւնները, կրօնը եւն՝ հաւատարիմ ազգիւրներու հիման վրայ, նորապոյն քննութիւններու արդիւնքին վրայ յեցած եւ այսպէս

ներկայացնել «գիտնարար ինչ պատմութիւն վասն հասուն մասց» (Ա. էջ 9) . բնականաբար՝ հիւսելով տիեզ . պատմ . հետ նաեւ ազգային պատմութիւնը :

Առաջնորդուած եւրոպական պատմիչներու նորագոյն հեղինակութիւններէ , պատշաճեցուցած ծրագիրն եւ յօրինուածութիւնը ազգային նկարագրին եւ տարողութեան , միշտ ճշմարտութեան ի խնդիր եւ յստակ սճի ուշադիր՝ հանած է հրատարակ կարճ ժամանակի մէջ ընդարձակ հատոր մը «Հին պատմութիւն» ի սկզբանէ աշխարհի մինչև Քրիստոս :

Ա . հատորը երբ կ'ընծայարեքէր Մեկենասին , ի լրումն անոր բղձից մէկ մասին՝ կը գրէր յուսալից . «եւ մեք յուսամք ընդհուպ ածել զիղձս նորա յարդիւնս՝ յօրժամ յետ այս հատորոյ ընծայիցեմք մի բաժիտջէ գոյլ եւս հատորսն» (Ա . 6) :

Ինչպէս հասուն խորհրդով պատմադիր , առած է զննութեան ընդհ . պատմութիւնը իւր պատմական գծերու մէջ եւ ի յարարութեան ընդհանուրի հետ : Կարեւորներէն ընտրելով կարեւորագոյնը , գրոյցէն՝ պատմութիւնը , անհարապատէն՝ հարապատը :

Աւելի կատարեալ մը իւր ժամանակին համար չէր կարելի մտածել : Նիւթին ամբողջութիւնը , պատմուածքին համաշարփութիւնը , պատկերին լրութիւնն եւ համապայծառ գաշնակաւորութիւնը ձեռն ի ձեռն կը

հոչակէին աշխատութեան յաջողութիւնն եւ կատարելութիւնը: Պատմելու ախորժելի ոճը, լեզուի դասական նկարագիրը, նաեւ գրքին արտաքին ձեւն եւ խնամեալ տպագրութիւնը կու տային անոր հրատարակչի:

Ինչպէս ինքնին կը խոստովանի հեղինակը, նորութիւն մըն էր մասեանս ազգին համար, թէ բովանդակութեամբն եւ թէ յորինուածքովը: Մնաց այն իւր տեսակին մէջ միակը մինչեւ մեր օրերը. չունեցաւ մրցակից, ինչպէս չունէր համահասարակ մը իրմէ յատաջ:

Եթէ անտարակուսելի է, թէ ունէր հեղինակը բնդհանուր պատմութեան համար իրեն առաջնորդներ (հմմտ. Ա. էջ 16), բայց անկախ էր ազգային պատմութեան մէջ, որուն սքանչելի ամփոփումը, դասաւորութիւնը պայծառ եւ յստակ ներկայացմամբ արդիւնքն է իւր լուրջ գատողութեան:

Հայոց պատմութեան նախաքրիստոնէական շրջանին նուիրուած էին հետեւեալ հատուածները.

Հովիտ Երասխ եւ Կուր գետոց — Հայաստան (2300—530), էջ 87—110:

Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (—300), էջ 340—344:

Պարսեւ եւ Հայք (300—1), էջ 579—598:

Ա. հատորին յաջորդեց երկու տարի ետքը Բ. հատորը, որ կ'ընդգրկէ փրկչական թուականէն մինչեւ 480 միջոցը:

Հաւատարիմ մնալով այն յատակագծին, զոր զծած էր Ա. հատորին սկիզբը, կը շարունակէ պատմադրել հատորս, որուն գլխաւոր նիւթն է Հոռովմէական տիեզերական պետութեան վերելքն եւ անկումը, յարակից մասերով: Առաջնոյն բաղադատութեամբ այս տեղ ներկայացուած է «պատմութիւնն ներքին ընդարձակութեամբ»: Պատմութեան այս հինգ դարերը, որոնք «հո՞ծ եւ խիտ են քաղաքային, եկեղեցական եւ մեր իսկ տոհմային իրօք», կը պահանջէին առաւել պայծառութեամբ, ասով՝ առաւել ընդարձակութեամբ եւ զէպօքրու ներքին յարաբերական ազերսովը նկատի առնել: Հոռովմէական Պետութիւնն եւ Քրիստոսնէական Եկեղեցին մէկ կողմէն եւ Արեւելքի պատմութիւնն եւ ազգային քաղաքական կեանքը միւս կողմէն հարկ դրած են հեղինակին վրայ կարեւորութեան համաձայն աւելի մանրապատում եւ աւելի խոր զննութեամբ գրի առնել՝ գիրկընդխառն միութեան մէջ: Եւ կը պատճառարանէ. «Եթէ հարկ իցէ կիրթ մարդոյ զոնեայ զընթացս իմն տիեզերական պատմութեան ունել նկարեալ ի մտի, ասպա սյսց ժամանակաց տեղեկութիւն առաւել քան զայլոցն կարեւոր է այնպիսոյն իրրեւ քաղաքացւոյ, իրրեւ քրիստոսնէի, եւ մանաւանդ՝ իրրեւ արեւելեան առն» (Յօջր.):

Հոռովմէական պատմութեան կից ընդարձակ եւ մանրակրկիտ տուած է Եկեղեցական

պատմութիւնը, եկեղեցւոյ արտաքին եւ ներքին դարգացման ընթացքը, կեանքը, մատենագրութիւնը:

Եթէ այս բովանդակութիւնը իւր ներկայացման ձևովն նորութիւն մըն էր նաեւ եւրոպական ըմբռնմամբ, առաւել նորանշան երևոյթ էր Պատմութեանս ընթացքին Հայոց պատմութեան բեմագրութիւնը: Առ այս կը գրէ:

«Ի գէտ է իսկ եւ իսկ նշմարել ընթերցանելիացն ինչ ինչ նոր ի պատմութեան տոհմային իրաց՝ եւ ըստ նիւթոյն եւ ըստ կերպարանացն: Յայդ իսկ ամէր գմեղ հարկ պաշտամանն գրելոյ պատմութիւն տիեզերական: Այս ինքն՝ ոչ ուրոյն ինչ ինքնագլուխ գիտել զՀայոց պատմութիւն, այլ ի հշմարիտ կայանսն՝ ի գիրս կարգի տիեզերական պատմութեանն գեանդել: Ի գոյն հարկ էր այնուհետեւ գրովանդակն եւ գմասունսն ընդ այնմ ամենայնի բերել ի կշիռ համեմատութեան, ընդ որում անկ էր նոցա միարանել: Յետ այնորիկ վասն որոշելոյ ինչ՝ կարեւոր պիտոյ էր գառանց աշատութեան բանադատութիւնն արկանել ի կիր եւ ջանալ ուղղել զայն ինչ՝ որում կարօտութիւնն եւ հնար գոյր ուղղելոյ» (Յոջր. ր):

Թօսքերովս կ'ակնարկէ հեղինակը այն նորաձևութիւնն եւ յեղափոխութիւնը Հայոց պատմութեան մէջ, զոր կու գար յառաջ բերել Բ. հասորիս մէջ:

Մինչ Ա. հասարին մէջ եղած էր հե-
տեւոյ մը նախապաշարեալ կարծիքներու
նկատմամբ Հայոց ծայման եւ հնազոյն՝ նա-
խաքրիստանկական պատմութեան, հիմնուած
Մ. Սորենացոյ տուեալներուն վրայ, եւ ջա-
նացած էր՝ հետեւելով Չամչեանի, արտա-
քին աղբիւրներն հաշտեցնել ներքնոյն, յըն-
թացս Բ. հասարին կը տեսնէ Գաթրընեան
հարկը, թօթափել ամէն կանխակալ միտք եւ
«բանազատութեան» քննազատութեան լու-
սով առաջնորդուիլ: Արտաքին աղբիւրներէ
բղխող յորդ հասանքի սովիւ տեսած է ան-
հնարաւոր պաշտպանել ահմային աւանդու-
ղութիւնները, կամ ջառագով հանդիսանալ
անոնց ստուգախօսութեան: Պատմաբելով
սորված է արդէն արուեստը պատմաբելու-
եւ լայնախոհ, խորաթափանց պնտութեամբ
արտաքին պատմութեան ելիւէջներուն եւ
փոխադարձ ազդեցութիւններուն, բմբնած է
Մ. Սորենացոյ Պատմութեան առաւելու-
կան նկարագիրը, եւ քաջախելուած ճշմար-
տախնդրութեան ողիւն՝ թօթափած է ամէն
կապանք ակնածութեան եւ երկիւղի՝ ժամա-
նակակիցներու դատափեաութեան սովիւ:

«Արդէս յայլում յամենայնի՝ նայնոյէս եւ
ի սմին ոչ այլ ինչ կայր մեր ի մաի՝ բայց
չեքմեանոյն սէր ճշմարտութեանն, այն՝ զի
ճոյնիմք զուր զարեգակնային ժամացոյց տիե-
զերացս ուղղել ըստ ժամացուցին զսր ի ծոցի
մերում գտանեմք, այլ զսա մանաւանդ ըստ

նմին յերիւրել՝ որչափ ինչ հնարն իցէ : Ասկայն եւ ոչ զայն ժպրհիմք ասել՝ թէ ամենայնիւ կատարեալ ինչ եւ անվրէպ առաջի բնծայեցաք, այլ զայս իմն բաւական համարիմք՝ եթէ զփուտ եւ զանհաստատ յատակն ի բաց պեղեցաք եւ զմասն մի ի հիմանցն զեակեցաք» (անդ) :

Գիտակցութիւնը, զոր ունի հեղինակը իւր վաստակին արդեանց մասին, գոհունակ սրտով արտայայտուած է, միանգամայն նաեւ անշափ համեստութեամբ : Գիտակից է թէ իւր աշխատութեամբ մագքրուած է Հայոց պատմութեան յատակը եւ ձգուած է քննական պատմութեան հիմք, որուն վրայ կարող է նաեւ ապագան քար քարի վրայ քարձրացնել շէնքը : Ինչ որ Գուաշմիզ 20 տարի յետոյ իւր պարծանքն համարեցաւ, եւ ուզեց խորել անմին առաջնութեան գափնեկտակը, Գաթրճեան վաղ արդէն կը կրէր զայն իւր հակասին վրայ :

Եթէ ոչ լիովին, բայց ըստ մեծազոյն շափին լուծուած էր Մ. Յոբենացւոյ արժանահաստութեան հարցը : Գաթրճեան զՄ. Յոբենացի իրբեւ. աղբիւր Տիեզերական, յատկապէս Հայոց պատմութեան արտաքսած էր հրապարակէն եւ յատկացուցած հայ Հեքոյոսին մեկուսացած անկիւն մը՝ հետո՛ւ Տիեզերական պատմութեան մեծակառոյց շէնքէն :

Քայլ մըն էր այս յատաջ, որ պիտի բա-

խէր ժամանակակիցներու ընդդիմութեան : Եւ այս է պատճառը, որ Փաթըրճեան կը գտնուի ինքնարդարացման՝ յայտնելով թէ իր բարի կամեցողութենէն վեր է ծոցի ժամացոյցին համաձայնեցնել արեւակնային մեծ ժամացոյցի սխալները. եւ կամ առհմային աղբիւրներու հաղորդած տեղեկութիւններով ուղղել յոյն եւ լատին ժամանակակից եւ հաւատարիմ աղբիւրներու հաղորդագրութիւնները, որոնց հետ նաեւ դրամագրատութիւնն եւ հնախօսութիւնը միաձայն են (էջ 86—89) : Բնականաբար ոչ անսոյսման պնդելով առհմային աւանդութեան ստուգութեան վրայ, ոչ ալ արտաքիններունը յախուսն մերժելով կամ անոնց ուրիշ հող շնորհելով մեծ օգուտ մը պիտի ստացուէր. այս ընթացքով, կը գրէ հեղինակը, «ոչ դարտաքին պատմադրացն կարեմք գմիտս հաճել եւ ոչ գմերոցն» . ուստի խոհեմապէս կը համարի ուրոյն ուրոյն բաժիններով ներկայացնել նախ Մ . Ստրենացուց եւ ապա արտաքին աղբիւրներու տեղեկութիւնները, թողլով պատ ընթերցողին գատողութեան կշռել ստուգողոյնը : «Ապա յիրար ի էր մեզ ոչ գմի պատմութիւն միսուսն պատմադրութեան զոհել, եւ ոչ տարածամ խառնամբ գերկոսին ի մի ձուլել բոնադրօսելով եւ գերկոսին միանդամայն այլայլելով, այլ այլուժ բախտաւորացոյն ժամանակի եւ աջողագոյն մտաց գիրսն թողուլ, եւ այնպէս յետ կարգելոյ գատհմային պատմադրութիւնն՝ մատչել սատ եւ

ի միւսոյ կողմանն ուրոյն պատմութիւն»
(էջ 89) :

Այսպէս միայն կարելի էր ստեղծել «զործ
բանագատական հանճարոյ» :

Հայոց պատմութեան նուիրուած են՝

«Հայք առ կայսերոք կեսարեան տանն
(ըստ տոհմային պատմագրաց), էջ 70—84 :

Բուն Հայաստան (եւ Պարթեւաստան)
առ կայսերոք կեսարեան տանն (ըստ արտա-
փին պատմագրաց), էջ 84—124 :

Հայք առ մնացեալ հեթանոս կայսերոք
(ըստ տոհմային պատմագրաց), էջ 162—172 :

Հայաստան (եւ Պարթեւաստան) առ
մնացեալ հեթանոս կայսերոք (ըստ արտափին
պատմագրաց), էջ 172—180 :

Հայաստան (եւ Պարսկաստան) [ամբ
253—484], էջ 458—558 :

Այս մասերու մէջ նկատի առած է Գա-
թրընէան գլխաւորաբար Հայոց քաղաքական,
եւ կից՝ համատօտիւ միայն՝ Եկեղ. Պատմու-
թիւնը. «իսկ զճառս եկեղեցական իրաց եւ
մատենագրութեան Հայոց այլում ընդարձա-
կազոյն տեղւոյ եւ ժամանակի պահեմք»
(Յոջր.) :

Այստ՛ա, որ հայ մատենագրութեան այս
պատուականազոյն գործը կրած է ընդհա-
տում երկրորդ հատորով : Գծուարին է այժմ
ըսել ընդհատման պատճառները : Բայց այս
ընդհատումով մնաց հայ պատմական գրա-

կանութեան մէջ բաց մը, զոր յաջորդող 80 տարիները չկրցան լեցնել¹³ :

Շեղինակը թողուցած է իւր անտիպ աշխատութեանց շարքին չորս հատոր՝ ընդհանուր պատմութեան հիմնական մասը, զոր ապա պիտի ընդարձակէր եկեղեցական, կենցաղական—քաղաքակրթական եւ արեւելեան—հայկական բաժիններով :

14. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԼԱՅՈՅ : Վրեննա 1851, 8°, էջը 62 :

Մինչ կը յանձնէր Տիեզերական Պատմութեան Բ. հատորն մամուլի, Գաթրքնեան ձեռք կը գարնէր ուրիշ կարեւոր աշխատութեան մը՝ Հայոց մտաւոր մշակոյթի՝ Մատենացութեան պատմութեան : Այս աշխատութիւնը մաս առ մաս լոյս տեսած է «Եւրոպա» շաբաթաթերթին մէջ եւ ապա ասանձին հրատարակուած :

Ընդարձակ ծրագիր մը կ'ուզէր իրականացնել հոն. Հայոց գրականութեան պատմութիւնը գրել սկիզբէն մինչեւ 1850, որուն մասնական բաժանումներն պիտի ըլլային .

«ԱՌԱՋԻՆ ԱԻՋՈՅ. Քրիստոնէութենէ առաջ 150 նախ քան զՔր.—305 յետ Քր.» :

¹³ Տիեզերական Պատմութեան զապափարի բժրանումը Գաթրքնեանի քով գեղեցիկ կերպով վերջուած է Դիւա. Ա. Գառպարեան, Ա ռ ա ռ է ե թ, 1931, Թ. 144—165 : Ուր սակայն կրճակեան անխոր սկզբունքներով ապօրոտած եւ ժամանակի բժրանումները հարկադրաբար հաշուի անող Գաթրքնեանի մէջ փնտռուած է շեղութիւնն անկրճ պատմագիր մը, որ չէ գտնուած բնականաբար :

1. Անդիր :

2. Գրաւոր :

ԵՐԿՐՈՐԳ ՄԻՁՈՅ. Քրիստոնէութենէ
Լաքր (305—1850) : Ասոր տակը՝

Առաջին Շրջան. Հայերէն գրութենէ ա-
ռաջ կամ օտար լեզուաւ ու գրով գրուած
(305—406) :

Երկրորդ Շրջան. Հայերէն գրութեամբ
ու լեզուով (406—1850) :

Ա. Յունական քրիստոնէական մատենա-
գրութեան ազդեցութեան տակ (406—1300) :

1. Աւղղակի յունական մատենագրու-
թեան ազդեցութեան տակ, այս ինքն՝ յու-
նական լեզուաւ ու գիտութեամբ (406—500) :
Առաջին քարգմանութեան ատեն : Ասոր՝

2. Անմատենագրութեան ժամանակ մը
(500—650) յաջորդելէն Լաքր՝

3. Երկրորդ յունարէն լեզուագիտութիւն
մ'ալ (650—750), այս ինքն՝ Սիւնեաց զարո-
ցին ժամանակները կու գայ : Երկրորդ քարգ-
մանութեան ատեն :

4. Անուղղակի (թարգմանութեանց միջ-
նորդով միայն) յունական մատենագրութեան
տակ (750—1050) :

5. Երրորդ յունարէն լեզուագիտութիւն
մ'ալ (1050—1250) : Երրորդ թարգմանու-
թեան ատեն :

6. Նորէն միայն միջնորդապէս յունա-
կան մատենագրութեան ազդեցութեան տակ
(1250—1300) :

Բ. Հոսմէական կամ ճշգրտ. Գերմանական-քրիստոնէական մատենագրութեան ազգեցութեան տակ (1300—1850) :

1. Միջին ժամանակի մատենագրութեան ազգեցութեամբ (1300—1600) :

2. Նոր ժամանակի մատենագրութեան ազգեցութեամբ (1600—1850) :

ա. Աւելի Բատլական, Եաքերը՝ դադրական մատենագրութեան ազգեցութեամբ (1600—1830 կամ 40) :

բ. Կէս մը դադրական, կէս մը գերմանական և մասամբ իմն անդգրական ազգեցութեամբ (1830 կամ 1840—1850 . . .) » :

Աշխատութեան այս ստուերագրիծը ցոյց կու տայ արդէն թէ սրպիտի «պատճառախնդիր — ժամանակագրական բաժանմունք» ընտրած իւր աշխատութեան, ձեռնարկած է բարձրացնել շէնքը : Գերմանական-հետադատական ոգին կը խօսի հոս իր մէջ : Ինչպէս ամէն տեղ, նաև հոս կը ձգտի Պաթրիսիան ներկայանալ «մէկ կողմանէ անաչառ, մէկայ կողմանէ ալ չափաորում քննադատութիւնը» (critique) յարգող, համոզուած թէ ուսումնասէր-բանասէրը, որ «իւր դադարաբէն ստիպուած է ճշմարտասէր ըլլալ», չի կրնար «իւր ներողամիտ դատմամբն անստոյգն ստոյգ» ընել, «եւս առաւել ստութիւնն ճշմարտութիւն» ընծայել : Ինքնախարսութիւն պիտի նկատուէր ամէն փորձ, որ «կեղակարծն իրեն համար անսարակու-

սելի» կը ձգտի ներկայացնել, որովհետեւ առ այն «ի՛նչ իրաւամբ ուրիշներուն եւ ի մասնաւորի՝ օտարներուն հաւանութիւնը կրնայ պահանջել»: Անաշատութեան հետ շափաւորութիւն է պէտք, այս ինքն ուր անտեղի է՝ շրջալ յախուսն եւ «թեթեւ կասկածներով» ասանց դրական ազդեցոյցի վճիռ կտրել հնութեան վերարեբեալ խնդիրներու մէջ, դարահաս զլորել բարձրագահ աթոռէն մատենագիրներ եւ կամ նոյն իսկ հայրենական մատենագրութենէ դուրս վտարել գանոնք:

«Աս երկու կողմանէ պահապէժ ճամբուն վրայ շիտակ քալելու հնարք՝ կիրքերէ ազատ ըլլալն է ու ճշմարտութենէ վեր պատուական բան աչքի առջեւն շունենալն է» (էջ 7—8):

Սկիզբը ընելով ձեռնարկութեան, հետագօտած է մանրակրկիտ գննութեամբ Առաջին Միջոցի առաջին շրջանը՝ «Անգիր ժամանակը»:

Որովհետեւ «անգիր ժամանակը» կը կանխէ դրաւորը, «հի՛ն լեզուի» մէջ կը փնտռէ հեղինակը հայ մտաւոր կրթութեան նախաւոր նշմարները: Եւ կը գտնէ հոն Բառեր, Անուններ, Առակներ, Երգեր, Զբոյցներ ու Ազգահամարներ, որոնք կ'ընծայեն քննադատին կռուաններ շափելու եւ կշռելու հայ մտքի ստեղծագործելու կարողութեան աստիճանները: Արդիւնքը աւելի քան յուսալի էր: Շատ յաջող եւ սրամիտ են իր գա-

տողութիւնները հոյ հնադոյն նրդերու մասին : Ի կատարածին քննութեան կ'աւնէ Գաթրքնեան «Նորագիւտ Գողթան երգը», որ 1851ին հրատարակի վրայ գրուած էր «Իբրև անարատ գոհար մը» : Բանասէր քննադատին գժուար չէ եղած հրատարականախառ նշաւակել անոր կեղակարծ կեղծիքը : Ուշագրաւն հետեւեալ տողերը . «Բանասիրակամին կողմանէ՝ առ երգը մեր ունեցած հարագատ Գողթան երգին մասերէն բնարելու շատ գժուարութիւն կ'ունենայինք՝ թէ որ ասիկա շինողը գիտնար ան այնչափ անգամ ծանուցուած , բայց զեռ աղէկ միտք շատնուած՝ էական գանազանութիւնը՝ որն որ հայերէն գրաւոր լեզուն ժամանակագրօրէն երկու արտոյ բարբառոյ (dialecteի) կը բաժնէ , մէյ մը հինգերորդ դարուն կէսէն զէպ ի վեր , մէյ մ'ալ հինգերորդ դարուն կէսէն զէպ ի վար : Բայց նոր Գողթան երգիչը կա՛մ զեռ չէ նանչցած եւ կա՛մ չէ թափանցած առ հայերէն բանասիրութեան պատմութեան մէջ գարապուխ մը շինող գիւտին : . . . Նոր Գողթան երգին լեզուն ըստ գոյացութեան նոյն դարուն երկրորդ կէսէն սկսեալ արտոյ եղած լեզուն է : . . . Իր լեզուն չէ թէ միայն ն . գարուի . կէսին լեզուն է , հապա նաեւ մեր աստեաներուն նորածեւ լեզուին կնիքը վրան ունի : Նախ առ կը ցուցնեն բառերը . կամ իբրև մեղի հասարակ եղած բայց հիներուն անլուր բառ , ինչպէս ահուելի . կամ հիներէն

տարրեր նոր նշանակութեամբ, ինչպէս՝ գեղապանծ (իրրեւ գեղեցիկ կամ վեհ, ուր որ հիներուն քով՝ գեղեցկութեանը վրայ պարծող կը նշանակէ)» եւն (էջ 57—58) :

Իւր յօրինուածութեամբն ու բովանդակութեամբը նորութիւն մըն էր աշխատութիւնս : Յաւ է որ այն իւր հիմնաքարերու վրայ մնաց անուարս : Գիտութիւնը չի կրնար բառ բաւականին շողբալ անոր դարումը : Կ. Միւլլէր լսելով որ Գաթըրճեանի թարգմանութեամբ լոյս է տեսած Երկրաշափութիւնը գնորագին գոչած է. «Հանձարեղ հեղինակը փոխանակ Մոչնիքը թարգմանելու թող շարունակէր իր Մատենագրութեան պատմութիւնը» : Բայց ունին քանքարաշատ մատենագիրներն ալ իրենց կամակը :

Թէ ո՛րչափ ցանկալի եղած է գործիս շարունակութիւնը, թող վկայէ հետեւեալ նամակը, զոր կ'ուղղէ Հ. Յ. Գաթըրճեանի հայերէնապէտ Հ. Պետրման .

Մեծարգոյ Տէր .

Ներեսցէ ինձ անձանօթի Պատուակահութիւնդ Ձեր զի յանդգնիմ գրել Ձեզ գտողս գայտսսիկ : Ընկալոյ ձեռամբ պատուելի եւ սիրելի Հ. Վ. Առաջնորդին Թանգարանիդ որ ի Բէրայ գառաջին տեսարակն պատմութեանն մատենագրութեան Հայոց՝ զոր Պատուակահանութիւնդ յառաջ

քան զերեքսասան ամս ի լոյս բնծայեաց ,
 եւ բնթերցայ զայդ մեծաւ ուրախութեամբ՝
 վասն զի նոր լոյս բերէ ի վերայ սկզբան
 մասենայրութեանն Հայոց : Լուեալ զի
 Պատուականութիւնդ ի քաղում ժամանակէ
 անտի պատրաստ ունի գամենայն զոր ինչ
 հետաքննութեամբ եղիտ ի վերայ մասե-
 նայրութեան յաջորդ ժամանակացն յոյժ
 ազաշիւմ զՁեզ ոչ միայն յիմում կողմանէ
 այլ եւս ի կողմանէ քաղում Հայոց եւ ամենայն
 Հայաստիրացն մի՛ յապաղել ասկե-
 ցուցանել զայս օգտաբեր գործդ Ձեր , թէ-
 պէտ եւ ես ցանկայցեմ զի զայդ ի գրաբար
 լեզուին եւ ոչ յաշխարհարատին որ զժուա-
 րագոյն ինձ է իմանայ՝ գրել կամեցիր :

Յուսալով թէ ներեաջիր ինձ զայս հա-
 մարձակութիւնս կամ եւ մնամ

Ձերում Պատուականութեանդ

անձնանուէր

Ի Բէրայ

H. Petermann

12 Հոկտ .

Վարժապետ յՄասնաբանի

1864

Բէրլինոյ որ ի Պրուսիոյ :

15. ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ՅՈՎՀԱՆ-
 ՆՈՒ ՍՏՈՒԳԵԱԼ ԻՐՐԵՒ ԿԱՒԵՐԱԿԱՆ .
 Հանդերձ ծանօթութեամբբ : Վիեննա 1877 ,
 8° , 42 53 (= Ecclesiae Ephesinae de obitu Jo-
 annis apostoli narratio ex versione armeniaca sae-
 culi V . nunc primum latine cum notis prodita .
 Curavit P . Josephus Cattergian . Viennae 1877) :

Կը հրատարակէ հոս Գաթղրճեան հայերէն Ե. դարու թարգմանութեամբ միայն ծանօթ բնագիրը եւ բանասիրական ուսումնասիրութեամբ կը ջանայ ապացուցանել անոր վաւերականութիւնը եւ Բ. դարու սկիզբը գրուած ըլլալը :

16. ՀԱՆԳԱՆԱԿ ՀԱԽԱՏՈՅ ՈՐՈՎ ՎԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ: Քննութիւն Հանդանակին ծագման, հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վիեննա 1891, 8⁰, էջ 49:

Իրրեւ մաս «Մ. Պատարագամատոյցքի» ուսումնասիրութեան ձեռնարկուած, ապա ընդարձակուած եւ ճոխացուած իրրեւ սոսնձին գործ աւարտած է 1870, Փետրուարին ի Հոսմ: Իր մահէն իրր 10 տարի յետոյ միայն լոյս տեսած է:

Հեղինակին նպատակն է քննել Հանդանակին ծագումն եւ յրնթացս դարերու կրած կերպարանաւորումը, այս առթիւ նաեւ նոյն սեռի պատկանող Հանդանակները առնուած են նկատի: Զուտ բանասիրական աշխատութիւն մըն է, հիւսուած պատմական տեսութեամբ: Թիւր հայեացքներ, սրոնք ժամանակ առ ժամանակ, նաեւ նորագոյն դարուն, յայտնուած են Հանդանակին շուրջը, կը քննադատուին տեղիս տեղիս եւ կը հերքուին:

Այս աշխատութիւնը հեղինակին կողմէն նաեւ լատին լեզուով խմբագրուած է. որ լոյս տեսաւ նոյն տարին. խորագիրն է.

De Fidei Symbolo quo Armenii utuntur observationes. Viennae 1893, 8°, IV, 52:

17. ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑՔ ՀԱՅՈՑ. քարգմանութիւնի Պատարագաց Յունաց, Ասորաց եւ Լատինացոց · հանդերձ քննութեամբք, նախագիտելիօք եւ ծանօթութեամբ ի Հ. Յովսէփայ վ. Գաքըրնեան: Հրատարակեալ հանդերձ Յաւելուածովք ի Հ. Յակոբոսէ վ. Տաշեան: Վիեննա 1897, 8° ժեծ, էջք ԻԱ + 782:

[ԲՆՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԵՆՆԱՅ ՀԱՅՈՑ, ՀԱՏՈՐ Ա:]

Գաթըրընեանի Գլուխ-գործոց աշխատութիւնն է այս, որուն վրայ աշխատած է 1864—1881 տարիներուն, վերջին երեք տարիներուն որչափ ներած են իր հիւանդութեան ժամերը: Իր փափազք, որ յառաջ հրատարակուած տեսնել այս կարեւոր աշխատանքը, գոհացնելու համար աջակցած էր իրեն 1878—1881 տարիներուն Հ. Ք. Սպենեան, որ առ սնարս հեղինակին մահաց նստած, անոր թելադրութեամբք ջանք տարած էր դասաւորել ձեռագիրը եւ նոր խմբագրութեան ենթարկել: Նաեւ հեղինակին մահէն ետքը շարունակեց Սպենեան վերջին կերպարանքը տալ գործին. բայց եւ այնպէս մնաց անտիպ, մինչեւ որ ուրիշ միաբանակից մը եւ հմուտ բանասէր մը Հ. Յ. Տաշեան ձեռք առաւ զայն եւ նոր լրացում-

ներով և յաւելումներով ի լոյս հանեց սքանչելի կատարելութեամբ :

Բանասէրը, պատմարանն և աստուածարանը խօսք կ'առնեն հոս Գաթրրճեանի գրչին տակ : Անտիպ բնագիրներ ի լոյս կը բերուին և կը լուսարանուին, ծիսական և աստուածարանական հարցեր կը դանեն մեկնութիւն, լեզուարանական շատ խնդիրներ կը լուծուին և պատմական և մատենագրական կնճիռներ կը հարթուին :

Միայն այս աշխատութիւնը քաւական էր հոշակելու հեղինակին անշափ հմտութեան համբաւը :

Մտադիր էր հեղինակը կարգ մը հայ բնագիրներ, որոնք առաջին անգամ հո'ս երևան կու գային, նաև ոչ-հայ շրջանակներուն ծանօթացնել լատիներէն թարգմանութեամբ : Բայց իր հիւանդութիւնը թոյլ չէր տուած իրականացնել այս ծրագիրը :

18. ՔԱՂՈՒԱՄՈՅՔ Ի ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՆԱԽՆԵԱՅ ՀԱՆԳԵՐՉ ՅՈՅՆ ԲՆԱԳՐԱԻ. ի Վիեննա 1849, 12⁰, էջ Ժ + 496 :

Որպէս զի գիւրութիւն բնծայուի հայ բանասէրներուն յունարէնէ թարգմանուած բնագիրները համեմատել սկզբնագիրներուն հետ՝ ըմբռնելու թէ ի՞նչ արուեստով թարգմանուած են անոնք և թէ ի՞նչ իմաստ ունին բառերը թարգմանութեանց մէջ, արդէն 1845ին ծրագրած էին Է. Յ. Գաթրրճեան և Է. Ք. Սպենեան հրատարակել Քաղուածոյք մը դասական մատենագրութենէն. հայերէն

և յունարէն բնագիրներով : Ի սկզբան մտա-
դրութիւն կար կցել բնագիրներուն նաև ծա-
նօթութիւններ բնթերցողի ուշագրութիւնը
հրատարակու համար նորիմաստ բառերու և
նաև թարգմանութեան արուեստին վրայ : Կը
յանձնուին տպագրութեան առաջին փոր-
ձերը . բայց կ'ընդհատի՝ Սպենեանի առաքե-
լութեամբ Չմիւսնիա մեկնելուն պատճա-
ռաւ : 1846, Նոյեմբ. 19 թղթով յորդոր կը
կարգայ Սպենեան, որ յանձն առնէ Գաթրը-
ճեան անձամբ ի գլուխ հանել ծրագրուած
աշխատութիւնը :

Հրատարակուած են այս անդ Յովհ. Ոս-
կերբերանի Մատթէի Մեկնութեան Ա. Ը.
ԺԳ. ԺԵ. ԺԹ. Սերբիանոսի է. ճառերն և
բարգձաթիւ հատուածներ Եւսերեսոյ Քրոնի-
կոնէն, հայերէն և յունարէն : «Ազգարարու-
թիւն» մը գործին սկիզբը վեր կը հանէ գա-
սական մատենագրութեան լեզուի բարձրու-
թիւնն և կատարելութիւնը և կը մատնանչէ
մատենագիրներու լեզուի յատկանշական-
ները :

19. Սերէոս կախկոպոս պատմագիր :
Եւրոպայ 1852, Թ. 21, էջ 82—83, Թ. 26,
էջ 102—103, Թ. 31, էջ 123 : Եւ Նորագիտ
կայերէն մատեան մը [Սերբոսի ի Հերակլ] .
Մասիս, 1852, Թ. 13 :

20. Ueber Petermanns Ausgabe der Igna-
tianischen Briefe, von P. Joseph Katergi ի Թեր-
թին Zeitschrift für die gesamte katholische

Theologie, IV. Bd. (1852, Wien), էջ 315—320:

JuI. Petermannի հրատարակութիւնն S. Ignatii Patris Apostolici quae feruntur epistolae una cum eiusdem martyrio. Collatis edd. graecis versionibusque syriaca, armeniaca, latinis denuo recensuit notasque criticas adiecti J. H. P. Lipsiae 1849, առիթ տուած է գրելու յօդուածս, ուր նկատի կ'առնէ յատկապէս հայերէն թարգմանութեան ժամանակը, եւ լեզուի ոչ-գասական նկարագրէն կը հետեւցնէ թէ թղթերու թարգմանութիւնը չի կրնար Ե. դարուն կատարուած ըլլալ. «Գիտուն ուսուցչապետը կը համարի թէ հայերէն թարգմանութիւնս ատանց տարակուսի Ե. դարուն կատարուած է: Բայց հայ բանասէրները, որոնք իբր 10 տարիէ ի վեր սկսած են քննադատել իրենց լեզուի ոսկեղարու՝ այս ինքն Ե. դարու հայերէնի առանձնայատկութիւններն ամենաստոյգ նշաններով, շեմ կրնար այս կէտին մէջ համակարծիք ըլլալ իրեն. վասն զի այս թարգմանութիւնը թէեւ բովանդակութեան պատշաճ՝ սահուն հայկարանութիւն մ'ունի, բայց կը պակսին անոր այն սեպհական յատկանիշները, որոնք կարող ըլլային Ե. դար բարձրացնել զայն»: Այսպէս գասական հայերէնի գիւտը սքանչելի կերպով կ'օգտագործէ Գաթրճեան արդէն 1849ին, նաեւ ի լուր Եւրոպացի գիտուններու՝ լուծելու բանասիրական հարցեր: Իսկ

ուրիշներ զբաղած էին այն ատենները քննադատելու, խժրժելու գիւտին արժէքն, անտեսելով անոր բանասիրական մեծ նշանակութիւնը:

21. Ի գրուածոց Հ. Յ. Վ. Ի Գ. հասակոտարք: Հինգերորդ դարու չորս հոյ պատմագրութեանց ժամանակները (Կորիւն, Մ. Խորենացի, Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի): Հանդ. Աժս., 1887, էջ 9—12:

— Ազգաթանգեղոս: Հանդ. Աժս., 1889, էջ 24—25:

— Փ. Բիւզանդացի: Հանդ. Աժս., 1889, էջ 40—43:

— Մաշտոցեան լեզուն. 1913, էջ 719—723:

22. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԵՒ ԷՋՄԻԱԾՆԱԿԱՆ ԳԱՒԱՆՈՒԹԵԱՆՅ: Գրեց Հ. Յ. Գ.: Կ. Պոլիս 1864, 8°, էջ Իէ + 520:

Էյս տեսած է 1865 Մարտին: «Առ ձեռնարկութեամբ յայտնի վասնզի մէջ ենք շատերուն անհասոյ բլլալու, բայց իրաւամբք՝ եւ ոչ մէկու... Համոզուած ենք թէ որչափ անկեղծ բլլանք եւ սեթեւեթելով Աստուծոյ խօսքը մարդկան առջև չնկնողնք (Բ. Կորնթ., Գ. 2), այնչափ աւելի օգտակար ծառայութիւն բրած կ'բլլանք թէ՛ ճշմարտութեան եւ թէ՛ սիրոյ» (էջ ԺԲ—ԺԳ):

Այս սկզբունքով եւ այս համոզմամբ կը ձեռնարկէ Հ. Գաթրըճեան ուսումնասիրել

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ դաւանութիւններու մէջ նկատուած հիմնական տարբերութիւնները, հերքելու համար այն անճիշդ բժրոնումը, որ կը տիրէր ժամանակին՝ երկու եկեղեցիներու դաւանարանական կէտերու նոյնութեան մասին: Հիմնուած հրապարակի վրայ չբջող «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» կոչուած կրօնի դասագիրքերու վրայ, կը հանէ երևան հիմնական կէտեր, որոնք իրենց բառական առումովը կարող են կաթողիկէ վարդապետութենէն խոտորող տեսակէտներ նկատուիլ: Անշուշտ աւելի քան ուրիշ մը՝ ինքը հեղինակն ուրախ պիտի բլլար, եթէ այս հիմնական կէտերը գոյութիւն չունենային և եթէ ունէին՝ բարձուէին: Արտվհետեւ ինքն էր որ առաջին անգամ ազատագէժ և անպատրուակ հրապարակի վրայ դրաւ ինչ որ ըստ գոյացութեան ցայն վայր կար հրապարակի վրայ, ժամանակը անակնկալի առջև դրաց ինք գինքը և այլայլեցաւ: Գաթողիկէան որ վարդապետն էր Կաթողիկէ վարդապետութեան և ջատագովը անոր տեսակէտներուն, արտայայտուած էր անաշատ և համարձակ, նա՛ և բանասիրական մանրազնին քննութեամբ, որուն թերեւս պէտքը չկար գտնէ ինչ ինչ կէտերու մէջ:

Ամբողջին մէջ կը փայլին հեղինակին աստուածարանական իրաց խոր հմտութիւնը

և արդային մատենագրութեան նուրբ ծա-
նօթութիւնը :

23. ԻՐԱԽԱՆՈՂԻ ԿԵՂՄԻՔ ԵՒ ԻՐԱՅ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆՔ Ի ԲԱՆԻ ՎԱՐԳԱՊԵ-
ՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ : Գրեց Հ. Յ.
Գաբրընեան : Վրէննա 1873, Տ⁰, էջ 164 :

Եթէ ժամանակն այնպէս երեւցուցած է,
թէ անհրաժեշտ է ցրել ջրել Չամուրճեանի
«Իրաւախօհին» տարտամ խոհերը, բայց հե-
տևորդ ժամանակը ապացուցուց թէ զուր
ժամավաճառութիւն էր անոնցմով դրազիլը :
Գաթրընեան ընդարձակ ծրագրով պատրաս-
տուած էր պատասխանել, ինչպէս Ա. տեա-
րակէս կը տեսնուի, որ նախաշաւիղ մըն է
լսի :

Յանձնած էր Բ. տեարակն ալ տպարան,
և սկսած էր տպագրուիլ : Բայց յընթացս
տպագրութեան հեղինակի կողմէն նոր յաւե-
լուածներն և յապաւումները յառաջ բերին
Տպարանի վարչութեան և հեղինակի մէջ
անհամաձայնութիւններ — Գաթրընեան այս
միջոցին կը գտնուէր Հոսմ — որոնք պատ-
ճառ եղան տպագրութեան ընդհատութեան
(13 Յունուար 1874) :

Հետաքրքրական էր Բ. տեարակիս եր-
կորդ մասը : ուր հեղինակը յեցած յառ-
կայէս Թղթոց գրքի նորագիւտ — այն ժա-
մանակ անտիպ — վաւերագիրներու վրայ,
կը յուարանէր հայ եկեղեցական պատմու-
թեան մէկ կարեւոր շրջանի, 2.—Ը. դարե-

բու գէպքերը: Այս մասերը կը գանուին այժմ Հեղինակին անտիպ գործերու մէջ:

24. ՄԱՍԻՍ ԼՐԱԳՐՈՅՆ ԱՍ ՏԱՐԻԱՆ 114 ԹՈՒՈՅՆ ՄԷՁ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՀԱՏՈՒԱԾԻՆ ՎՐԱՅ ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍՔ: Վիեննա 1854, 8°, էջ 12: [Անանուն հրատարակուած:]

«Որչափ վէճեր սիրած չենք, որչափ վէճեր սիրելու չըլլանք, գիւրաւ չենք կրնար հրաժարել ան առիթներէն ալ, որոնցմով հրախրուած ենք՝ ամէն կողմանէ քուէները նետուելէն ետեւ, գրեթէ երկու խօսք ալ մեր կողմանէ հանդանակելու» . այս խօսքերով կ'իջնայ ասպարէզ Գաթրրճեան հերքելու Մասիս լրագոյն անճիշդ, միանգամայն անպատշաճ ձևով արտայայտած տեսութիւնները, նկատմամբ Պրոս Թ. Ի Հայոց հանգէպ ընթացքին: Կուս եւ Գաթրրճեանի մտքերը, ուժեղ՝ շեշտը, խոր՝ հմտութիւնը, պայծառ արտայայտութիւնները, որոնք սլաքներ կ'արձակեն հակառակորդին, բայց առանց վէրք պատճառել ուղելու:

25. ԲԱՆ ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ Ի ՄԱՀ ՊԵՏՐՈՍ ԷՖԵՆՏԻ ԵԱՂԼԳՃԵԱՆ ԽՕՍԵՅԵԱԼ Ի ՊԵՐԱ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՅԵԿԵՂԵՅԻՈՋ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅՅՅ ՄԱՐՏԻ: Վիեննա 1875, 8°, էջ 15:

26. ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ:

ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆՅ ՄԱՏԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ:

ՄԱՇՏՈՑ:

ՏՕՆԱՅՈՑ:

Ինչպէս Սրբազան Պատարագամատոյցներու, նոյնպէս Եկեղեցական միւս մատեաններու քննական հրատարակութիւնը դադարականն էր հոյ մեծ բանասէրիս: Շատ ատաղձ հաւաքած էր Գաթրընեան այս նպատակաւ: Դժբախտաբար 1853—1877 տարիներուն իր բազմազարդութիւնը դպրոցական, գործակալական եւ Եկեղեցական—գատրիարքական գործերու մէջ չչնորհեցին իրեն ազատ ժամեր ի գլուխ հանելու այս ծրագրուած աշխատութիւնները:

Երկարադոյն ժամանակով գրազոյցած է զինքը մասնաւորապէս Կանոնագրքի քննութիւնը: Կազմած էր արդէն ներածութիւնը, գասաւորած էր նիւթերը եւ կը խորհէր սկսիլ հրատարակութիւնն մաս առ մաս՝ հանդերձ լատիներէն թարգմանութեամբ: 1868ին կ'առաջարկէր H. Petermann հայերէնագէտին լանձն առնել լատիներէն թարգմանութիւնը: Բայց մնաց այն իւր նախնական խմբագրութեան մէջ անաւարտ:

Այս գործը, որ Սրբազան Պատարագամատոյցքին կից իր նշանաւորազոյն աշխատութիւնն պիտի ըլլար, յուսանք թէ նման Ս. Պատարագամատոյցի պիտի տեսնէ օր մը քաղցր լոյսը եւ պիտի կանգնուի այսպէս բա-

նասէր հեղինակին շիրմին վրայ նոր մահարձան մ'ալ, պատմող անոր բարձր Անուան:

Հ. Յ. ԳԱԹՐՐՃԵԱՆ — ԲԱՆԱՍՏԵՂՆ

Չարմանալի՞ պիտի երեւամ, եթէ բանասէրի մէջ փնտռեմ բանաստեղծ մը: Գաթրրճեան չէ պարծեցած երբեք իւր բանաստեղծական հանճարով: Բայց պահանջած են տոբիթները բանասէրի գրչէն ալ տաղեր. եւ չէ խուսած Գաթրրճեան եղբարց իղձերութարգմանն ըլլալ:

Մխիթարեան Տաղարանի մէջ կը պատահիմ տաղի մը, որ Գաթրրճեանի ստորագրութիւնը կը կրէ: 1840 Նոյեմբեր 15ին իր շորս ուսումնակից ընկերները՝ Հ. Անանիա, Հ. Տիմոթէոս, Հ. Մատթիա եւ Հ. Ղեւոնդ քահանայական ձեռնագրութիւնը կ'ընդունին: Այս ուրախական օրուան առթիւ կը ձօնէ նորընծայից իղձերութունջ մը, ուր եթէ ոչ բանաստեղծական աւիւնով, բայց գոնէ վառ իղձերութեան ճառագայթներու տակ կը հասունցնէ ծաղիկ երիտասարդութիւնը պատուիներ, որոնք համեզ են նաեւ դար մը ետքը:

Ինձ թոյլ պիտի տամ ամբողջութեամբ ներկայացնել հոս սիրոյ նուազս, որ կարող է նաեւ նմոյշ մը ծառայել դասական հայերէնով առաջին թոթովանքներու, ստանաւոր չափով: Գաթրրճեան տակաւին Կղերանոցի մէջ էր:

ՆՈՒԱԳ

Ահա բժրիչ նահատակք,
 Այ թաթաւեալ յիւզ խառնակ.
 Այ պարկ տուեալ ըստ անձին
 Եւ ի ժաբափկաքն անցին:

Այլ պընդակազմ գտուեալ յոյժ
 Օծեալ ըզմեռս յիւզ անոյշ,
 Եւ զիբկ ընդ զիբկ խառնեալ աստ
 Արկին ըզգեւորն տապաստ:

Այժբժ գիւաց ձայն գուժէ,
 Ի Հայաստան ի կուսէ,
 Իբրեւ բարբառ ինչ փոզոց
 Ընդ հրապարակս ընդ փոզոց:

Վասն էր են ողբքն այն եւ ցաւ.
 Մի՛թէ մեհեան հարթեցաւ,
 Եւ կամ յերեզն աւանի,
 Երամ չբրժացըն գանի:

Այ՛ ասեն, զի շորք քաջք
 Գան ի ժառոց ընդ ասալ
 Չիք սուր ի մեռնս նոցայ
 Խոցել ըզբուրժս յանխընայ:

Բայց Աստուծոյ բանըն սուրբ
 Սուսեր գլեզուս արար հուրք,
 Ըզբա՛նանայս մեր խոցել
 Յերկիր տազալ կործանել:

Ձայն ամուլոցն ինձ լըսի,
 Հեծեն ի լուծն Յիսուսի,
 Եւ լան ըզհասկս ազազուն
 Եւ զարատրայն Արատգուն:

Ձի եւ արեամբ թացեալ դաշտ
Այժմ անջրբոյի եւ երաշտ
Ձիք ինչ ի կալրս նորայ
Ոչ արժքախք ոչ սրայ:

Բայց Հան աէր զամբ պատգամաց
Հոսեւ զանձրեւըն կամաց
Արդ ցոզեցին ջուր մեզ ամբք
Եւ զընդըշեն մարդք ծաղկամբք:

Այսուհետեւ ոչ պատուէր
Ամպոց իւրոց տացէ աէր,
Թէ մի զակօսըն կանուի
Լըցցէ յամպոց ջուրցըն ուի:

Բազմականաց աչք ամէն,
Ի քո երեսարդ զիմեն,
Յարժամ ժրդակալ հայիս Հայր,
Ընդ թիւ սրգւոց եւ համար:

Ոչ այնպէս ինչ արագ հաւ,
Թեւոյք թըռչունըս ծընաւ
Որպէս բազկօք զբրդեալ դուն
Մնանիս զոգիսըն թըռչուն:

Յըսոյիտակեալ արարայն,
Ի հունձս հասեալ է սրայն.
Եւ ի յալիսն ի սոյիտակ
Ըզգատուի թեանցըն վատակ:

1840 Նոյ. 15:

ԵՂ. ՅՈՎՍԷՓ ԳԱՔՐԸՐՃԵԱՆ

Նուազս գեղազարդուած էր գեղեցիկ
Հրջանակով մը՝ զորմ Վիշէն Այարնեանի
Ճարտար վրձինին:

Այս տեղ կը բաժնուիմ Հ. Յալաչի Գաթրբնեանէն, յուսով թէ շուտով պիտի ունենամ առիթ վերադառնալու իրեն և նկատելու իր սգին իր սննդակից բնակերներու և ձեռնասուն աշակերտներու մէջ, որոնք իր մեծ գիւտին՝ դասական հայերէնին հետեւողներն եղան :

Է.

ԱՐԵՆՆԵՅԻ ՄԻՒՆԵՐՆԵՆ ԳՊՐՈՅԸ
1840—1854

Հ. ԸՆՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Կարելի չէ խօսիլ Հ. Յ. Գաթըրճեանի վրայ եւ բժրունկ անոր կատարած գործը, առանց մօտէն ծանօթանալու անոր սննդակից եւ ուսումնակից ընկերներու հետ, որոնք անոր գործակիցներն եղան «բանասիրութեան պատմութեան մէջ գարագլուխ մը շինող գիւտին»՝ սակեղարեան հայերէնի յայտնութեան աշխատանքներու մէջ:

Անոնք կազմեցին ապա Բանասիրաց Ժողովը, որուն հսկողութեան յանձնուեցաւ գիւտին անդրադոյն ուսումնասիրութիւնը, գործնականին մերձեցումն եւ տարածումը:

Այս ուսումնակիցներուն աորնթեր արժանի են յիշատակութեան նաեւ անոնց առաջին աշակերտները, որոնք մեծ ուսուցիչներու դաստիարակութեան տակ զարգացան դասական հայերէնի ուսման մէջ, եւ մնալով հաւատարիմ գծուած յատակագծին՝ բարձրագոյն կատարելութեան հասցուցին սակեղինիկ բարբաոր:

Գաթըրճեանի թէ՛ գործակիցներն եւ թէ՛ աշակերտները, այնու որ եղան մատենագիրներ գասական հայերէնի, հաւատարիմ նմա-

նողութեամբ սակեղէն դարու վարպետներուն, հանդիսացան հոյակապ եւ քաջանուն իրենց ե՛ւ մեծ ե՛ւ փոքր սակեցծադարծութիւններու մէջ:

Հ. ՄԱՏԱԹԻԱ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Գաթրբնեանի երիցադոյն բնկերն էր եւ դասով մը բարձր՝ Անտոն Պէրպէրեան (1840էն սկսեալ անուանուած Հ. Մատաթիա Գարագաշեան) . ծնած է 1818 Փետրուար 11ին Կ. Պոլիս: Հայրը՝ Գրիգոր († 1846) իւր բազմանգամ գերդաստանէն երեք զուակ նուիրած էր Միաբանութեանս . երիցադոյն եղբայրներէն էր Անտոն, որ 1832 Օգոստոս 22ին կը հասնի Վիեննա եւ յատաջաղէժ կը զարգանայ ուսումներու, մանաւորապէս մայրենի լեզուին մէջ: 1836, Դեկտ. 8ին կ'անդամագրուի Միաբանութեանս եւ 1840 Նոյեմբեր 1ին կ'ընդունի քահանայական ձեռնադրութիւնը:

Ի բնէ տաքարիւն եւ հանճարեղ՝ աւելի բանաստեղծական քան բանասիրական բերում կը յայտնէ իր մէջ: Տակաւին 16ամեայ կ'երգէ նա արգէն աւիւնոս տաղեր, ժժ. դարու ընկալիւղ գրաբարով, խանդավառուած դարուն հռչակուած բանաստեղծներու շունչով:

Թէպէտ երևակայոս, աշխոյժ եւ աշխա-

տասէր էր Գարագաշեան, բայց կը պակսէր իրեն ծննդական միտքը, և բանասէրի տրամադրութիւնը: Ասոր հակապատկերն էր Գաթրըճեանի նկարագիրը, որ լըջութիւնը կը յարդէր ևւ կ'ընթանար յամբարայլ բայց չըջահայեաց: Սակայն ևւ այնպէս դայրոցական սեղանի առջև սիրեցին զիրար երկու համշխրակներս. Գաթրըճեան իւր ծննդական մտքով ևւ բանասէրի տրամադրութեամբ, Գարագաշեան իր խանդավառ բնուորութեամբ ևւ ջանասիրութեամբ կազմեցին մէկ ամբողջութիւն. կնքեցին անոնք դադափարակցութեան դաշն, ևւ եղան ինչպէս Գաւիթ ևւ Յովնաթան:

Մինչ Գարագաշեան 1835ին արդէն տիրացած մայրենի լեզուին, սկսած էր հիւսել երգեր, Գաթրըճեան նոր սկիզբ բրած էր ծանօթանալ հին լեզուի տարրներուն: Բանասէրը շուտով խօսեցաւ իր մէջ. զգաց թէ դարերը ունին իրենց սեպհական բարբառները. ունեցած է հայերէնը իր զարգացման վերելքն ու վայրէջքը. ևւ որովհետև գրաբարը մեռած լեզուներու թուին մէջ է, հարկ է նմանութեան օրինակ այն դարն ընտրել ուր լեզուն իւր վերելքի բարձրագոյն գագաթնակէտին վրայ կը գտնուի: Անոր անդրադարձութիւնները կը խանդավառեն Գարագաշեանը. ի միասին կը խորասուզուին լեզուի ուսումնասիրութեան մէջ ևւ կը յայտնեն հայ

լեզուի ոսկեզարը: Այս գիւտի մասին խօսեցայ արդէն ընդարձակ:

Գարազաշեան կը ստիպուի փոխել իւր բարբառը: Յընթացս երեք տարիներու նա կը տիրանայ դասական հայերէնի:

Սկսեալ գայրոցական շրջանէն մինչեւ 1848 Գարազաշեան Միարանութեան բերանն է, յայտնելու եղբարց իղձերը պատեհ առիթներուն քաջարուեստ տաղաշափութեամբ: Բոսուէի թարգմանութիւնը հրատարակելու լելէ կաքը կը գտնենք զինքը պատաղած Ռասինի Կրօնքի երգը հայացնելու: ունի իր ձեռքին տակ նաեւ Վերդիլիոսի Մշակականքը, զոր նոյնպէս տաղաշափութեամբ կ'աշխատի վերածել հայերէնի: Այս շրջանին կը հրատարակէ ճարտասանութիւնը և Ռումանց նկարագիրը: Իրրեւ անդամ Բանասիրաց ժողովին կը յանձնուի իրեն դասական հայերէնի վերածել Հ. Մաղաքիա Սամուէլեանի Ռուման Փիլիսոփայութեան աշխատութիւնը: Նա գրողած էր նաեւ Մատենագարանապետութեամբ և Կղերանոցի մէջ դասաւանդութեամբ:

1848 Յունիսին իրրեւ ուղեկից Գեր. Ա. Ազարեանի կ'երթայ Տրիեստ, ուսկից ջիջ կաքը (Օգոստ. 15ին) կը մեկնի Չմիւռնիա, զործելու հոն Միթիթարեան Վարժարանին մէջ: Յաջորդ տարին Յուլիս 27ին կը կտիէ հայրենի հողը՝ Կ. Պոլիս, ուր կը սպասէին իրեն անձկանօք Մայրն և եղբայրները:

Դժբախտ արկած մը դրած էր իր վրայ պարաքանձամբ մխիթարութիւն ջամբելու ծնողաց : Նոյն տարւոյն , Յուլիս 6ին Դանուբի մէջ ջրահեղձ եղած էր ի Վիեննա իր հարազատն Եղ. Գրիգորիս :

Դեռ նոր էր բուրած Գարազաշեան երիտասարդութեան 30ամեայ տարիքը : Անխորձ էր : Տէր տաքարին բնաւորութեան , վառուած ազգասիրութեամբ , սնած դասական հեղինակներու շունչով , կը փնտռէր Կ. Պոլիս գաղափարական աշխարհ , գործունէութեան վարուն ասպարէզ . բայց մայրաքաղաքը չէր բնծայեր իրեն այն երազած աշխարհը : Հայ կեանքը , մասնաւորապէս հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին շատ շփոթ պայմաններու մէջ էր : Մխիթարեան Վարժարանը , որ զո՛հ գացած էր հրդեհի , չէր կազմակերպուած ի նորոյ , թէև բարձրացած էր ի Բերա նորակառոյց շէնքը : Յուսախարութիւնը շարաշար ազգեց երիտասարդ , խանդավառ Գարազաշեանի վրայ : Իր թղթակցութիւններն այս շրջանէն համակ եռանդ , անզուսպ մղում գործելու դպրոցական ասպարէզի վրայ , հրապարակի վրայ , դաստիարակութեամբ եւ քարոզչութեամբ , երեւան կը բերեն : Ոստումներ սիրող եռանդը շունեցաւ համբերութիւնը ժամանակի բնթացքով հասնելու իւր ձգտումներուն :

Յուսահատ իւր ճանապարհին վրայ զգաց կամաց կամաց թոյլ իւր ոտքերուն տակ կրօ-

Նախան եւ կրօնաւորական հոգր. եւ ահա երբեմնի եռանդուն վանականը, Մխիթարեան անուան վրէժխնդիր Գարազաշեանը, նա որ բուն թափով կը բողոքէր վանական եւ կրօնական կարգերու յամբաքայլ կամ յետախաղաց ընթացքին դէմ, կը դեղեւի իւր սկըզբունքներուն մէջ, կը մասնուի անասրբերութեան եւ աղատան կը փնտռէ բողոքականներու քով: Զուր տեղ փորձեց Մխարանութիւնն յետս կասեցնել անդրադոյն սայթաքումներէ իւր մխարանն, ընդ վայր աշխատեցան անոր անդակից ընկերները շահիլ մուրհակը: 1855 Օգոստոս 30ին յայտարարուեցաւ Գարազաշեանի, թէ կը դադրի Մխիթարեան Մխարանութեան անդամակցութենէ:

Թէ այս շրջանին արդէն պղտորուած ըլլայ իր մխարք Բիւխնէրեան նիւթապաշտ փլիսոփայութեամբ, թոյլ չեն տար հաստատել իր նամակները:

Այնուհետեւ դեռ կէս դար ապրեցաւ Գարազաշեան († 1903) անձնատուր դպրոցական եւ հրատարակադրական գործունէութեան, նաեւ գրական աշխատանքներու: Իր բազմաթիւ դպրոցական—դաստիարակական աշխատութիւնները իրրելու Դասադիրքեր տեսան շատ հրատարակութիւններ: Բայց իրրելու ըսել աշխատութիւն երեւելի եղաւ միայն Քննական Պատմութիւնն Հայոց, Ա.—Գ. մասերով, որ լոյս տեսաւ ամբողջութեամբ 1895 թուին: Դասական հայերէնի իր անշափ

Հմտութիւնը մնաց Երկար ժամանակ ծածկուած յանթեղի: 1886—1888 տարիներուն, Երբ միւսանգամ լեզու առաւ ան իր գրչին տակ «Ճաշակ սակեղէն դպրութեան» ամսօրեայ հանդիսին մէջ, շատ այլապէ կը լսուէին արդէն հնչիւնները: Առանձին յիշատակութեան արժանի է հոս նաև իր աշխատութեամբ լոյս տեսած «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց, ըստ նշգրիտ քարգմանութեանց նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ երբայական և յունական բնագրաց. Կ. Պոլիս 1892—1895: Մեծ պատիւ չըբար իր անուան իր տարապայման եռանդը, որով ջատագով կը հանդիսանար գրարար լեզուի, իրբև գրական լեզու անոր շահելու նախապատուութիւնը աշխարհարարի ի մնաս: Իր գրարարախառն աշխարհարարը շատ քիչ հետևորդներ ունեցաւ ժամանակին:

Բարձր տարիքի մէջ, գրեթէ 85ամեայ, կնքեց Գարազաշեան իր կեանքը († 17 Գեկտ. 1903, Կ. Պոլիս), հաշտուած Ս. Եկեղեցւոյ հետ: Քահանայաթագի տխուր հանդէսը խմբեց իր շուրջը մարդկան բազմութիւնը տալու վերջին յարգանքը մեծ հայկարանին: Եւ արդեամբք ալ Գարազաշեանի համբար կը հանդէսէր իր 1840—1848 տարիներու գործունէութեան մէջ: Հոս և ոչ Ճաշակի մէջ պէտք է փնտսել քաջ հայկարանը, քաղցրախօս լեզուն և գարգաւէր մատենագիրը:

Իր գործերն են.

1. Բոսուետայ հօսք վասն Տիեզերական Պատմութեան. *Գարութիւն Ա.* (1841) : *Տե՛ս վերազոյն*, էջ 215 :

2. Ղ. ՀՈՒԱԿԻՆՆԵԱՅ ԵՐԳՔ ՎԱՍՆ ԿՐՕՆԻՑ. զոր քարգմանեալ է Հ. Մատարիայ Գարագաշ յաշակերտաց Մեծի հօրն Միսիքարայ եւ ծախիւք ազնուական Տեառն Անտոնի Ռոմաշկան դրոշմեալ : Ի *Վրէննա* 1842, 12°, էջք 2 + 496 :

Ոչ լոկ թարգմանիչ, այլ իրրեւ յարասող մը Ռասինի առդերուն հրապարակ ելած է հոս Գարագաշեան : Ուղեւորվ հայացնել զազգիացի բանաստեղծին մտքերը ճոխ յանդերով եւ զասական հայերէնով, գտնուած է անհրաժեշտ հարկի մէջ լայնել խօսքերը, շեղիլ բառական թարգմանութենէն, ինչպէս անձամբ կը խոստովանի. «Աւ շինիցի ինչ խափան առ ի գնոյն օգուտ շահելոյ, եթէ ուրեք ուրեք հայերէնս քան զգաղիերէնն ընդարձակազոյն իցէ. զի զգոյն առատ մեծատուն մեծութիւն լեզուիս այնպէս պահանջէր. նա եւ իշխանութիւն է մանաւանդ որոց զերգս շափով թարգմանիցեն, մի կարի կասկեալ կալ ընդ օրինակին, այլ ընդ միտան նայել ընդ մատենագրին. զոր իշխանութիւն եւ մեզ եւս շնորհիցես, ուսումնասէր դու, յորժամ ի ձեռն առեալ ընթեռնուցուս զգեղեցիկ ճառսդ. արդարեւ զուարճանայցես, զուարթանայցես, անկանիցիս ի բարւոք կափուրն . . . » (Յատաջարան) :

ժամանակակիցներն և նորագոյնները թարգմանութեանս մէջ զազդիւրէն բնագրին ճշգրիտ անդրադարձութիւն մը փնտուցին և զտան կատարեալ ազատութիւն կալէ և կապէ: Արդարացումը, զոր կը կանխէր թարգմանիչը խնդրել ընթերցողներէն, արժանի էր զիջող ունկնդրութեան: Երիտասարդ բանաստեղծէն և քաջ հայկարանէն կրնար պահանջուիլ ուժեղ հայերէն և կանոնաւոր տաղաչափութիւն. ա՛յս պիտի ըլլար իր նուէրը հայ մտանագրութեան: Կար այն տեղ ամենաճոխ վերջավանկով, հեղատահ ընթացքով, քաղցրալուր հոսանքով չափաբերութիւն, հարուստ բառամթերքով և օրէնքներուն համապատասխան զտտական հայերէն: Ամէն պահանջքի տրուած էր լիուլի բաւականութիւն. անթերի էր յաջողութիւնը:

Ինչպէս 1843ին կանխագուշակ եղած էր Հ. Արսէն Բաղրատունի, պիտի չյայտագէր Հին Դպրոցը կրկին թարգմանութեամբ տալ Ռասինը հայ ընթերցողներուն: 1844ին արդէն երեւցաւ Բագմաժէպին մէջ (էջ 102) հատուած մը Ա. Երզնէ «հաւատարիմ թարգմանութեամբ». իսկ ամբողջութեամբ լոյս տեսաւ 1873ին՝ Լուդովիկոսի Ռասին Երզ ի Կրօնս. քարգմանութիւն Հ. Եղուարդայ Հիւրմիւզ, Արքեպիսկոպոսի Շիրակայ ի Միսիք. ուխտէն: Վենետիկ 1873:

Կրկին թարգմանութիւններէս ճաշակ մը պիտի տամ ընթերցողներուն, համեմատութեան գնելով հատուած մը Ա. Երզնէ:

ԳԱՐԱԳԱՆՆԵՐ, էջ 40—45:

Ան՛կ, դու՛ որ զայդ շափ նըշանս
 Իբրեւ ուշինչ համարիս,
 Անտ աննախանձ եւ տառա
 վայելելոյ ի բարիս:
 Որ զարարիչքն թողեալ
 Կենդանութեան եւ տարեր,
 Ըրդ իզուանոյն պատահար
 քեզէն Աստուած արարեր:
 Այլ ազէ եկ ժեկնեա ինձ
 դու ըզն ինտանքն վաստակ,
 Որոյ ոչ սրահք են յեայ,
 ոչ յառաջոյ անզատակ:
 Ճարասարակա իմաստուն՝
 որ ըզմեզուն իւր արկաւ
 նըշանակերարն զեզով,
 պատըսպարել ընդ յարկաւ:
 Զխա՛րդ նըստեալ իբնամով
 ըզկրքկտակերարն շինէ,
 Քազեալ կրքկուս բերանով
 ի մատուոր իւր շինէ:
 եւ կամ զի՛արդ առ ի պէտս
 իւրոյ ազնիւ շինուանոյ,
 Մեփէ ըզկտարն մանրեալ
 բալտրամեւ մանուանոյ:
 Ուստի՛ թըռչունս պս ուսու
 շինել իւր տուն զաղարման,
 Տըքնեալ ըզտիւ եւ զգիչեր
 անեկ ծնընդոցն զարման:
 Ո՛րչափ զահոյս քե՛նեզեայս,
 եւ յորինեալ անկողին
 Ի մէջ սառոյ եւ ծառոյ
 յեա ծնընդոցն թողին:
 Հայրքն թուոցեալ հեռանայ
 իբնդրել ի գաշտըս պարէն,

Եւ ցանկալի ամուսնոյն
 Հանեալ բաժին յաւարէն :
 Վարուժանին մընալով
 պահէ ըզրոյն իւր մարին .
 Զեռեալ ի թուխըս նըստի
 մինչեւ աւուրք կատարին :
 Ըզթըշնամեացն ասոյաասակ
 մարտ եղեալ ինքըն վանէ ,
 Տըկար անձամբըն վառեալ
 շմեկնի ուրեք ի տանէ :
 Զի եւ ծընունդբըն նոցա
 որ սոյնդունակ սղոքին ,
 Իւրեանց որդւոցն աս յապոյ
 զայն հատուցեն եւ նոքին :

ՀԻՒՐՄԻՒՁԵԱՆ, էջ 14—17 :

Այլ դու որ ոչ շարժիս հրաշիցդ ի զընին,
 Ապուշ գիտողդ էից՝ որ զքեւ բուրբին,
 Եւ որ պաշտեսըդ խալարար ըզգիտուած,
 Ե՛կ եւ ըզրոյնըն զայն ի յայտ աղէ ա՛ծ,
 Զոր այնպիսեաւ գործէ ծիծառն արուեստիւ,
 Ծուրջ մածուցեալ ծայրիւք կըացին իւրոյ զկիւ,
 Ճարտարապետ հաւատարիմ միշտ ըզնոյն
 Անոյլայլակ կալեալ ըզկարգ հաստատուն :
 Աս ի գյանդուզնըն զայն կանգնել ըզլինուած,
 Զիա՞րդ շաղեալ նա շուրջ ըզծեփ իւր էած :
 Ի՞րբ սոյգոցիկ նախահոգակ հաւուց գունդ
 Ըզգաւակացըն գուշակեն ըզժընունդ :
 Տե՛ս քանիս՛ն որբանք կախեալ զուղէլիւք,
 Եւ յարգարեալ ի բամբակ բարձք ի փոփուկ :
 Թոանի ի դաշտ պարենից հայրն ի խընդիր,
 Աս ի բերել հարսինըն զայն սիրալիր .
 Եւ զէտ նպաստիցըն կալով մայրն ի յանդոյր,
 Տածէ զսիրոյն իւրեանց խայրիս ի ծոց իւր .

Յարժամ ոգ չազցր աւետեալ,
 եթէ զարուն ժամանեաց,
 Ըզոգարկելու բոցըն վառէ
 պարկէլաութեան հարսանեաց,
 Իւրաքանչիւր սերտ սիրով,
 կապեալ ի դուք ընկերին,
 Ըստեղ նորովք բընակչոք
 զարգարեն զոգըս վերին:
 Ասանց թըւոց զերգաստանք,
 ուր այնչափ ազգ զըտանի,
 Մինչեւ ոչ հայր նանաչեւ,
 եւ ոչ զիւրեանց բնտանի:
 Որոց յաշնան փութացեալ
 ի սահմանացըս մերոց,
 Վազ ի մարմանդ անգիտ ինչ
 շըւեալ երթան ի մտերոց:
 Զի մտերական փոփոխման,
 զալ յանկարծուսա ոչ թողուն,
 Մեկնին ժինչ չեւ թառամեալ
 իցեն ծագիկ եւ ցողուն:
 Քանզի մեծաւ խորհրդով
 զոյ ժամադիր եւ պայման,
 Ուր զսեմարեալք յիշխանաց
 զան ըստ աւուրն բննայման:
 Արդ իբրեւ այն որ լընու,
 եւ ինքեանց եւրս տակաւ,
 Երամովին ձագախան
 ելեալ երթան բանակաւ:
 Հայեցեալ շուրջ ըզրունովք
 անդ մանկազոյնքըն կամին
 ի հարց իւրեանց ուսանել,
 եթէ ի զալ մեւս ամին,
 Ե՛րբ գասնոցցէ այն զարուն,
 յորում եւ այնչափ ժողով
 Յիւրեանց կալուածըս զարմցին
 ուրախութեամբ եւ փառով:

Ի ՁԵՅՈՒՆԵՐՏՍ Ստաուծոյ
 Թուիցի՞ ինչ քեզ անկատար.
 Ձեռուն կայտառ՝ որոյ արիզմե
 է բնակութիւն եւ ստաւար,
 Ըզմեզ յատեան իւր կոչէ,
 Իրբեւ անհաշա թըշնամի,
 Յարոց ըզնայն անարզեն
 ասնուչ համարքս կամի:
 Ձի՞ թըշնամանքս խօսիս
 զու ըզփոքրիկ կայտասէ.

ՀԻՒՐՄԻՒՋԵԱՆ

Յանախ ի բաց ըզթըշնամեաց վարեն հեռ,
 Վասի ի տկար ժարմնի կորով զէր ի վեր:
 Եւ այսօրէն սրնեալք զաւակքն սիրով,
 Ըզնոյն երբեմքն հաաուսցեն ըզզօրով
 Ձագուց իւրեանց, յարժամ հասեալ նոր զեփիւս
 Ի բարերասա ըզհիմենեանն ի շունչ իւր
 Լուցանիցէ հարսանեկան ջա՛ նոցին.
 Յոյնժամ ի զոզ քաղցրիկ կըցորդք անմեկին,
 Քաղաքացւոյք լըցցեն զերկիներս նորովք.
 Ազգասունժ մեծ, կամ մանաւանդ եղբարց ջոկ,
 Որք ոչ ըզձնողսն հանաչեն ինչ բընաւ,
 Եւ ոչ թոսունք ըզնախամնոզ իւրեանց հաւ:
 Որք ի հինից խոյս ի մեկբաց մերոց սան,
 Ի քաղցրագոյն զու ի նահանգս աղտոտան:
 Ոչ զբժընդակ եղանակին երբեք ստաւ
 Անպատրաստիցքն ժամանէ յուլիցն ասա.
 Համախըժրեալ ի ժողով պէտքքն խոհեմ,
 Սահմանեն զօրն հանուրց ի շու տարազէմ.
 Հասանէ օրն եւ մեկին շուն համօրէն.
 Անզ մին, թերեւք մանկագոյն յերամէն,
 Ակնարկելով անզք ի ծնընդեան ի վայր.
 Ե՛րբ արգեօք դարձ, աւէ, զարունն արարեալ,
 Այսրէն ըզմեզ՝ որ զնամք այժմիկ տարազիբ՝
 Դարձուսցէ այսր ի հայրենին մեր երկիր:

Որ քաջ յազթէ քեզ զարգուն,
 Եւ ոչ լեզուդ պատկատէ:
 Ետժամ պէսպէս անկուածով
 Ծիրանեզոյն եւ գեղին,
 Պայծասացեալ յորում կան
 շուրջ զարդարեն ըզանգին:
 Որչափ նոցայն յարինիչ
 Ծածկել գիւր մեռնն ջանաց,
 Նոյնչափ զարժեաց առաւել
 զանձն արժանի զարժանաց:
 Թէպէտ եւ փիլ ժեմանդամ
 Եւ յազթ մարմնովն, անարի
 Քան ըզգազանս ամենայն,
 Եւ հրաշակերս համարի:
 Ետժամ ի գլուխ բանակաց
 Կոցչէ ընդդէմ յազթողին,
 Աշտարակօքն ի վերայ
 Թիկանց իւրոց եւ ողին:
 Ո՛չ ապաքէն տեսաւ ջո,
 զի խրնկալից գինեզէն
 Ըզնահատակօքն վանէ,
 զարժանայիր դու քեզէն:
 Այլ ի միջատս հայեաց արդ
 յազգ մըժգրկաց եւ բրխաց:
 Որոց զանչափ ըզպատին,
 ոչ ոք թերեւ չս գիտաց:
 Դու յայնպիսի շքնչենոց,
 որ ոչ արեամբ քով յազին,
 Բազում անդամ ապաքէն
 նեղեալ հարեր զայրազին:
 Ետրդորիչ քս է, ով մարդ,
 Եւ վարդապետ լուսատու,
 Որ զարարչէն պատմէ քեզ
 զբուժեալ յիւրում նակատու:
 Զի անասնիկն այն փոքրիկ,
 որ սյզպէս քեւ անարդի,

Եթէ մեզմով նայիցիս,
 դասնի անշափ մեծարդի:
 Լոկ ի պատեանս հայեաց դու,
 զոր ունի այն անասուն,
 նըկարակերս յորինեալ
 զեղեցկութեամբ ըսպասուն,
 Անդէն եւ անդ անուցուս
 ըզ՛անդէս այնքր մեռին,
 Որոյ մատուներ զայն նըկար
 անզր ի գործուած իւր յեռին:

ՀԻՒՐՄԻՒՋԵԱՆ

ԸԶՀԵՏԱԶՅՈՏ աշաց փոխեալ ըզանտիլ,
 Ազէ անզրէն զարձցուք խոնարհ ի յերկիր,
 Ուր եւ ժրժմակն իսկ ի արզմին անզր ի ժաշ
 կոշէ ըզմեզ, ընդ իրաւունս իւր վըստահ,
 Եւ իորտաազայնքս ըսզոքէ ընդզէմ մեր,
 Չանարզանացն ի մէնջ իրնզրեալ ըզվասն էր:
 Աներեւոյթ զեղեցկութեանց քանի՛ն
 Հոյլք ամենայն ուրեք ծածկեալ ի սմա գոն.
 Որչափ հաստիչն ի նոսա նուազ տեսանի,
 Այնչափ մեծաց են զարժանաց արժանի:
 Թէպէտ ընդ փիղն իսկ զարժանամ ընդ վայրագ,
 Որ յուսն ի յազթ կրէ զանհեթեթն աշտարակ,
 Եւ ընդ ծանու կահիւն երթայ աննըկուն,
 Արհամարհեալ զայն սրպէս բեռն իմըն խուն.
 Այլ ոչ նըւազ ընդ հոգարնակդ իսկ ընդ քեզ
 Ազլիմ որ զհեա քոյին ըզբանտ քո ձըզես,
 Եւ զոր յանախ սըբամըտութիւն իմ արզար,
 Պիղծըզ ժրժմակ, իորաակէ զքեզ սարնհար,
 Մինչ զու գրոյոց երկայնամիկ զիտակաց
 Մերթ ամփոսիես ըզհրաշակերս յորինուած,
 Եւ վեր ի վայր պարզես մերթ զայնս ըստ հաւնոյս.
 Եւ յանդիման առնես աշացս իմ ըզքոյս,
 Որ ամբառնան ըզժոյթ իւրեանց եւ ըզխէչ,
 Ըզարժականս աստիճանու յիլեւէլ:

Ամէն փորձերգածութիւն երկու թարգմանութիւններուս թարգմանական արուեստին, ինչպէս նաեւ տաղաշարփական հասանքին և լեզուին յատկութեան մասին կը թողում բնութեցոյցներուս ազատ գատատանին: Պէտքէս են ճաշակները, կարոյ են այլապան հնչուիչ նաեւ գատատանները:

Ինչպէս ինձ կը թուի, Գարապաշեան կարգացած է Բանաստեղծին միտքը, սակհնչիւն լեզու տուած է անոր՝ արտայայտուելու հոյերէն, ո՛չ ինչպէս գաղղիացի միտք կը խորհի, այլ ինչպէս հոյ լեզուն կը պահանջէ, բլլարու հեշտարուք հոյ ականջին, գիւրահնչիւն հոյ շրթունքին, քաղցրարարքսու հոյ լեզուին: Ուր միտքը ուժեղ արտայայտուելու համար բոս պահանջած է, գիտած է հոյ բոսամթերքին, սուանց հաշուի տանելու բնուրքին բուերու քանակը: Միտք և բոս պատշանեցուած են հոյ նկարուրքին: Երբև այսպիսի՝ մեծուրքին թարգարքիաներ են թարգմանութեանս իւրաքանչիւր տողերը, անմրցելի թէ՛ լեզուի բնութեամբը, և թէ՛ տաղաշարփական արուեստի կատարելութեամբը:

Յառաջարանն և Տեղեկութիւններու բաժինը, ուր գարգասիրիկ սճն և ուժեղ գասական արտայայտութիւնը գրական հրաշակերտ մը կը կապմեն, կը պակսին շիւրմիղեանի թարգմանութեան:

3. ԱՐՈՒՆՍ ՃԱՐՏԱՐԱՆՕՍՈՒԹԵԱՆ,
գոր յօրինակ է Հ. Մատարիայ Գարապա-

շեան, յաշակերտաց մեծի հօրն Մլխիբարայ :
Ի Վիեննա 1844, 8°, էջ ԺԴ + 308 :

Պարսպաշեանի խնամեալ գործերէն մէկն է այս, ուր ոչ միայն հոգ տարած է ծաղկալից լեզուաւ երեւալ, արժանի բանիրուն ուսուցչի, այլ եւ ջանագիր եղած է սակզնել ճարտարախօսական նոր ասութիւններ, ատակ արտայայտուելու ճշգրիտ եւ համաձայն լեզուի դասական նկարագրին : Սովորական, ասանին բառերու փոխարէն կիրատած է այնպիսիներ, որոնք դասական մասենագրութեան ընտելական, բայց յընթացս դարերու մասնուած են մտացութեան կամ տեղի տուած յունարան գոյրոցի նորակերտ ասութիւններու : Ամէն թիւրիմացութեան առաջն տանելու համար կցած է գործին «Անուանք ճարտարախօսութեան», այսինքն բառացանկ մը ճարտարախօսական գիտական բառերու՝ յունարէն, լատիներէն, յաճախ նաեւ նորաձեւ հոյերէն համադրներով :

Յատաջ կը բերեմ այս նկատմամբ հեղինակին տուած բացատրութիւնը, որով կը ձգտի արդարացնել իւր ընթացքը .

Տեղեկութիւն վասն անուանց ուսմանց :

«Տեսանեմք զի անուանք ուսմանց հանապազ փոփոխին ի մեզ, վասն վայելչութեան եւ վասն պատշաճ մտաց : Մեզ բարւոք թուի զհասարակաց սովորութեան թարգմանութեան զհետ երթալ, զոր այլ ազգք եւ մեր իսկ թարգմանիչք առաջինք ի թարգմանութիւնս ասնեն . որում եթէ խնամով զգու-

չասցի, ոչ միայն վայելչութիւն պահի, այլ
 և միաք անուանց պատշաճազոյնք լինիցին:
 Եւ այս ևն օրէնք թարգմանութեան. նախ ուր
 մարթ և պատշաճ է, զբանս այնք լեզուի ի
 կիր արկանել, յորմէ թարգմանին. որպէս և
 է ի մեր լեզու ի սովորութենէ նախնեաց ա-
 սել Հոհասր, Պւեաէս, Փիղիսոփոս, Հիւզ,
 Իգոս, Որթոզոքս և այլ բազում ինչ. միայն
 թէ ըստ օրինաց լեզուին շրջեսցին նշանա-
 գիրք, որպէս ի մեզ շրջին β ի φ , γ ի ψ ,
 λ ի χ , φ ի ψ այլովքն հանդերձ¹:

Երկրորդ և բազում անգամ, ճշգիւ և
 որչափ մարթ է նմանազոյնս զանունն թարգ-
 մանել: Արգ մեք զամենայն յունական բանս,
 որ յուսմունս գտանին, որպէս ինչ թարգմա-
 նեալ գտանեմք յառաջին թարգմանչաց Աս-
 տուածաշունչ զբոց, Ոսկերերանի, Եւսե-
 բեայ, Կիւրղի, Բարսղի և այլոց, ի կիր ար-
 կանեմք: Ըստ այսմ օրինակի զ $\delta\epsilon\alpha$ Տեսիլ
 ասացաք, զի է յ $\epsilon\delta\omega$ բանէ որ տեսանել նշա-
 նակէ, և թարգմանի տեսիլ ի գիրս Մակա-
 րայեցւոց (Բ. մկ. Գ.), Իմաստութեան (ԺԳ.)
 և Ոսկերերանի (Մաթ. ԺԸ.). զոր այժմ Գա-
 զափար թարգմանեն. բայց այս բան ոչ միայն
 յամենայն թարգմանութիւնս առաջին թարգ-
 մանչաց գուն ուրեք և անօր գտանի, այլ

¹ Զամենատութիւն և զընտրութիւն ազգարե-
 տաց Հայոց ուսուցանէ թարգմանիչ Քրակացւոյն,
 յորմէ և ի վերայ հասանեմք թէ ոչ վայրագար յու-
 նական նշանագիրք ի մեզ շրջելով թարգմանին, այլ
 թանձր և անօր բնութիւն նշանագրոյն ի հարկէ իմն
 պահանջէր, որպէս յայտ է որոց հմուտն իցեն չափո-
 զութեան երկոցունց լեզուաց:

ևւ յեա նոցա ոչ նովին մաօք ասի. զի Դաւիթ անյազիթ եւ այլք ըստ նմանէ Բղէա ասեն, իսկ Գաղատիար դժոյթն թարգմանեն, որ յառաջնոցն Օրինակ թարգմանի: Նոյնպէս գո՛ւքըթօլի որ այժմ Չափազանցութիւն, եւ զԿ՛ՅՆՈՑ որ Սեռ ասի, մեք Առաւելութիւն, Ազգ ասացաք, զի յամենայն աստուածաշունչ զիրս եւ յայլ եւս թարգմանութիւնս ասաջնոց զորոց ասացաք, նոյնպէս թարգմանեալ գտանեմք:

Իսկ զյօդուածոյ անուանս նոյնպէս ըստ նմին օրինակի ասնեմք. զի ուր ոչ վնասի վայելչութիւն լեզուին եւ ճիւղք յայտնին դարձուցանեմք ի հայ. որպէս *μειρόσχοπος*, *τηλέσχοπος*, *Ψάνρωξω*, *Ζηρωξω* ասացաք. իսկ ուր չէ ծարթ վայելչութեամբ շրջել², երկուքու՛մք բանիք ասեմք, որպէս եւ այնց նախնեաց սովորութիւն է, որ թարգմանեն Փոխանակ բղէլի, Հակառակ Քրիստոսի, ուր ի յոյն լեզու մի բան է *ἀνθύπατος*, *ἀντίχριστος*: Ըստ սմին օրինակի *զδὶλημμα* որ ցայժմ Երկասցարանութիւն ասէք, Երկասած թարգմանեցաք. զի *λήμμα* յունարէն ոչ սայր նշանակէ, այլ է ի *λαμβάνω* բանէ որ է ասնուլ, եւ ի սուրբ զիրս ասած թարգմանի, ուստի պատշաճագոյն թուեցաւ մեզ երկասած

² Առ շտանելոյ փոյթ սմին բարձմ բանք մուծեալ են եւ ի հայ, որպէս Փաղասարսութիւն, Տրամարաշխութիւն, Ներքնու՛նական, որ թող զվայելչութիւն, եւ ճիտս եւս ոչ յայտ ասեն, փոխանակ այսոցիկ այլ պատշաճագոյն բանք եղեալ են ի Փրկիստփայտութեան որ նորոգ ելանէ:

ասել, թէպէտ եւ Դիդեմայ եւս ասել շիուի մեզ օտար, սրպէս եւ առ նախնիս ակասանեմք զի անխտիր ասի Դիփիէս եւ Երկրոյս, Որթողոքս եւ Ուղղափառ, Սիւնհոզոս եւ ժողով, այլովք բազմօք հանդերձ. զնոյն եւ զայլոց ինչ անուանց սարս է իմանալ: Չայդ այդպէս առնել սգաաշաճ համարիմք ի գրոց բարբառ, զի մի վայելչութիւն լեզուին եւ ճարտարութիւն թարգմանութեան առաջնոցն խափանեսցի, եւ ոչ եթէ օրէնս ինչ կամ իցիմք զնել, եթէ ոք այլազգ ինչ առնել, կամ զոր այժմս ասին սահել ախորժիցէ. եւ վասն այնորիկ յետ իւրաքանչիւր գրոց ուսմանց զնեմք զանուանս ուսմանն հանդերձ յոյն եւ հոռոմ բանիւք, եւ կամ այլով իւրք լեզուաւ. եւ զորս փոփոխեցաքն նոյնպէս առնիթեր զնեմք: Բայց ակնունիմք թէ եւ մեզ մի մեղադիր ոք լինիցի, թէ նորածեւս ինչ առնիցեմք, զի ոչ ի մէնջ, այլ որչափ մարթ է զառաջնոցն թարգմանութիւնս օրինակ արարեալ, որոց քաջութիւն ամենեցուն յայտնի է, ջանամք զի հանդերձ ուսմամբ եւ լեզուն յառաջադէմ գացի»:

4. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՐ ՈՒՍՄԱՆՅ որ է բնութիւն, պատմութիւն, հարկ եւ օգուտ իւրաքանչիւր մասանց գրագիտութեան. գոր յօրինեալ է Հ. Մ. Գարագաշեանց: Ի Վիեննա 1845, 8⁰, էջ Ժ + 366:

Նկարագրութիւնն է գիտութիւններու, անոնց ներքին բովանդակութեամբ եւ արտա-

քին պատմութեամբ: Բանաստեղծ Հեղինակին ծաղկազարդ ոճովն եւ զարդախօս հայերէնովը ստացած է մատեանս վայելչութիւն մը՝ որ կարող է նոր-դասական մատենագրութեան բնութեւյցոյն զարդը նկատուիլ:

Եթէ իւրաքանչիւր գլուխ ունի իւր հրապոյրը, եւ բովանդակ մատեանն կը ներկայանայ դասադիրք մը հայերէն դասական լեզուի, բայց յատկապէս էջ 25—46 արժանի է մասնաւոր ուշադրութեան, ուր «Հայ բարբառը» իւր դասական դարուն եւ յետ դասական շրջաններուն նկատի կ'առնուի եւ առաջին անգամ հրատարակին լսելի կ'ըլլայ Վիեննական դպրոցի տեսութիւնը հայերէն լեզուի շրջաններու մասին:

Փարագաչեան լեզուն է հոս Մխիթարեան Դպրոցին. իւրաքանչիւր բառ եւ խօսք կանխառն գտած է Հեղինակին բնկերներուն հաւանութիւնը: Ե. դարու առաջին կէսի մատենագրութիւնը — որ յանուանէ կը մասնանշուի — կը հրատարակուի որպէս բով դասական լեզուի. եւ ինչ որ անկէ դուրս է, կը համարուի ոչ-դասական:

5. Վասն Առասպելախօսութեան (mythologie) կամ պաֆունեալ պատմութեան դիցն հեքանոսաց:

1849ին, երբ կը խնդրէր Փարագաչեան իւր բնկերներէն, որ ուղարկեն իրեն իր անտիպ աշխատութիւնները՝ յատկապէս Քերականութիւնն եւ Հատրմտիր փաղուածքը,

կ'աւելցնէր թէ պէտք չունի «Դիցարանութեան» : Այս աշխատութիւնը ունիմ այժմ աչքիս առաջ, գրուած մեծադիր թղթի վրայ գեղեցիկ նոսր գրով, եւ է 46 երես : Նկարագրութիւնն է յայն եւ հռովմէական գից առասպելաբանութեան, տրուած իւրաքանչիւր գից յատկանիշներն եւ անոնց մասին ըմբռնումները : Գարազաշեանի գարգախօս լեզուն կը բարբառի նաեւ հոս յատակ եւ հնչիւն :

6. Ուսումն փիլիսոփայութեան, զոր յօրինեալ է Հ. Մաղափայ Սամուէլեան. Հատոր Ա. Խօսուն փիլիսոփայութիւն : Հատոր Բ. Մետափիւսկեան փիլիսոփայութիւն : Վիեննա 1845—1848, 8°, էջք 168 + 156 (անուարտ մնացած) :

Այս աշխատութեան հեղինակն է Հ. Մաղափայ Սամուէլեան, որ ըլլալով ոչ-դասական շրջանէն, անհմուտ խօսելու սկիզբն գարու բարբառով, հարկադրուած է յանձնել գործը Բանասիրաց ժողովի քննութեան եւ սրբադրութեան : Գարազաշեան ստանձնած է այս սրբադրութեան գործը : 1845—1848 տարիներուն իր գլխաւոր գրադումն էր համաձայն դասական հայերէնի սկզբունքներու յերիւրել այս աշխատութիւնը, որ մաս առ մաս կը տպագրուէր : Վերաքննութիւնը կը կատարէր հեղինակը, որ այն միջոցին կը գտնուէր Հոսմ : Տպագրութեան գանդաղ ընթացքը մէկ կողմէն եւ միւս կողմէն Գարազաշեանի տեղափոխութիւնն Չմիւսնիա

և Սամուէլեանի՝ Կ. Պոլիս, կը հանգիստանան խափանարար արգելք աշխատութեանս հրատարակութեան: Տպագրուած թերթերը կ'ոչնչացունան սպա. ձեռագիրը կը գտնուի ամբողջութեամբ Մխիթարեան Հարց անտիպ աշխատութեանց մէջ, Գարագաշեանի սրբապրեալ օրինակութեամբ և հեղինակին նոր յաւելուածներով:

Սրբապրիչը յերկրած է ամէն բառ և ասութիւն համաձայն Ե. դարու խորհելու կերպին, պարզ և գիւրընկալ սճով: Յաւ է, որ չվայելեց այն պայծառ լոյսը:

7. Եկեղեցական Պատմութիւն:

Մխիթարեան Հարց անտիպ ձեռագիրներու թուին մէջ պահուած է նաեւ այս աշխատութիւնը Գարագաշեանի գրչէն, ընդարձակ ծրարով, բայց թողուած անաւարտ:

8. Առակի Լափոնդեմի. քարգմանութիւն Ա. Մ. Գարագաշեան: Վիեննա 1894, 8⁰, էջ 478:

9. Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան. Հանդէս Ամսօրեայ պատմական, գիտնական, բանասիրական այլով հանդերձ: Ընդ խնամով Ա. Մատարիայ Գարագաշեան և Յ. Գուրգեմի: Կ. Պոլիս 1886—1888, Ա.—Գ. տարի:

ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ — ԲԱՆԱՍՏԵՂՅ

Յիշեցինք վերապայն թէ Գարագաշեան արգէն 1835ին կը յօրինէր կրակոտ տաղեր: Եւ ճարտար էր նա այս արուեստին մէջ.

դրեթէ սակաւ բացատրութեամբ հոխ վերջափանկերով : Այս հոխութեամբ ջանացած էր հայացնել Ռասինը : Ինչպէս սաղաշափութեան մէջ արուեստ, նոյնպէս մաքրութեւ մէջ բարձրական իմաստ եւ արտայայտութեան մէջ յստակ, անբանադրասիկ լեզու, դիւրասահ եւ հնչիւն, աշխատած է երեւցնել : Ամէնուն վրայ կ'իշխէ բանաստեղծին սղեւորութիւնը, ան կը բարձրանայ կը վերանայ բարձրագոյն եթերներ, յսկի ընելու համար Աստուածականին զգածումներու ուղերձները, ըզմակաթ ըլլալու եւ հայցելու երկնահոս ցօղը մերթ լեռներու բարձրաբերձ գագաթներուն, մերթ մարդերուն նաեւ սաղմագաշտերուն վրայ :

Իր քնարին երկնասլացիկ ձայնը կը պատանէ սղը, կը սահի կոհակրձեւ ջուրերու մկանունքներու վրայէն, առանց շտաաշի, առանց ալի կոծութեան. մեղմախառն զեփիւս մըն է սր կը շարժէ կոհակները, սրոնք կը բաշխեն համրոյրներ եղերքին :

Քնարերգակ է Գարագաշեան իւր նուազներու մէջ, միշտ ուղերձող, երբեմն ազաշաւորի, երբեմն պաղատաւորի, երբեմն թախանձողի, նաեւ պահանջողի դերին մէջ : Ամէնուն համար ըստ պիտայից կը մաղթէ երկնասուր ձիւրքեր, թաթաղուն եւ զեզուն : Աւր շնորհաց հետ նաեւ սեպհական ոյժին գործակցութիւնն է կարեւոր, հոն կը հնչեցնէ խրախոյսի փողը, բաջալեր կը կարգայ, կը

սրտապնդէ՝ անշուշտ յազթութեան ակնկալութեամբ :

Բայց ան ունի նաև հովուերգութեան ժամեր : Նստած լուսնկայ գիշեր մը խաղաղ եղերքը ազրիւրին , որ կը բղխէ անմահութեան ջուրը իւր ծոցէն արծաթափայլ , ու կը դիտէ անոր կարկաջասահ հոսանքը որ Մխիթարեան բուրաստանէն դար ի վար կը գրգլէ հասնելու ընդգրկելու յորդահոս ջուրերը Գանուրին : Ու կ'երգէ երիտասարդ հովուերգուն իր մեներգը , արձակ եւ հնչիւն .

Յակնադրիւրն Վանաց ի Կլոստերնայբուրգ .

«Ազրիւր , գահունս քո ոչ պեղեաց ձեռն այնորիկ , գորոյ գերկրու քերեալ փախստական՝ մտանես ի մայրն , յասպնջական ջուրց , որ յարեւմտից երթայ յարեւելս պատանդ :

Ո՛ր խնամ , որոյ գբեզն զնացուցանէ , կեցուցիչ ջուրդ , բարւոք մատուակիս որոյ շրթունք սուրբ յարենէ , ոչ ըմպեն զարիւն խաղաղոյ :

Բարենչան քան զԱրամազդայն ազրիւր , յորոյ ի սպիտակն ալեաց ծիրանաւորք ծնան . արժանի կաստաղեան ազրերացն մարմարապատն աւազանաց , որ ամփոփիսդ յանձուկ այսօր , զաիւ գործան եւ զգիշեր արթուն :

Քո պաղպաղումն չիթք են, ուստի սասինք վանականն, ուստի պաղի մարգարիտ, որ գունն արծաթի եւ գոսպիտակ պարանոց դարդարէ կուսի որ գնայն արկանէ :

Մի՛ տեսցէ գրեզ, փարելլի, արեգակն պարսպ, մի լուսին ի քուն, մի ծարաւեսցի գրեւ գեզ դալար, մի յամպս ժլատս հայեսցի մշակ, մի գասփորն ունայն դարձուցէ ի տուն պարկեշտ աղախին :

Յանկա՛րձ թէ գայ սյր յուզոյ, որ զփոշին փշէ, որ զփրփուր շնչէ, ի կարկասել բաժակին, գնացակա՛ն գու, կասեցո՛ գալիս, եւ հա՛ր գփափաք արեգակնակէզ լեզուի :

Նրգեսցէ զերզս գայս ե՛ւ սոոյզ պատանի, ե՛ւ մատաղ աւրիորդ գայս երզ երգեսցէ, ե՛ւ գիրգն ծերունի, ե՛ւ սյր պնդակազմ աճատապատ բազկաւք, յորժամ խազան անիւք արեգական ի ծովէ, յորժամ ի կողմն լինի վատակեալ երեկոյ՞ :

Տաղերս Մուսայից ներշնչման տակ գրիչե՛ն ասնուած : Բայց սակեղէն գրիչն է, որ մարմին զգեցուցած է զգածմանց :

Մխիթարեան Տաղարանէն պիտի հրատարակեմ ստորեւ ինչ ինչ հատակատորներ, գործնք երգած է Պարագաշեան 1835, 1838—1847 տարիներուն : Յառաջրերու թիւններուս նպատակն է ցոյց տալ թէ ինչպէս առ տա-

կաւ տակաւ կը դարգանայ Գարագաշեան ոչ-
դասականէն դէպի դասական լեզու եւ դար-
ձեալ թէ ի՛նչ արուեստով կը սիրէր նա ար-
տայայտել իւր իզձերը:

ի դարձին ի Հոովմայ Գերապայծառ Արքաօր Արիստակէսի

Մինչ Արզսնեան սիգանեմ բա՛

ձեմէր նաւակն ընդ գողգոջուն ալեաց վայր

Գեղածածան երբ տատանէր յասպարէզ յազթ՝

բզկո՛հակաց սանձեալ դար-

էր շաւարկի գերթ երթվար գող յերերուն

նազէր փառօք գաշաաղայր,

էր գեղապանձ գերթ թըռուցիկ սրլանայր ճեպ

յաստեղընթաց ի կատար:

Անց չըրացայտ շանթիս ի վառ ամպրոպել Զեւս,

այլ ոչ զօրէր ի փայլած,

Եւ Ողբմպոս ոչ սիրաշարժ յամբոց ի կոյտս

ցօզէր տարափս ի կաթուած.

Ոչ Ուրանոս չընչէր վերուստ բոմբիւն ա՛հեզ

սրտս ընդսաս ի կասաց,

Եւ Պիսիգոթն ի սաստ կո՛հակս ոչ փըրփրազէզ

յուզէր անդուլ ի յալեաց:

Այլ՝ վարդամասն Նիմփայն ջազցրիկ ըզդասս սիրուն

յերկնից ի սեամս կարկառէր,

Ոսկեկատուց զԵղիսեայ նիզս պարզել չամակ

առ Սիրոյնոյն չըբաւէր.

Պերճ Տիւանէս անդուստ ճախրեալ գանուոց ըզծիրս

ձիշտ ի հալով բոլորէր.

Կտրճըրապարզ փոկոց սարիս ձըզեալ ձեւամբ

ի թափ ընթացս վերճեմէր:

Միրուն եթեր աստ պատեցաւ, նշուեմամբդ
 ք ջոզ արխուր կապուտակ,

Ձի շարախանձ հետս երերոս սեւապարոյր
 ծրպտեաց Արփույն հեշա գիտակ.

Ձերեթանույն նեմ սքրաշարթ յածուն հոզմովք
 յուզի նեփթափն ք ծովակ.

Մերթ յափնամիր մերթ բոցափայր թողու վքթար
 յաշեաց խորսխս վայրահակ:

Աւա՛ղ բախտին. Այն ինչ խաւարն ազլամբղլիւ
 պսպղն պատէր ք ծաւալ.

Փանտ կրտսնոս բնդ Աարսպեաց արձակ գիմէր,
 բցսոյր ժանեաց յեաննեալ.

Միրա ք թառանչ Դիւցապանց ջոկ յմեղքին վայրաց
 զսոցեա մայնէր, մեարն կալ.

Դըժոխարձակ Պրզուտանեան ք բաց առնուլ
 զանդութ արկան անժուժկալ:

Անտ անդուստ յուսապատար շոչոյ Փերոս
 կրրկին ք տես սակեար.

Յամր ք հոյով զբշեալ զանխոս. նոյն՝ եւ կառաց
 բոցակնեպոյն երխար.

Յոր Պարնասեան ահեղ կատարք սիրայորդոր
 ծափեն ք կայթ տկրնկառ.

Եւ կամենայր խուժքք երջանիկ սակբքնարս
 հարեալ երզեն յազցրարար:

Արփիտաթից յանկուած շրքեղ ահա հանդէպ
 ՎԵՀԻԴ պատկեր փտտունակ,

Ձոր ոչ ետուն ամք սիրաշարթք եւ ոչ տացն
 թէեւ զարձջին Սակեպարք.

Աս որ բնդ պարն ջրնձան ծաղու յամոյր աւանդ
 պն Բալագունը մայնարձակ.

Սրջանկաւէտ միշտ պերնանան ք նոխ հանդէս.
 Ես ք սիրոյն ք փայլակ:

Ափ ի բերան հերիք այսչափ, Ապոզոնի
կացցէ ջութակ Պիերեան,
Դազար սոցէ ի լուր քրնար եւ թալիա
հընչել զիսմոս քաղցրաձայն.
Ձի Հոգերդակ Յէսէլածնին սաս շարժեցաւ
սուրբ Տասնադուոյն երգարան
Աշխարհալուր հընչել ի բազի գըւարթ ի ձայն
սալ գաւետիա խընդութեան:

Ահա ձայնէ փայլեն ի բոց բարձրելոյն աչք
յեթնասանդեան ի կամար,
Եւ շքըջտափիւս տես զինչ գործեն այն ցուպճուճք
ձրդեալ յերկնից բոցափառ,
Երկնասարափ ազատ յամբոց գոց գօրհնութիւն
ցօղազնեն վայր հեզարար.
Ականակուս Նազիւլոյն թաղ կապեն այս
ի ծամս վարտից սակեչար:

Ուխտիս յանեղծ տերն մըրցանակ երզէ կիթառ.
Երջանկասցի տնարխեղծ,
Յորչափ ի գարձ տեսցէ բազմեալ զիւր Դիտապեա
յարժանին գահ բարձրէց.
Եւ գրբենուոյս յանջինջ ի սաս Վե՛ՀիԴ անձահ
գարձցի ի գոց սին բերթուած,
Ձոր Հազներգուն սըրտանրէք յանձուկ ի ժոյժ
հիւսէ յուղերձ գեոտաթոյծ:

Ի Փետրեկոնայպուրկ, յամի 1835:

Անտոն Պէրպէրեան:

ՅԱՌՈՒՐ ԱՆՈՒԱՆ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ԱՐԲԱԼՕՐ

Ես առաւել գուարթարար կարծեմ ըզլոյս աւուրս այս
Որ ըզձագուճն իւր եցոյց, արկեալ զգիշերքն յորտոյս:
Այժմ երեկոյս զազորդայն եւ խոր գիշեր տիւ կարծի,
Ձի գբեզ ս' Հոյր, տեսար գուարթ բազմեալ ի դոյն
յոյզ բարձի:

Ձէ այս գտտիկըն պտտեր նուակասեայ հին զենման,
Այլ յիշատակ կամաւոր սուրբ վրկայիցըն զենման:

Այսօր եւ հարան Յիսուսի նոր զարգարի իւր զար-
գուն

Քանզի արեամբ յառազաստ մասնեն հովիւք իւր ար-
թուն:

Ստեղծեց շմաստց մեզ եւեթ սա զուարթուն խըն-
գութեան,

Այլ եւ ոչ դոյզն ըստփաներ, ո՛վ Տէր, ի սիրա քո զար-
թեան:

Ջպատկեր աւուրցն առաջնոց այս տարեկան նըկարէ,
Ջոր մարդկեղէն հընարից նարաարութիւն շրկարէ:

Ջգարմ եւ զորդիս Գրիգորի զմասնաղեակարն թաղին
Գառմունհանին սըբութեան եւ սսկեհուս զիպակիին:

Ո՛ր ի սոյն պատկերի տեսեալ անգուստ ի վերուստ
Ոչ ըզնոցայն տարածամ լացցէ ելիցըն կորուստ:

Ձի սրոց զէմ յանդիման հարք մեր բերկերեալ ցըն-
ծային,

Մեզ նըշմարանք մեծութեան այնքր փառաց ընծային:

Այլ զի՞ լամբ մեան ի ծնտի սրպէս յաւուրքս հըն-
ձոց,

Վրիպեալ ուրուք յամալոյ ըզտահմանես յիւրըն ծոց:

Մեզ այս ամիս է քաղոց, յարտորացս մեր հայիմ ես
Ի հընձոց ժիր մըշակիին եւ հասկ առոք կայ ի մեզ

Այս՛, սրպէս ըզկայծակն որ ծանկեալ կայ յանթեզի
Կամ սրպէս լոյս ընդ ազատ վառեալ ի լոյս կանթեզի:

Այսպէս զու Հայր ըզփառաց որ նըւաղեալ զազարէր
Ըզյիշատակըն արխուք զարմեալ զըւարթ արարէր:

Բայց զարմացեալ եմ ես յոյժ ընդ մեան յաջող եւ
նարասք

Որ անաշտս ի իբըլեւ եւ ի արնկեւլն է արգար:

Փոխանակ հարց են սրգիք արժանաւոր պայազատ,
Ընդ վայր հարեալ է աթոռն այլ փառք պատուոյն կայ

ազատ:

Այլ ի բանալ բերանոց շիք ինձ այլ բան արժանի,

Ձի ուր սէր սուրբ բարբառի լեզու ի զուր տարժանի:

Վայելչական տըւընջեան ոչ ըստտեալ կաթողին.
Ըզզիւհերացն են հասեալ ողջունարեր քեզ զոքին:

Մին ըզարւիչն ազերսէ զանաբրամական ըզարեաց.
Միւսն ի բարւոք ծերութեան քեզ բիւրս ամաց եւ
տարեաց:

Արդ ս՞ւժ արդեօք լըւիցէ Տէր կամարար մբտազիւր,
Բայց թէ անձնիւր զիւր խընդիբ տացէ, ըզվարձ իւր
ընդ իւր:

Եւ զու ով տէր լիցիս աստ թազ ի մեռին Աստուծոյ,
Եւ յաշխարհին հանդերձեալ պըսակ յաննիւթ կող-
մածոյ:

1839, Յունիս:

ԵՂ. Մ. Գ.

ՅԱՒՈՒՐ ՏՕՆԻ ԱՆՈՒԱՆ

Ոչ ըզպիկնդարեան խընդրեմք հնարուոր երզոց պա-
հունանս

Ոչ զիշխանական յատեան խօսելոյ ծաղկեալ պատմու-
հանս

Լըռեացեն տաւիղք, ըստ գըրոյն բանի, քընարք եւ ծըն-
ծղայք:

Աոցեն պարզախօս երգս ասաղատտի մանկունք եւ
տըզայք:

Նոր երկինք այսօր նոր ելք արեւու նոր աւուր
ծընունդ

Հովուաց փեսայից հարսին Քրիստոսի նոր վըկայից
դունդ

Զպահլաւեանց պըսակ եւ ըզպարթեւեան որ երբեմն
ի Հայս

Զոր եզծին աւուրք նորոզեն անեղծ պսակեալք յա-
ւուրս յայս:

Այլ որ ընդ նոցայն ցընծամբ յիշատակ ի բարբառ
 աագիս
 Քեզ Հայր ժամ է արդ նոցին համանուան փոփոխել
 զազիս
 Տեսցեն ըզբեզ Հայր եւ Մարտ եւ Արիք եւ բարձրն
 Մասիս
 Զի ոչ լոկ անուամբ յարդեանցըն թափուր ընդ նոսայն
 զասիս:

Այսոր ոչ նորիք եւ ոչ ասուր երեսոց զառանց ըն-
 ծային
 Այլ սիրոյն նըւէբք որ յոյս ժամ հերու ըզբեւ ցընծային
 Մի բարձցէ զաւուրս ըզսէր եւ զպատիւ վառեալ ընդ
 յուսոց
 Օր տարածամեալ զոր սոցսուն նանանչ երեք ընդ յուսոց:

Գրեմէք եւ այս որ անցցէ յերեկոյս նըժգեհ եւ
 պանդուխտ
 Զոր ոչ հանկոցեն պաշտամունք իրենկոց ոչ ազերս եւ
 ուխտ
 Այլ շրջանք ամաց ազատք ընդ երկինս կան մեզ ի
 հարկի
 Գարձուսցեն անշուշտ ամ յամէ ըզնոյն անդրէն ըստ
 կարգի:

Զոր նըզնին ի զուր արդելուէ ձըմեան եւ ծով ընդ
 ալեաց
 Եւ կամ ժեծարոց ծաղկեալ բազմամեայ հընութիւն
 ալեաց
 Մով եւ ձիւնարեք զարձցին ծաղկարեք եւ ձմեռըն
 զարսան
 Դու նովին ալեօք զըւարճացեալ հասցես երանեալ
 զարսան:

ՅԱՄԱՆՕՐՆ

Դարձեալ ըսկիցբըն տարւոյ
Աւետար ըզբարւոյ,
Մէն ժի խընդայ ընդ անձին,
Ձի նոր ատուրբըս գանձին:

Մէն ժի այս' ընդ անձին
Յընծայ ուրոյն առանձին,
Այլ քեւ բուրբըս խընդան.
Քեւ, Տէր, Հիմունքըս թընդան:

Չասեմ Հիմունքըս խընդան,
Չանկիւնակալ վէճըն տան.
Որ ոչ խըարէ օր տարի,
Եւ ժիշտ յանկեան գազարի:

Ոչ Յիաներորդ, ոչ տարի
Ըսկիցբն Հընձոց եւ վարի,
Ոչ թողութեան ամբ պիտին
Ի սահմանեալ ժամ կիտին:

Ոչ եւզ եւ մեղքը պիտին
Ուրուականացըն գիտին.
Ոչ գինի սեռն յամանոյ,
Նոխազ իւրում նըմանոյ:

Թէ եւ բաշխեմք յամանոյ
Նըւէր պըտոց գարմանոյ,
Գինի պարզեալ ի կըթոց
Այգեստանեացըն զըթոց:

Էանց ամիսըն կըթոց
Ձիք այլ Հընծան եւ կըթոց.
Այլ այժմ, սվ Տէր, ի տաշտի
Կենդանութիւն մեզ պաշտի:

Անապակաւս ի տաշտի-
 Քէ Տէր ի մայն մեր հաշտի,
 Կնցցեա ոչ մի, այլ հազար,
 Առհաւատչեաց քեզ Ղազար:

Ո՞ւր են որ բեր եւ հազար
 Ոսկի լուծեալ եւ ասար-
 Ըզկենաց զեզըն կազմեն,
 Լաւ շուն Հայոց բզզազոյն:

Ձի՞ գանդեղեայսըն կազմեն,
 Ընարեալ զընտիրն ի բազմէն-
 Ձհընդիկ մըբլեանն ընթանալ,
 Ձանխուլ մըբերսըն բանալ,

Ի ձենաց ծովն ընթանալ,
 Ի Սելովամըն թանալ
 Մի թէ գաւուրս յերկարէ՞,
 Երնդրեւոյ շունչ ի քարէ:

Եւ զի՞ երգս իմ յերկարէ,
 Քէպէտ լըռել ոչ կարէ-
 Առ Տէր ազօթք նորայ են,
 Որ այս մեզ հունձ յարայէն:

Կեանք ի կամաց նորայ են,
 Լըւայ յիւրում ծառայէն:
 Ազէ հիւսիս եւ հարաւ
 Ո՞րք հրամանաւ արարաւ-

Ամբ՝ որ պատեալ ընդ հարաւ
 Անեն գաւուրս համարաւ,
 Եւ արդ մըմեարն խորին-
 Որ հրամանաւն է նորին-

Մինչեւ յալխարդ խորին
 Դանեալ ի մէնջ յորդորին:

Մի՛, Հայր, լըսեր Յակորայ,
Այլ արութեանըն Յորայ:

Կարճ են աւուրք Յակորայ,
Որպէս եւ ինքըն զոփայ,
Ջերկոտասանսըն ծընաւ,
Անկաւ որդւով եւ կընաւ:

Քեւ բիւրաւորքս ծընաւ,
Հողւով ի կաթըն սընաւ.
Ոյր վասն ամաւք ես սակաւ,
Այլ բիւրամեան հասակաւ:

Ասեմ, ամաւք ես սակաւ,
Բայց անըսպառ պըսակաւ:
Եւ ո՞ տայր զոյգըն բանիւ,
Որչափ երկրիս մեր անիւ:

Դասնայ վարչին իւր բանիւ,
Նոյնչափ եղէզն իմ ջանիւ.
Ըզտոյն պատիւ՝ զոր պարտի,
Հատուցանէր ի քարտի:

Քէպէտ եւ զայն միշտ պարտի,
Քանցի եւ ոչ հանդարտի.
Այլ քաջ յրսկիզրըն տարւոյ
Աւատաւոր ըզրարւոյ:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Է. ՂԵՒՈՆԴ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Յովնանեան ծնած է 1817 Հոկտ. 28ին Կ. Պոլիս. մտած է վանք 1835 Օգոստոս 12ին, հետեւելու հոն իւր եղբօր՝ Հ. Պօղոս Յովնանեանի օրինակին: Ուխտած է Հ. Յ. Գաթրբճեանի հետ եւ ձեռնադրուած Գարազականի հետ 1840: Սեպտ. 27ին: Վախճանած 80ամեայ 26 Յունուար 1897: Կենսագրական դժեր իր մասին տեսնել Հ ա ն դ է ս Ա մ ս օ բ ե ա յ, 1897, Թ. 2:

Գասական հայերէնի վերածնունդը ողջունողներէն մին էր Յովնանեան: Երկար տարիներ եղաւ անիկա անգամ Բանասիրաց ժողովին, եւ բանիւ եւ գործով ջատագով եւ պահապան հանդիսացաւ գծուած սկզբունքներուն:

Տեսանք զինքը վերագոյն մին այն թարգմանիչներէն, որոնք գասական հայերէնով կը փորձէին խօսեցնել տալ Բասուէին:

Իր երկրորդ գործը, որ լոյս տեսաւ սկզբէն դարու բարբառով, եղաւ.

1. ԿՈՌՆ. ՆԵՊՈՏԱՅ ՎԱՐՔ ԶՕՐԱԻԱՐԱՅ ԱՆՈՒԱՆԵԱՆՅ, գոր քարգմանեալ է Հ. Ղեւոնդեայ Յովնանեանց, յաշակերտաց մեծի հօրն Միսիքարայ: Վիեննա 1842, 12°, էջ Ը + 370: [Թարգմանութիւնք Հոռմայեցոց մատենագրաց. Ա:]

Լատին մատենագիր մը գասական հայերէնով փորձ կ'ընէ թարգմանել երիտասարդ

Յոջմանեան. Ղեւոնդ Վանանդացի մը վերահենդանացնել կ'ուզէ իւր գրչին տակ՝ երգելու անուանի զօրաւարներու քաջութիւնը: Լուրջ, զարդախօս, բայց զգաստ սճ մը կ'իշխէ հոն, համաձայն հոովմայեցւոյն լրջութեան:

2. Գիտութիւն տէրութեանց Եւրոպայ, այս ինքն է նկարագիր արդի հանգամանաց եւրոպական տէրութեանց, գոր յօրինեալ է Հ. Ղ. Յ.: Տոմար Ա.: Վիեննա 1847, 8°, էջ ԺԱ + 422:

3. Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց Եկեղեցւոյ որք յարեւելս գումարեցան. գոր յօրինեալ է Հ. Պօղոս վարդապետի Յովնանեանց: Ի Վիեննա 1847, 8° ճԵԾ, էջ ԽԷ + 596:

Հեղինակն է Հ. Պօղոս, եղբայրն Հ. Ղեւոնդի, որ յօրինած էր զայն Հին Դպրոցի հայերէնով: 1846ին, երբ Կ. Պոլիս կը դրանուէր հեղինակը, հրաման կը հասնի յանձնել զայն տպագրութեան: Եւ որովհետեւ Բանասիրաց ժողովը չէր կրնար հանդուրժել, որ ոչ-դասական լեզուով տպագրուի այն, կը ձեռնարկէ Հ. Ղեւոնդ, հաւանութեամբ իր եղբոր՝ վերածել լեզուն դասական հայերէնի: Թէ այս որքան յաջողած է, կարող են վկայել այս շատ օգտակար մատենին բնթերցողները:

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Չորրորդ ընկերն է Հ. Յ. Գաթըրճեանի
և ուսումնակիցը: Ծնած է Կ. Պոլիս, 1819
Մարտ 31ին, Վիեննա եկած 1831, Սեպտ.
26ին, ձեռնադրուած Գաթըրճեանի հետ
ժխտամանակ (26 Մայիս 1841): 1872ին հե-
ուացած է Միտրանովենէս և վախճանած
1897, Դեկտ. 1 Չմիւռնիա:

Տէրտէրեան յարեցաւ իւր ընկերներուն
դադափարին, նկատամար դասական հայե-
րէնին. ինքը ուսողական և բնագիտական
դիտութիւններու սիրահար՝ ջանք տարաւ
նաեւ դիտութեան այս ճիւղերուն պատշա-
ճեցնել դասական լեզուին դիւրաթերու-
թիւնը: Եր գրչին պարտական ենք.

1. Խոնարհագոյն ուսողութիւն, զոր յօ-
րինեալ է Հ. Ղուկայ Տէրտէրեանց յաշակեր-
տաց մեծի իօրն Միսիթարայ: Ի Վիեննա:

Ա. Տոմար. Համարողութիւն եւ նշանա-
գրով համարողութիւն: 1843, 8°, էջ ԺԶ +
456:

Բ. Տոմար. Պարզ երկրաչափութիւն.
1846, 8°, էջ 350:

Գ. Տոմար. Երեւանի խնամաշափութիւն եւ
հասածք կոնի: 1846, 8°, էջ 134:

Անշուշտ յանդգնութիւն էր դասական
հայերէնի սկզբունքներուն հաւատարիմ մնա-
լով յորինել Ուսողութիւն մը իւր սեպհական
բառերով: Ճարտար հեղինակը յաջողած է

սակայն սեպհականել գիտութեան բառեր, որոնք թէև անսովոր լսուէին ի սկզբան, կարող էին ճշգրիտ արտայայտել միաքը եւ իրենց պարզութեան մէջ դիւրընկալ ըլլալ՝ Ա. եւ Գ. Հատորին կցուած են բառացանկեր՝ հայերէն, գերմաներէն եւ գաղղիերէն, երբևին նաեւ լատիներէն, ուր յաճախ քննութեան կ'առնուին ընկալեալ ասութիւնները եւ մասնացոյց կ'ըլլայ անոնց անհարազատ կիրառութիւնը: Քննադատուած էր ժամանակին Երկակաուր (Հմմտ. էջ 180), Durchmesser, Diameter, diamètre բառը, որուն փոխարէն ընդունուած էր Տրամագիծ: Գ. Հատորի բառացանկին մէջ կ'ըսուի. «Այսպէս թարգմանեալ կայ (բառս) յեւկղիղեայ Երկրաչափութեան, որ կշտի իսկ քաջ անուանդ Diameter, իսկ անունդ Տրամագիծ, թող զի չէ բառ յատակութեան լեզուի ասացեալ, չտայ բնաւ միաս, զոր յայանելն կամիցի» (Գ. էջ 124—125): Այս եւ շատ մը նման բառերուն տրութիւնն եւ յարմարումը կը կատարուէր միշտ խորհրդով Բանասիրաց ժողովոյն:

Տէրաէրեան ունի ուրիշ գործեր ալ, աշխարհարար հայերէնով, որոնք չեն հետաքրքրեր զմեզ այս տեղ:

—

Հրահանգք աստեղագիտութեան ի վերայ երկնագնդոյ. յօրինեալ ի Հ. Աղեփսանդրէ Վ. Պալանեան: Ի Վիեննա 1845, 8⁰, էջ 72:

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Հեղինակը՝ Հ. Ա. Պալճեան Հին Գարոցին կը պատկանէր: Ինչպէս կը պահանջէր ժամանակը՝ նոր ըմբռնման համաձայն պէտք էր բարեփոխուիլ ընդուն. Բանասիրաց ժողովը ի գլուխ հանած է զայս պատշաճեցնելով նաև աստեղագիտութեան դասական հայերէն բառեր եւ ասութիւններ: Ամէն թիւրիմացութեան առջևն առնելու համար կցուած է աշխատութեան հայերէն-գերմաներէն-գաղղիերէն բառացանկ:

Հ. ՔԵՐՈՎԻԷ ՍՊԵՆՏԱՆ

Ծնած է 1817 Մարտ 13ին Կ. Պոլիս. մտած Միթիթարեան վանքը 1831 Սեպտ. 26ին, ձեռնադրուած 1838 Սեպտ. 8ին, վախճանած 1886 Դեկտ. 2ին ի Վիեննա:

Երբ կը բաժնուէր Սպենեան Վարժարանէն՝ նոր սկիզբ առած էին հոն վէճերը դասական հայերէնի շուրջը: Նա հետուէն կը հետեւէր վիճարանութիւններու արդիւնքին. երբ պսակուեցան անոնք յաջողութեամբ՝ յարեցաւ իսկոյն դասականներուն եւ մնաց մինչև իւր կեանքին վերջը ջատագով դասական հայերէնի: Յաճախակի թղթակցութեան մէջ ապրած է Հ. Յ. Գաթրըճեանի հետ, որուն մեծ յարգողն էր. տեսանք զինքը առ սնարս մահամերձ Գաթրըճեանին: Ամենայն հետաքրքրութեամբ հետեւած է ի սկզբանէ անտի դասական հայերէնի շուրջը յուղուած

Հ. ՔԵՐՈՎՐԷՆՆԵԱՆ

խնդիրներուն . եւ անձամբ խորամուխ եղած սակեղէն դարու հայ մատենագրութեան ուսումնասիրութեան մէջ :

Որովհետեւ երկար տարիներ գործած է դպրոցական ասպարէզի վրայ , հարուստ չէ իր գրական աշխատութիւններու թիւը . բայց կայ անոնց մէջ երկասիրութիւն մը , որ պիտի անմահացնէ իր անունը դասական հայերէնի պատմութեան մէջ : Իր յորդորմամբ հանած է Հ . Գաթրըճեան Քաղուածոյքն ի մատենագրութեանց նախնեաց :

Դասական լեզուով իր աշխատասիրութիւններն են .

1. Սրբոյ հօրն Բենեդիկտոսի Կանոնք , գոր քարգմանեալ է աշակերտաց մեծի հօրն Մխիթարայ : Ի Վիեննա 1842 , 12⁰ , էջ 144 : Լոյս տեսած սրբագրութեամբ Բանասիրաց ժողովոյն :

2. Սաղմոսարան ի պատրաստութիւն եւ ի գոհութիւն Ս . Պատարագի [եւ Աղօթքի ի պատրաստութիւն եւ ի գոհութիւն Ս . Պատարագի] . Ի Վիեննա 1884 , 8⁰ , էջ 216 :

3. Ուսումն հայերէն դասական լեզուի (անտիպ) : Մտադրած էր Բանասիրաց ժողովր առանձին աշխատութեան մը մէջ ամփոփել իւր տեսութիւնն եւ նկատողութիւնները դասական հայերէնի եւ անոր առանձնայատկութիւններու մասին : Լոյս չտեսաւ

սակայն այս աշխատութիւնը: Սպենեան, որ
կը հետեւէր թէ՛ Բանասիրաց ժողովոյն աշ-
խատանքներուն եւ թէ՛ իւրաքանչիւր ան-
հատի բանասիրական հետազօտութիւններուն
եւ անձամբ միջամուխ էր դասական հեղի-
նակներու ուսումնասիրութեան, հաւաքեց ի
մի ցիր եւ վայրավատին տեսութիւններն եւ
գիտողութիւնները եւ կազմեց սեպհական
յօրինուածութեամբ «Ուսումն հայերէն դա-
սական լեզուի»: Այս տեղ տուած է դասա-
կան հայերէնի յատուկ եւ խորթ կէտերու ու-
սումնասիրութիւնը. ոսկեղէն մատենագրու-
թեան առաւելութիւնները, նկարագրական-
ները. եւ ոչ-դասական մատենագրութեան
յատկանշականները, ի վերջոյ դասական լե-
զուի շուրջը յուզուած խնդիրները:

Այս ամէն կողմէն պատուական եւ շա-
հեկան աշխատութիւնը դժբախտաբար մնաց
մինչեւ օրս անտիպ: Մեծ. Հ. Յ. Տաշեան
1900ին ձեռնարկած էր անոր հրատարակու-
թեան ճոխ յաւելումներով: Ընտրուած ճոխ
ծրագիրը հնարաւորութիւն տուաւ լոյս հանել
գործին Ա.—Դ. պրակներն միայն եւ այսպէս
հիւանդութեամբ հրատարակչին կասեցաւ
կարեւորագոյն մասին հրատարակութիւնը:
Յուսանք սակայն թէ լուսագոյն ժամանակ-
ները հնարաւոր պիտի ընեն այս կարեւոր
գործին տպագրութիւնը:

Հ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՃԱՄՃԵԱՆ

Կարեւոր գէճքերէն մէկն է Ճամճեան, որ բերած է մեծ մասնակցութիւն դասական հայերէնի վերանորոգութեան գործին մէջ, երկար ժամանակ գործած է Բանասիրաց ժողովին մէջ, եւ անուանի հայկաբաններէն մին եղած թէ՛ տեսականօրէն եւ թէ՛ գործնականօրէն:

Ծնած է Հ. Փիլիպպոս (նախկին անունն՝ Անտոն) Կ. Պոլիս, 1819 Օգոստոս 3ին: Թէպէտ 17ամեայ եկած է վանք (17 Հոկտ. 1836), բայց ինչպէս խանդավառ երիտասարդ ոգևորուած է շուտով հայերէն լեզուի նորոգութեան նախանձով եւ արագ ընթացքով հասած միացած դասականներու խմբին: Քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1844 Սեպտ. 8ին: Վախճանած է վաղամեակի 1853 Յունիս 21ին ի Վիեննա:

Ճամճեան բանասէր եւ լեզուագէտ երիտասարդ էր, տեղեակ բազմաթիւ հին եւ նոր լեզուներու: Թէ՛ իրրեւ սննդակից Հ. Գաթրըճեանի եւ թէ՛ իրրեւ աշակերտ, իւրացուց դասական հայերէնի ոգին բարձրադոյն չափով եւ հմուտ ծանօթութեամբ այլ եւ այլ լեզուներու նպաստեց մեծապէս՝ բանասիրական եւ բնագրաբնական աշխատութիւններով Բանասիրաց ժողովին՝ ճշգիւտ եւ ընտրելու դասական բառերու եւ աստութիւններու իմաստն եւ աղնուութիւնը: Գոր-

Տեց ապա նաև իրրեւ խմբագիր «Եւրոպա»
թերթին, ուր ունի բազմաթիւ բանասիրա-
կան հատուածներ: Թողլով յիշել հոս իր աշ-
խարհարար երկասիրութիւնները՝ Չորեքլե-
գուեան եւ Վեցլեգուեան խօսակցութեան
գրքերն եւ Վագների ի Հայս նանապարհոր-
դութեան թարգմանութիւնը, որոնք հա-
րուստ են բառամթերքով, թուենք իր վաս-
տակները գասական հայերէնի համար:

1. Հօրն Աղփոնսոսի Հրողերիկեայ Հրա-
հանգք կատարման եւ քրիստոնէական առա-
քինութեանց: Տոմար Թ. Գ. մասն Գ. գրոց:
Ի Վիեննա 1844, 12⁰, էջ 316:

Նուիրուած՝ «Առ մեծապայծառ եւ մե-
ծապատիւ ակէր Արիստակէս վարդապետ, ար-
քեպիսկոպոս Կեսարիայ առաջնորդ համօրէն
Միթիթարեանց Վիէննացւոց յաւուր տօնի ա-
նուանն», այսպիսի ընծայական խօսքերով.

Կրկնեցան մեզ յամս քո

ամբ բերրիք հօր մերոյ Միթիթարայ:

Դու ետուր մեզ զիղձս քո,

ա՛ն ի մէնջ այսօր զարդիւնս նորա.

Սերմն էր այն եւ բուսոյց —

քեզ զայս գոր տեսանեն աշք քո

գուարնացեալք:

Մի խնդրե՛ր գտանել դարձուած

փոխանակ պարգեւիս մերոյ.

խնդութիւն քո ի ժամուս

լի եւ կատարեալ հատուցումն

վաստակոց մերոց է:

Ընծայականին սակի խօսքերը ոչ միայն օրդիական հայրադուի իղձեր կը բովանդակեն, այլ նաև շնորհամիտ օրդուոց շնորհակալութեան եւ երախտագիտութեան հաւատախօր՝ փոխարէն այն հովանաւորութեան, զոր ցուցուցած էր Գեր-Ազարեան հանդէպ Մխիթարեան աշակերաններուն՝ մասնաւորապէս դասական հայերէնի գիւտին: Ազարեանի կողմէն գիւտին բարձր գնահատութիւնն եւ հաւանութիւնը, որ երիտասարդներէն դասական անուանուած հայերէնը պարտաւորիչ լեզու նկատուի Մխարանութեանս Վարժարանին եւ աւ հասարակ հրատարակութիւններու մէջ, քաջալերիչ եղան նոր սերունդին աւելի խանդավառութեամբ պայծառացնելու գիւտին արժէքը: Այդ քաջալերութիւնը գովարար ջուրն էր նորատունկ ծառին ծաղկելու բարգաւաճ եւ առատապտուղ ըլլալու: Այս անգամ Մխիթարեան Վարժարանը կ'ընծայէ երեխայրիքը իւր բուրաստանին. եթէ համաձայն էր Մատենին բովանդակութիւնը նուիրարեքողներու իղձերուն, որոնք հաւատարիմ կրօնաւորական հրահանգներուն կ'ուխտեն կանոնապահ ըլլալ, բաց սրտով առաջնորդի առջեւ եւ յօժար ունկնդիր անօր հայրական ազգարարութիւններուն, նաև Մատենին լեզուն կը ներկայացնէր իւր յատակութեամբն, բաւերու ընտրութեամբը, ընտիր հայկարանութեամբը հաւատարիմ այն

սկզբունքներուն, զոր փափաղած էր Ազարեան տեսնել իւր որդւոց գրչին տակ :

Ճամնեան այդ օրը (Յունիս) դեռ կղերանոցի մէջ կը գտնուէր, տակաւին չէր ձեռնադրուած : Եւ եթէ նկատի առնենք թէ ՉԱ տարեկան էր, 7 տարիէ ի վեր կը գտնուէր Մխիթարեան Վարժարանի մէջ, պիտի բժրունենք թէ ի՛նչպէս կարճ ժամանակի մէջ յառաջադէմ նկրտած է Հայկարանութեան մէջ եւ թափանցած Ե. դարու խորհելու կերպին եւ իւրացուցած ճաշակը : Անշուշտ շատ րան պարտական էր Հ. Յ. Գաթրընեանի եւ Հ. Մատաթիա Գարաղաշեանի, որոնք իւր ուսուցիչներն եղած էին :

Դժբախտաբար թարգմանութեան նիւթը չափազանց անձուկ շրջանակի մը համար ծիայն հետաքրքրական եւ ընթեռնի բլլալուն, չէ գտած մատենան մուտք ընդարձակ շրջաններու մէջ եւ այսպէս աննկատելի մնացած թարգմանութեան արուեստի ճարտարութիւնը, լեզուին վսեմութիւնը, հրապոյրն եւ գեղեցկութիւնը :

Բարեբախտաբար կայ հրապարակի վրայ այս գրքին երկրորդ թարգմանութիւն մ'ալ, կատարուած մեծանուն եւ յայտնի բանասէր եւ Հայկարան Հ. Մկրտիչ Աւզերեանէ, Հայկազնեան լեզուի Բառգրքին հեղինակէն¹ :

¹ Երանելոյն Ալփոնսոսի Հաղեքիկեայ Յիսուսեան կրօնաւորի նառք. թարգմանեաց Հ. Մկրտիչ Վ. Աւզերեան : Վենեաիկ 1854 :

Թէև այս թարգմանութեան մէջ տեղ տեղ համաուսուած է բնագիրը, բայց եւ այնպէս կարող ենք բերել համեմատութեան համար հատուածներ, ցոյց տալու թէ որպիսի՝ ճաշակով եւ ընտիր հայկաբանութեամբ գիտէ ճամնեան հայացնել օտար բնագիրներ :

ՃԱՄՃԵԱՆ, էջ 3—5:

Ա. Յերախախտ զոր տալն ի վանս ընդ մեզ արար Տէր, կորի մեծ է եւ այն՝ զի սցալափ եւ սցալափի կանանօք եւ խրատուք սրբովք եւ հրահանօք ամբացուցանէ զմեզ, եւ որպէս թէ շուրջ իմն պատիշէ. զի այնպէս ի սաստկութենէ բանութեան մեքսն թշնամեաց անկասկածք եւ զգուշագոյնք լինիցի՞մք: Նմին իրի եւ կարի իսկ ի գեղ Հորքն սուրբք զիրասան աւետարանական՝ պատուարի իմն քաղաքի եւ արտաքին պատնիշի նմանեցուցանեն: Զի որպէս քաղաքի յայնժամ առուել պահպանութիւն եւ ամբութիւն է, յորժամ ոչ պարբաղ միայն՝ այլ եւ պատուար եւս գուցէ. քանզի թէպէտ եւ արտաքինս այս ամբութիւն քանդեալ յերկիր կործանիցի ի թշնամեաց անտի, կայ մնաց տակաւին ներքին պարբազն՝ որում յազմելն պարտ է, յորժէ եւ արգելեալ մերժին. այնպէս եւ վանորայն կրկին իմն պարսպօք ամբանայ եւ պատի. զՔաղաք գործութեան մերայ Սիւն, փրկիլ կացցէ ի նմա՝ պարբազ եւ պատուարն: Զի նախ ամբական անտոիկ պարսպաւ իւրօցն օրինաց եւ պատուիրանաց, ապա եւ սլշով իմն արտաքին պատնիշաւ կամ պատուարաւ, կանոնօք ասեմ եւ հաստատութեամբք վանաց ամբացոյց զմեզ եւ պատնայ Աստուած, զի յորժամ թշնամիքն ի մեր վերայ յարձակիցին, քանզի հանազազորք եւ մշանջնաւոր կոխ է նոցա ընդ մեզ, յարտաքին կազմութիւնս աշխատ լինիցին եւ լքցին, մինչ չեւ ի հարկանել զներքին ամ-

բութիւնս հասեալ. եւ եթէ ուրեք երբեք վնարիցեն ինչ, ի պատուարէ աստի միայն մասն ինչ քանդեալ յերկիր ընկենուցուն. այլ բուն ներքին պարիսպ օրինաց եւ պատուիրանացն Աստուծոյ անեղծ եւ անվթար հանապաղ մնացէ, եւ զմեզ ողջս եւ անարատս պահեցէ :

Յայսմ ամենայնէ որ այլասացիկ բարբառով ասացան, յայտ իմն առնի եթէ այս առանձինն շնորհք Աստուծոյ են պարզեւեալ կրօնաւորաց, զի փոքրութիւնքն՝ յորոց պատերազմն կրեն, թէ յազթիցեն ինչ, ի փոքու ինչ կանանի միայն յանցուցանիցեն, որ ոչ իսկ ի ներելոյ մեղս հասանիցէ. զոր եւ զու աստէն ի վանս առաւել մեծ իմն համարիս, քան թէ յաշխարհի ի մեծամեծս ինչ մեղուցեալ էիր :

ԱԻԳԵՐԵԱՆ, էջ 315—316:

Ա. Ի կարգի բարեբարութեանց Բարձրելոյն առ մեզ ի կրօնի՝ երեւելի է եւ այս, զի բազմապատիկ կանոնօք եւ իրատուք սրբութեան ամբացուցանէ եւ պատեալ պարագէ, զի անբոյթ լիցուք ի բունութենէ թշնամեաց մերոց :

Բ. Վասն այնորիկ իմաստութեամբ սուրբ հարք զիրատս աւետարանականս կոչեն պատուար եւ պատնէշ արտաքին քաղաքիս այսմիկ. զի ունի զպարիսպ եւ զնախապարիսպ ամենայն քաղաք ամուր. որպէս զի եթէ արտաքին վասնդեոցի ի թշնամւոյն՝ ի ներքնաբերդ անդք ամբանալ լիցի. նմանապէս իմա եւ զկրօնէ. յորոց ի ախպ ասէ ամոլսամ ինն. «Ահաւասիկ քաղաքս զօրացեալ, եւ փրկութիւն մեր կանգնեցէ պարիսպս եւ պատուարս» :

Գ. Քանզի նախ ամբացոյց եւ պատեաց զմեզ մեծազօր եւ անառիկ պարսպաւ օրինաց եւ պատուիրանաց իւրոց, եւ զկնի արտաքին պատուարաւ կանոնօք եւ սահմանադրութեամբ կրօնի. զի թէ թշնամիք հոգւոց խախտեցին իւրք զարտաքինս զայս նախապա-

րիսպ՝ որ եւ պատուար ասի, անխախտա պահեա-
ցուք զներքին պարիսպն պատուիրանաց:

Դ. Այլարանութիւնս զայն յայտ աննէ, թէ ա-
ռանձին շնորհ է այս կրօնաւորաց՝ առ զիւրաւ յազ-
թելոյ վերահաս փորձութեանց. զի թէ իւիջ զթեւցեն
ի կանոնս, չլինիցի մեղք ինչ. այլ զգուշութիւնն ի
պահպանութիւն նոցին՝ որպէս յաշխարհի լինէր զգու-
շանալ ի պատուիրանապահութիւն, տացէ կրօնաւո-
րաց չանկանիլ երբեք ի պատուիրանապահացութիւն:

ՃԱՄՃԵԱՆ, էջ 47—49:

Ա. Այր մեծատուն եւ հզօր զօրութեամբ էր Նեե-
ման, որպէս ի թաղաւորապիւր մասեանս կարգեալ
կայ, եւ Ասորւոց արքային բարեկամ, իրբեւ զի իշ-
խան հրամանատար ի վերայ զօրաց նորա կայր. այլ
զգամեալ էր բորստութեամբ: Սա իրբեւ ծանեալ թէ
մարդարէ ի Շամբտացւոց քաղաքին կայ Եղիշէ անուն,
որ զամենայն ազգ հիւանդութեանց բժշկէր, նա եւ
զմեռեալս իսկ ի կեանս կոչէր, հրովարտակ եւ
թուղթ ընծայութեան տոնոյր յարքայէն Ասորւոց առ
թաղաւորն Իսրայէլի, զի յորժամ եկեալ հասեալ
զհրովարտակն մատուցանիցէ, անդէն զնա ի բորս-
տութենէն աւարիցեն: Արդ այսպէս մեծաւ կազմու-
թեամբ եւ բազմութեամբ կառացն եւ երիւարաց զէժ
եզեալ խաղաղք հասանէր ի Սամարիա, եւ իրբեւ զայր
կայր առ զուրս տանն Եղիշայի, հրաման տայր ծա-
ռայիցն՝ զի ի ներքս անդր հրովարտակաւ հանդերձ
մասնիցեն: Այլ Եղիսէի շէլեալ արտաքս առ Նեեման,
առաքէր առ նա ասել. «Երթ լուս եւթն անգամ ի
Յորդանան, եւ դարձցի մարմին քո եւ սրբեցիսն: Զայրացեալ Նեեմանոց ընդ պատասխանիս ընդ այս-
«Են ասէի, ասէ, թերեւս ելցէ առ իս եւ կացցէ
յազօթս եւ կարգասցէ զանուն Տեառն Աստուծոյ իւրոյ,
եւ զիցէ զձեռն իւր ի վերայ տեղւոյս եւ աւաքեսցէ
զբորստութիւնս». եւ ահա ոչ այլ ինչ ասաց, բայց

միայն զի լուսացայց ի Եսրդանան. զս՛չ լաւ իցեն Նա-
րանա եւ Փարսիարա գետք Դամասկոսի քան զամենայն
ջուրս Իսրայէլի. եւ ընդէ՞ր ոչ երթայց եւ լուսացայց
ի Նոսա եւ սրբեցայց: Արդ ի բաց զնոսցուք աստի,
քանզի եւ ոչ վասն այսորիկ հարկ ինչ ինձ ի վերայ
կայր զալ այսր այնչափ աշխատութեամբս: Եւ մինչ
զեռ զարձուցեալ զերեսս կամէր զնալ, այնու զի զայս
անարգ իմե եւ արհամարհ կարծէր, ժառուցեալ ծա-
ռայքն իմաստնադոյնք քան զնա, շէստր, ասեն, եթէ
մեծ ինչ քան խոսեցեալ էր ընդ քեզ մարգարէին, ս՛չ
ապաքէն պարտ էր աննել, թող թէ զի տաաց, լուսցիր
եւ սրբեցիս: Երգթիցաւ հաւանեցաւ Նեեման, զնաց
ի Եսրդանան եւ մէջտեցաւ անդէն եւ թն անգամ եւ
յետ լուանալոյն շարժաւ մարմին նորս իրրեւ զմար-
մին մանկան մատաղոյ եւ սրբեցաւ: Արդ յայն ինչ,
որ նժայն անարգ եւ արհամարհ կարծէր, հաստատեալ
կայր ասողջութիւն եւ բժշկութիւն նորս: Այսպէս եւ
ի հոգեւորս զիպի. զի ի դուզեաքեաց եւ ի մանրա-
մանր իրս անդ, զոր կանոնքն սահմանեն, մեր ասող-
ջութիւն եւ յառաջադիմութիւն եւ կատարումն եղեալ
է: Նոյնպէս եւ պատկերի իրիք կատարումն եւ վայել-
չութիւն ի նշանախնցս ինչ եւ ի նքրագոյն զիծս կայ:
Արգարեւ թէ առ ըմբռնել զհոգեւորն ասողջութիւն
եւ զյառաջադիմութիւն եւ զկատարումն՝ զժուարինս
ինչ եւ զմեղակս ասէաք, ս՛չ ապաքէն պարտ էր քեզ
տանել, եւ զվաստակն զոր յայն ծախէիր, համարել
թէ ի բարւոք պէտս ծախի եւ պաշտի. իսկ արդ ս՛ր-
չափ եւս ասաւել յարժամ զգիրքինս ասեժք վասն այնձ
հասանելոյ: Նմին իրի այն՝ զի կանոնք վասն այնպիսի
գիրքին իրաց են եւ փոքունց, չէ պարտ թէ մեզ ծու-
լութեան եւ անփութութեան պատճառք լինիցի, այլ
մանաւանդ քաջալերելոյ եւ զօրանալոյ առ այնց պահ-
պանութիւն. որսվհետեւ տեսանեժք, զի յայտպիսի եւ
յայշափ փոքր եւ զիւրին իրս բովանդակեալ կայ մեր
ոգուտ եւ կատարումն:

ԱՒԳԵՐԵԱՆ, էջ 338—339:

Ա. Նեկման տարբի՝ այր հզոր եւ փառաւոր, որ եկն առ Եզխէ մարգարէ ի դարման բորսաութեան իւրոյ, իբրեւ լուսա՝ զի առէր այրն Ասասւծոյ, ճերթ լուս ետքն անգամ ի Յորդանան, եւ դարձցի մարմին քո, եւ սրբեցիս: Բարկացաւ այրն, եւ առէ. ճես առէի, թերեւս ելցէ առ իս, եւ կացցէ եւ կարգացցէ ցանուն տեաան Ասասւծոյ, եւ զիցէ զճեռն իւր ի վերայ տեղւոյս, եւ աւաքեցցէ զբորսաութիւնս. ո՛չ լուիցնն զեւար Դամասկոսի... եւ ընդէ՞ր ոչ երթացց, եւ լուացաց ի նոսա, եւ սրբեցացց: եւ կամէր դառնալ սրտմաութեամբ: Իսկ ծառայք նորա իմաստանադոյն քան զնա գտեալք՝ ասեն ցնա. «Հայր, եթէ մեծ ինչ բան խոսեցեալ էր ընդ թեզ մարգարէին, ո՛չ ապաքէն պարա էր ասնել, թող թէ զի ասաց, լուացիր, եւ սրբեցիս: Յայնժամ անսաց, եւ արար ըսա բանին Եզխէի. եւ դարձաւ մաքրեցաւ մարմին նորա իբրեւ զմարմին մանկան մասադոյ, եւ սրբեցաւ: Տեսանե՞ս՝ զի ի փոքուն յայնմիկ, որ արհամարհ ինչ թուեցաւ Նեկմանոյ, հաստատեալ էր ասողչութիւն եւ կեանք նորա: Յարեւմտան այսմ ի հոգեւորս հանդիպի. զի զթեթեւ իրաց եւ զզոյցն կանոնաց կարեալ կոյ յուղակի եւ կեանք հոգւոց մերոց. վասն որոյ մի՛ եւ զփոքումբք իրոք քամահեցուք, այլ առաւել պնդապահ լիցուք. զի անբոյթ լիցի բարին մեր փափաքելի, եւ մի՛ կորուսցուք զասիթս շահեկանս:

2. Տովրիք. Փլորիանու վիպասանուրիւն համեալ ի Դրոց սրբոց: Թարգմանեաց Հ. Փիլիպպոս Ճամնեան: Ի Վիեննա 1849, 4°, էջ Ժ + 13:

Նուիրուած է Մխիթարեան Մխարանութեան կողմէն ճի բարենշան աւուր մեծապայծառ հարսանեաց ազնուական եւ հոյա-

կապ Միհրանայ Ձեւեպոյ Տիւղեանց» : Ըն-
ծայականը, դրուած դործին սկիզբը, կ'ար-
տայայտուի .

ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԵՒ ՄԵՍԱՇՈՒՔ ԻՇԵԱՆ

Ի զուարթ մարգաց Նինուէի Երեքեան ժիր պատանեակ
Ըզսուրբ ծաղկանց իւր յըզէ զմտկիդարեան ըզմանեակ
Առ իւր դրացի աշխարհին մեծ գիւցոնց Շառաւիղ,
Որ ըզնախնիսն ըզգեցեալ՝ ճեմի նոցուն ի շաւիղ :
Ձի յասպարէզ Գու ելեր՝ Այրարատեան սիրտ ցընծայ .
Ձանձըն Գո, Գա՛լ, նըշմարեա իբր՝ հայելւոջ յայս
ընծայ :

Քեւ բարդաւած՝ մեր ազգիս եւ հոյակապ Քոյ դարձին
Եզիցին փառք . Աստըզ նոր, ծագեացես նոր Իմարմին :
Գանձ մեծազին հայրենեաց՝ բազմութիւն սուրբ զա-
ւակի .

Ազնիւ գարնան, որպէս Քոյն, ազնիւ եւ հունձք հա-
ւաքի :

Գազդիացի մատենագրին Ֆլորիանի գող-
արիկ բանաստեղծութեան հայերէն թարգ-
մանութիւնն է : Իւր աշխատութեան մասին
կը գրէ թարգմանիչը . «Ձան յանձին կալաք
զպարզութիւն նորա (այսինքն սկզբնագրին)
եւ զրնականն վայելչութիւն լի բովանդակ եւ
ի հայ այսր հանել ճշդիւ, եւ զհանդարտ եր-
զիչ բարձրարեւձ լերանցն Սըւենայ եւ զվա-
կալից դաշտաց Մասանայ, ըստ իւրում հե-
ղութեանն եւ ըստ մեղմական զգօնութեան
սակաւիկ մի ածեալ ճեմեցուցանել եւ յամե-
նածին հովիտս Արարատայ» :

Թարգմանութեան շարի ընտրուած է

3—3—4—3. Ճաշակի համար յառաջ կը բերեմ հաստուածս .

Տովբիդ կը սպասէ իւր որդւոյն՝ Տուրիայի .

էր, էր արդ հասեալ ժամ
 զի Տուրիա պատանի
 Ըզկեանս հօրն եղկեւոյ
 զիցէ յազնիւ պայժանի :
 Մինչ նա զնաց, ծերունին
 կացեալ արբտում առանձին
 Համարէր ըզնորայն
 զարձի վայրկեանս ուր անցին :
 Հանապազ տառապեալ՝
 Դրանց նինուէի մօտ զայր նա .
 Յամբազնաց զընացիցն
 առաջնորդէր միշտ Աննա .
 Ալեւորն որ առ ուղւոյն
 նըստէր միայն միայնուէ,
 Առ անցնիւր ուղեւոր
 տարածանէր զիւր բազուէ .
 Վարէր զնայր անցաւորն,
 եւ Տովբիթ կայր անդ լուռ մուռ,
 Յուսոյ իմն ակն ունէր,
 թէպէտ եւ այն իսկ ի զուր :
 Սողալով ընդ լերինս,
 ուր շուրջ կային, նորա կին՝
 Չալս անեալ ըզվայրօք՝
 զէտակն ունէր որդեկին .
 Չոփայր նա, զի չետես
 զորդին ազեաց եւ զընտիր,
 Եւ լըռէր ի լալոյ՝
 անդրէն լինել ի խընդիր :
 Այլ որդին զայր մօտէր .
 զիւր յամեւոյն ամբաստան,

Եւ զանգեայսն արարեալ
 յիւրեանց հովիւսն ապաստան,
 Յառաջեաց հրեշտակաւ,
 Մօրն՝ որ դիտէր իսկ յայգուէ՝
 Յակն անկաւ յանկարծուսա,
 զի զայր ճեղէր ի նինուէ:
 Զի մի յամբ ինքն հասցէ,
 առ Տուրիթ անգըր պընդէր,
 Այլ արագ քան զնա շունն՝
 էր իսկ ծերոյն առընթեր,
 Մանուցեալ նա զիւր տէր
 հաջէր կարնչէր, տայր ջըծինս,
 Առնէր յայտ զգութ սիրոյն
 եւ զիւր խոցաանս բընածինս:
 Զաշացուն հէք առնայր
 ի միտ յայն ձայն զոր լըւաւ,
 Թէ այսրէն ի Տեառնէ
 որդին ողջամբ նմա արւաւ.
 Ել վաղեաց նա ի վեր,
 զոզդոջ սախւք եւ ընդ փոյթ՝ —
 Տարածեալ գիրկոս՝ երթայր,
 ոչ առաջնորդ գոյր, ոչ մոյթ:
 Որդեա՛կ իմ, գոչէր նա,
 զու ես, զու ես...: Եւ յանյոյս՝
 Պատանեակն արտասուօք
 գիմեալ զայր յիւր զոզըն կոյս-
 մերն ըզնա ընկալաւ,
 զնովաւ պտտեալ փարէր կայր,
 Լի առնայր ըզնաշտկ
 ընդգրբրկելով զնա յերկար:
 Հայրենին իւր մեռամբ,
 առ չըզոյէ իւրն աշաց,
 Զայն մեծ բախտ՝ զոր զեւ ոչ
 կարծէր ըստոյզ, ճըշմարտեաց:
 Անդուստ մայրն հասանէր՝
 սիրտ ի բերան, կաթոզին,

Հըռչակեալ բարձրաձայն
 զգոյն տեօիլ մեծագին,
 Ամենայն ակն հեղոյր
 խընդութեան յորդ արտասուս,
 Հըռչաակն անդ համարէր
 թէ յերկինս եմ, յիմ դասուս:

3. Բարբառարան իտալերէն-գաղղիերէն-
 հայերէն-տաֆլիերէն. Nuovo dizionario italiano-
 francese-armeno-turco compilato... dai Padri
 della Congregazione Mechitarista. Vienna 1846,
 8° մեծ, էջ 1120:

Շատ քիչերուն ծանօթ է Բառագիրքս,
 այս պատճառաւ ալ նուազ գնահատուած է
 անոր արժէքը: Թէեւ նպատակն է առ ձեռն
 առաջնորդ ըլլալ հայ մանկուոյն իտալերէն
 լեզուն սորվեցնելու, բայց յիրականին կը
 ներկայանայ Բառագիրքս շտեմարան մը համ-
 բարելու իւր ծոցը դասական հայերէնի բա-
 ռամթեքը: Միօրթարեան հարց անուան տակ
 հրատարակուած է Բառագիրքս, գլխաւոր
 աշխատակիցն եղած է սակայն Հ. Փ. Ճամ-
 ճեան, որ երկար տարիներ նուիրած է անոր
 և ջանացած է շտեմարանել հոն արդիւնքը
 այն հունձքին, զոր սկեղարեան մատենա-
 գրութեան լայնատարած դաշտին վրայ հըն-
 ձած էր ինքը իւր ընկերներուն, յատկապէս
 Բանասիրաց ժողովոյն անդամներու հետ:
 Ի մի ամփոփուած են հոս դասական հայե-
 րէնի այն բոլոր բառերն ու ասութիւնները,
 որոնք մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ,

ճշգրտած իմաստով եւ բաղդատութեամբ յոյն բնագիրներու ճանչցուած են ընտիր եւ ընդունելի: Յօրինուած են նաեւ շատ բարդութիւններ, համաձայն դասական հայերէնի սկզբունքներուն:

Սքանչելի է հոն մանաւանդ համանիշ բառերու ճոխ համադրութիւնը: Իրրեւ այսպիսի աւելի հա՛յ լեզուի ուսման համար մեծարժէք է Բառապիրքս. թէեւ ամէն ինամք տարուած է նաեւ իտալերէն բառերու իմաստն ճշգրտ. ներկայացնել զաղղիերէն եւ տանկերէն լեզուներով:

Յառաջարանը, ուր դասական հայերէնի սկզբունքներու մասին բացատրութիւն կը տրուի, արժանի է առանձին մտադրութեան:

Կարեւոր մասերը յառաջ կը բերեմ հոս ամբողջութեամբ.

«Բ. Ձհայերէնն արժան էր յատկապէս յօրինել, մանաւանդ թէ սմին աւելագոյն ունել փոյթ եւ հոգարարձութիւն իրրեւ մերում սեպհականի, որչափ ինչ տեղին եւ իրացն ժամանակքն առնուցուն յանձն: Նմին իրի իսկ ամենեքին ի բարբառարանս, յորս նոր կամ հին լեզու նոցա ի մէջ խառնիցի, բազում իմն հոգարարձութիւն ի կիր արկանեն, զի այն իսկ է պատեհ տեղին, եւ որպէս յայտ յարկանց իրացն է, ի ձեռն այսպիսի գրոց ե՛ւ լաւն ե՛ւ յոռին զանցնիր միտս իրրեւ երանդ ինչ հաստատուն անդէն ի սկզբանն ներկանէ:

Գ. Արդ յառաջ իսկ քան զամենայն, որչափ յուժի կայր, աշխատ եղեաք զգոյշ լինել եւ զգուշացուցանել յամենայն օտարոտի եւ ի մուրացածոց բանից եւ անուանց, որ սպրբ-զեցին մտին ի լեզու մեր, յամենայն խոտոր նշանակութեանց, որ ի միտս բազմաց մինչեւ ցայսօր անկեալ կան: որպէս Բշխանաւոր, Մարգարայր, Շամանդաղ, Մարգելոյղ, Բանիբուն, ի կիբ արկեալք իբրեւ Բշխան, կրթեալ, Մանրամաղ փոշի, Սուտակասպաս, Գրապէա, որ ըստ նախնեաց նշանակեն Հոգատակ, Մարգածախ, Մէզ, Մարգապոզ եւ ճարտարախօս: Եւ միանգամայն իսկ ասել ըստ կարի խորշեցաք յայնմ ամենայնէ, որ ձեռնհաս էր իւրք խանդարիչ եւ պղտորիչ յառակութեան մերոյ լեզուիս լինել: Յընարութեան անդ զՍոկի դարու գրիչս միշտ նախամեծար արարաք, որպէս եւ կարգ արդարութեանն պահանջէք, եւ յորդորէք տեղեկացն միարան հաւանութիւն. բայց սակայն ուր պակասէք ուրեք ինչ ի սոսա, զայն յերկրորդականաց անտի ըստ պատշաճութեանն լցուցաք. իսկ ի կարի յեախնան բազում անգամ վստահ չկարացաք լինել, եւ ոչ ստանցոյլ ինչ հաւանեցուցիչ պատճառաց ի նոցա վկայութիւնն միայն յենուլ, քանզի կամ ամենեւին գուհիկ էին, կամ լի անհնարին օտարոտի բանիւք, յորս չեթեւին ինչ նշմարանք զրոյ բարբառոյ: Այս ընարութիւն մասն մի ինչ զլիաւոր ի մասանց լեզուացն գիտու-

թեան է, մինչ զի ամենեւին իսկ զարմանք ունին զմարդ, յորժամ միտ եղևալ նայիցի թէ ո՛րչափ այն փոյթ զգուշութեան եւ անաշտութիւն է զոր անգտաին իսկզբանէ վասն սոցին իրաց ի կիր արկեալ վարեն ազգքն բարգաւաճք որոց կիրթ ճաշակելիք են եւ առողջք քիմք: Թէ այնպէս իցէ, ապա ի մուրութիւն ուրեմն կործանէաք, եթէ խառն ի խուսն վարեալ՝ խտիր ի միջի ոչ զնէաք, կամ թէ գառաջինսն, զաղետալոյնսն եւ զբունսն յամենայնի իսկ եւ ի բնաւի կշիռ հասարակ յեանոցն, եւ հանդիսապատիւ խոնարհագունաց եւ բազում մասամբք եղծելոց հաշուէաք²: Որ հմուտքն եւ ճշմարտասէր քննիչք եւ իրաւընտիրք են, կարող են վկայութիւն հաստատութեան մատուցանել բանիցն ասացելոց:

Դ. Բայց եւ ոչ այս բնարութիւն շատ եւ բաւական էր, այլ պիտոյ էր յամենայնի եւ աւելյալոյն ի գիտութիւնս ճշգրտութիւն եւ անուանք նորոգք. վասն այնորիկ եւ մեր երկրորդ հոգարարձութիւն զսոցունց էր: Միով միայն զոյր հնար ի կէտ անդր հասանելոյ, այն իսկ է քննելովն եւ խուզելով թէ ո՛րպէս կամ ո՛րգունակ մեր նախնիք զայս նիշ կամ զայն նիշ անուն թարգմանեցին, յոր եւ բազում գիւրութիւն նպաստ լինէր անուանեալն

² Զայս բնարութիւն իմաստուն եւ հաստատուն պատճառք բնծայեցուցէ քեզ նկարագիրն ուսմանց-Վիեն. 1845, էջ 25—46:

Նոր բառգիրք, երկայնժամանակեան դորժ մեծարդոյ Հարց Սրբոյն Ղազարու, եւ մանաւանդ բազմապատիկ մատենադրութիւնք եւ թարգմանութիւնք նախնեաց. զի այս մատեանք են, որ բազում կարելուք եւ նորագիւտ անուանս մատակարարեցին, յորոց մինչեւ ցայսօր գրկեալ գտանէր բարբառ մեր, որպէս թէ շունէր անգուստ ի վաղուց, եւ եթէ պէտք ինչ նոյնպիսեացն լինէր, հնարեալքն եւ կարկատեալք գրուեալ ունէին զնոցին տեղի: Բայց բազում անգամ հարկ եղեւ մեզ վասն պէտպէս պիտոյից անձամբ ի խոյզ արկեալ որոնել զհին եւ զնոր մատեանս ոչ գրողմեալս, եւ ընթանալ անգր իսկ ի բուն աղբերս յունական օրինակաց գրոցն թարգմանելոց, նա եւ ուրեք ուրեք քննել զարարացին եւ զպարսիկն առ մտաց հայերէն անուանցն քաջ ի վերայ հաստնելոյ: Այսպիսի աշխատութեամբ բազում անուանց միտք եւ դօրութիւն յայտնադոյն եւ ուղղագոյն գործեցաւ, եւ ոչ սակաւ նորագիւտք ի մէջ եկին: Այլ գորս միանգամ յեա գրողմելոյն գտեալ է մեր, եւ ի բուն կարգի անդ գրոցս չիք, զայն ի յաւելումին խնդրեալ գացես:

Ե. Այլ յորժամ ի նախնեաց անտի չգտաք առ այժմ գանուանան որ պիտոյ էին եւ կամ չգոյր իսկ հնար գտանելոյ վասն նորոգ իմն գիւտիցն լինելոյ, հարկ լինէր այնուհետեւ նորս ինչ մարթիկ յօրինել. այլ ոչ եթէ այնմ

հարկի զիջաք ամենայն ուրեք, եւ ոչ իբրեւ տէքութեամբ եւ իշխանութեամբ ի վերայ լեզուին ձեռն արկաք ժպրհել յանդղնել անուանս անխտիր ստեղծանել, այլ յորժամ անհնարին կարելուր էին եւ հարկ ի վերայ կայր սաէպ արկանել ի կիր, եւ միանգամայն յորժամ մարթ էր հաստատուն եւ անկասկածն կանոնօք ինչ յօրինել: Ուր այս ամենայն պայմանք ի միասին միանգամայն զտան, յայնժամ նոր ինչ հայերէն անուն իշխեցաք կաղմել, եւ այն մեծաւ երկիրաւորութեամբ այս ինքն, վասն մէն մի անուան, զոր յօրինելն կամէաք, հինգ, վեց, տասն եւ երբեմն յիսուն եւ աւելի եւս օրինակս նոյնպիսի անուանց ի նախնեացն զիրս գտեալ եւ ստուգեալ զնոցին կանոնս, նման նոցին յօղեցաք, կամ զնոյնպիսի յօղեալս յայլոց ընկալաք որպիսի ինչ Ipotenusa, Ներքնաձիգ (հակուղիղ). Elioscopio, Արեւաղէտ. Trapezzoid, Սեղանակաերպ (արապիղիտ, արապիղեան քառանկիւն). Zecca, Լումայանոց (փողերանոց). նոյնպէս Կտաւաքաղ (թուշուն), Շնչափոխութիւն, Բարբառարան, Հեռադրութիւն, Երկնախօսութիւն, Շոգենաւ, Շոգեկառք, այլովք հանդերձ: Այլ երբեմն եւս վասն վայելչութեան երկօքումբք անուամբք զիրան յայտ արարաք որպիսի ինչ Margravio, Սահմանակալ կոմս. Buzzago, Զրամարգաց անդղ, եւ այլք. զորոց ամենեցունց վստահութեամբ մարթեմք աւել, թէ երկայն քննու-

Թեամբք եւ խորհրդովք, եւ պէտպէս հաւա-
 նեցուցիչ պատճառօք հաստատեալ են: Աւ-
 թէպէտ, որպէս մարթ է եւ յօրինակացդ
 եղելոց ասնուլ ի միտ, ի յօրինել մերում
 գանձանս զայստսիկ, յարմարոյնս քննեալ
 յուզեցաք զայլ եւս հին եւ զնոր լեզուս զհա-
 մեմասս մերում բարբառոց աս ի գտանել ի
 նոսին անուանս յօգուածոցս եւ բոս մտացն
 թարգմանել վայելչութեամբ. սակայն մեծա-
 պէս զգուշացաք ասնուլ մուծանել ի նոցանէ
 ի մեզ անուանս այլապիս եւ սաւարս: Այլ սո-
 վին ոչ էթէ զազատութիւն լեզուին, զոր ի
 սմին բոս իւրում շափու վայելէ, բառնալ ինչ
 կամէաք. վասն որոց ուր այնպիսի էին ա-
 նուանքն, զի շէր ինչ մարթ նոցին հայերէն
 վայելուչ անուանս կազմել, որպէս Ապարթ,
 Զինկ, Ազկապի եւ այլք, յայնժամ գնտսին
 առեալ եղաք, սակայն գնշանապիրսն փոփո-
 թեցաք զի մի մեզէն ինքնակամ եւ առանց
 ինչ պատճառաց խոտորիցիմք ի կանոնէն,
 զոր այնպէս միարան եւ անխախուտ յամե-
 նայն իսկ ի գիրս իւրեանց, պահեցին նախ-
 նիքն որ իշխանքն են լեզուին. որպիսի ինչ
 Բաղսաման, Ազկիսփն, Կորազիսն, Յակինթ,
 Յասպիս եւ այլ եւս նոյնպիսիք. ընդ որ հայե-
 ցեալ եւ մատենագրաց յետին դարուց ուր
 հարկ իմն էր բանս ինչ ուսմանց յայլոց լե-
 զուաց ասնուլ հանապազ փոփոթելով գնշա-
 նապիրսն ասնուին, որպէս Հորիգան, Զոպիա-
 կոս, Զենիթ, Նապիր, Ալիմուտ, Ապսիդք,

այլովքն հանդերձ: Իսկ ուր ոչ այնչափ ինչ կարեւոր էին անուանքն, կամ կարբի իմն մանր իրաց էին, եւ կամ կարօտ առաւելագոյն քննութեամբ, նոցին առաջի առ այժմ համառօտ մեկնութիւնս միայն կարգեալ, այլուս գործոյ եւ ժամու պահեցաք միում միում ի նոցանէ ճշգրիտ հայերէն անուանս պատշաճեցուցանել կամ դտանել: Օրինակք նախնեացն ուղղադրութեան հաւանեցուցին զմեզ բազում ուրեք աւ, եւ երկրարբատովք զրոշմել զանուանս, որպէս բազում անգամ առնէր եւ բազմահմուտ մեծարգոյ Հայր Փարբիէլ Վարդապետ Աւետիքեան եւ այլք ի տեղեկաց. բայց ոչ եթէ օրէնս ինչ սահմանեմք աստէն ի սմին, թէ արդեամբք այնպէս պարտ իցէ ընթեանուլ:

Չ. Բազում անգամ վասն զիւրիմաց զմիտս բանից գործելոյ նշանաւ աստեղ ի կիրարկաք զայնպիսիսն ի սովորական անուանց անտի, որ կամ գուհիկք էին, կամ թիւրեալք բոտ նշանակութեան, եւ կամ տակաւին կասկածելիք. նշանս աստեղ զրոշմեցաք զարձեալ եւ ի վերոյ այնոցիկ, որ յօրինեալ էին օտար եւ ոչ ուղիղ ճաշակաւ. որպիսի ինչ Մականուն, Բազհիւսական, Ենթակայութիւն, Որակութիւն, Արտունութիւն, Ներարամագրեալ, Տրամախոհութիւն, Բացասել, Ստորասել եւ այլք բազումք, գորոց իմաստութեամբ զնոյն դատաստան գատեցաւ եւ բազմատեղեակ մեծարգոյ թարգմանիչն Բանա-

կան արուեստին Սուաւէի³, եւ դրազումս ի նոցանէ իրրեւ եկամուտ եւ խուժդուծս ի բաց թողեալ, զազնուագոյնն եւ դրունն կարգեաց եղ ի տեղւոջն: Զայսմ ամենայնէ եւ զորոց մինչեւ ցայսր խօսեցաք, յառաջագոյն խկ ճառեալ է մեր յայլեւայլ դիրս⁴ եւ նոյնպէս արարեալ. եւ աստէն այնչափ ինչ միայն ճառեցաք, որչափ կարելորն էր առ ի ծանուցանելոյ զկարգն եւ զպայման, որով վարեցաք ի մատենիս: Թէպէտ եւ դիտեմք, զի առ քաջ եւ ուղիղ իմանալոյ զբովանդակութիւն այս ամենայն կարգաց եւ ընարութեան՝ երկայնագոյն բանից պէտք էին, սակայն զայնր ամենայնի զընդարձակագոյնն բազում այլ կարելորօք հանգերձ հատուցուք յառանձինն մատենի, ուր պէսպէս օգտակար տեղեկութիւնք ընծայատցին մերազգեայ ժողովրդեան, եւ նախնեացն ազգի ազգի կանոնք, որ մինչեւ ցայժմ անյայտ են մնացեալ կամ թէ սակաւուց ծանուցեալ, ի լուսաւորութիւն զայցեն»:

—

³ Բանա. Արուե. Սուաւ. Վենեա. 1825. ի սկիզբն, Քարգմանիչն առ Ընթերցողս. եւ էջ 314, 332, 333, եւ այլ բազում ուրեք:

⁴ Համ. Բառարան ՏՃԿ. եւ Հայ. Վրեհ. 1841. Յոջր.: Բնական Պամ. Վրեհ. 1842. Յոջր.: Ծարտարիսու. Վրեհ. 1844. Յոջր.:

Յիշենք այս տեղ նաև.

Համառօտ բարարան տանկերէն-հայերէն յօրինեալ ի Հ. Յակոբոս Վ. Պօզանեան :
Վիեննա 1841, 8°, Բ. տպ., 1858, 8° :

Գործիս բառերուն զտութեան եւ ճոխութեան նպաստամտոյց եղած են Պօզանեանի երիտասարդ աշակերտները, Գարազաշեան, Գաթրբճեան, Յովնանեան եւ այլն :

Հ. ՍՐԱՊԻՈՆ ԷՄԻՆԵԱՆ

Հ. Գաթրբճեանի աշակերտներէն է Էմինեան : Ծնած է 1823 Յուլիս 23ին Կ. Պոլիս . իրրեւ 15ամեայ պատանի ժամ է վանք 1838, Սեպտ. 8ին : Զեռնագրուած է 26 Հոկտ. 1845 եւ վախճանած վաղամեռիկ 12 Դեկտ. 1854, ի Վիեննա :

Դասական հայերէնի վերածնութեան դարուն ապրած, ընդունած է ինքն ալ կայծ ժը այն կրակէն, որ հրդեհած էր Մխիթարեան Վարժարանը : Ապա Գաթրբճեանի եւ Գարազաշեանի առաջնորդութեան տակ զարգացաւ աւելի յառաջագէտ : Իւրացուցած դասական հեղինակներու խօսքի եւ արտայայտութեան նկարագրականները, ձուլած զանոնք իր քնքոյշ եւ նուրբ արտայայտութեան ձեւին հետ ընծայած է իր գրչին տակ բարբառ ժը, որ քաղցրախօս եւ փափուկ հնչիւնով կը զերազանցէ նախորդները եւ զգալ

կու տայ սակեղէն լեզուի հմայքը իւր երանդներուն մէջ :

32ամեայ վախճանեցաւ էմինեան : Իր թարգմանութիւնները խորհրդապաշտ (mystique) բովանդակութեամբ չեն դառն տարածում . բայց անոնք պիտի մնան թանկագին դահարներ հայ մատենագրութեան մէջ, իրրեւ յաջողագոյն երկեր նոր դասական լեզուով :

1. Հ. Նիկ. Աւանկիմեայ վարք եւ վարդապետութիւն Յիսուսի Քրիստոսի բաժանեալ ի մտածութիւնս վասն աւուր տարւոյ : Թարգմանեաց Հ. Սրապիոն էմինեան : Ի Վիեննա 1848, 12°, էջ ԺԱ + 655 :

Անծանօթ թարգմանութեանս՝ 1852ին թարգմանած է մատեանս նաեւ Հ. Ռափայէլ Երկայնեանց (Ուղուճեան) «ի լատին բնագրէ» : Ուղուճեան Հին Գարոցի աշակերտ էր, Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեանէն : Որպէս զի առիթ ընծայեմ ընթերցողներուս ծանօթանալու էմինեանի ոճին եւ թարգմանութեան արուեստին, կը դնեմ հոս երկու հատուած այս կրկին թարգմանութիւններէն :

ԷՄԻՆԵԱՆ, էջ 162 :

Ա. եւ վազվազակի մատուցեալ առ Յիսուս աւէ, ոգջ եր վարդապետ, եւ համբարեաց ընդ նմա (Մատթ. ԻԶ) : Մատեաւ վաղձագակի անածօթագոյնս եւ նենգութեամբ, երեսք զուարթագինք էին նորա, ոյլ ի սրտին մթերեալ կոյր թոյն ժանկարեր : «Որում զմահարեր զարանսն զործէր, նմա ողջոյն տայք» առէ

Վիկտոր անտիոքացի: Վարդապետ կոչել, յորոյ աշակերտութենէ զբժեալ ի րաց կայր: Համբուրէ, «Լըբրեալ եւ ժառաղ զգլխաւոր նշանակ սիրոյ՝ զործի սատանայի ասնել» (Ս. Ամբր.): Եթէ տեսանէիր զուզայդ ամենայն, զիա՛րդ կշտամբեալ յանդիմանելիք զնա վասն այնպիսի բանիցն եւ զնացից: Եւ սակայն ո՛րչափ մեծ շար այն է զոր զուզ զործես: Ձէ բաւական զարտաքին նշանակա եւեթ բարւոյ քրիստոնէի եւ վանականի բննայեցուցանել: Տես զուչէ թոյն շարաթոյն ի ներքս ծածկեալ կոյցէ: Արդարեւ ոչ կշտամբեսցիս ի մարդկանէ, այլ յԱստուծոյ գատեսցիս՝ սրու՛մ ամենայն ինչ յայտնի է:

ՈՒՉՈՒՆԵԱՆ, ձեռագիր, էջ 341—342:

Ա. Եւ վաղվաղակի մատուցեալ առ Յիսուս ասէ. ողջ եր՛ վարդապետ. եւ համբուրեաց ընդ նմա (Մատթ. ԻԶ. 49): Մասեաւ վաղվաղակի. որչափ անամթարար. նոյնչափ կեղծաւորապէս. զուարթ երեսօք, թու՛նաւոր մաօք: «Որու՛մ զմահացու նիթեր զարանս, նմա զողջոյն մատուցանէր, առ Վիկտոր Անտիոքացի: Վարդապետ կոչել. յորոյ աշակերտութենէ անզգամութեամբ մեկնէր: Համբուրէ. «Իշխելով զգլխաւոր նշան սիրոյ կազմած սատանայի զործել (Ս. Ամբրոս. ի ԻԲ գլ. Ղուկ.): Եթէ տեսեալ էր քո զայսսսիկ՝ զի՛նչ ի բանս եւ ի գործս սողտեալ էր քո: Եւ սակայն ո՛վ մեծի շարեացս: Ձէ շատ ցուցանել զարտաքին նշանս ժիւոյն քոջ քրիստոնէի կամ կրօնաւորի: Տե՛ս զի մի՛ ի ներքս թոյն զողիցի: Ո՛չ սողտանիցիս ի մարդկանէ, այլ գատեսցիս յԱստուծոյ:

ԷՄՐՆԵԱՆ, էջ 169—170:

Ա. Ածին զնա առ Աննա (Յովհ. ԺԸ): Որ ինչ անցք անցին ընդ նա զաննապարհայն՝ զիւրազոյն եւս իցէ քեզ ըզձիւք ժողովել եւ նկարել ի մաթ, քան բա-

նիւք յանդիման կացուցանել: Ո՛րչափ այլազգ այսօր երևի տեսիլ այնորիկ որ յԵրուսազէմն մտանէր, քան զայն որ սահաւիկ մի յառաջագոյն: Իբրե՛ւ զի զարմանալի են միաք մարդկան որ արագ արագ փոփոխին ի խնդութենէ ի կատաղութիւն, ի զովութեանց ի թշնամանս, եւ ի մեծարելոյ յանարգել: Եւ զու յուսայցե՞ս ի մարդ: Հաւանեցս զանձն քո զի զամենայն որ ինչ միանգամ զմեղակութիւն մարմնոյ, որ ինչ զրկանս պատուոյ մարթիցիս անել զմտաւ՝ զամենայն զայն Տեառնն մեծփայելչութեան հասուցին: Վշտակից լեր վշտացն. զքեզ ծանիր նմին պատճառս. սարջացիր: Եւ յորժամ տեսանիցես զՅիսուս զի յամենայնի լուս կայ, ուսիր եւ զու սրբով իմն լուսութեամբ զրկանաց հասելոց ի վերայ որ յոյժ նուազագոյնք քան զնորայն իցեն, եւ կամ թերեւս ի միաս եւեթ նկարեալ՝ ժուժկալեալ համբերել:

ՈՒՉՈՒՆԵԱՆ, ձեռագիր, էջ 357—358:

Ա. Եւ ամիցն զնա առ Աննա (Յովհ. ԺԸ. 13): Թէ զի՛նչ յոյսմ ճանաչարհի եղև՝ սրբազոյնս ի սրտի քում խոկա՛, քան թէ ի բան բերցես: Ո՛րպէս ա՛յլ տեսարան է այսօր այնմ որ յԵրուսազէմ մտանէ, եւ աւուրբք կանխաւ: Չիա՛րդ յեղյեղուկ են միաք մարդկան. յուրախութենէ ի մոլեղնութիւն, յորհնութեանց ի նախատինս. ի սպասուց յայտանս: Եւ հաւատայցե՞ս մարդոյ: Չոր ինչ նեղութիւնս մարմնոց, զորինչ անիրաւութիւնս պատուոյ մարթ է քեզ զմտաւ անել՝ հաւատա՛ թէ զոյդ ամենայն արարին Տեառն մեծփայելչութեան: Կարեկի՛ց լեր, ծանիր զքեզ պատճառս. ապաշաւեա՛: Եւ մինչդեռ ակնարկիս ի Յիսուս, որ առ բնաւ լո՛ւ, ուսիր սուրբ լուսութեամբ զկարի փոքրագոյնս հասուցեալս քեզ, կամ թերեւս զրժրոնեալ եւեթ զրկանս անցուցանել:

Կ'ըսուի աւանդութեամբ թէ Հ. Ա. Բազրատունի երբ ձեռք առած է թարգմանութիւնս, գոչած ըլլայ. «Այս գրքի վրայէն մտածական աղօթք ընեմ թէ հայերէն սորվիմ»: 1848ին, Օգոստոսին, երբ կը նաւէր Գարապաշեան դէպի Չժիւռնիա, իր ուղեկցին՝ Յովհ. Ասլանեանին կը մատուցանէր գիրքս ըսելով. Առ կարգա՛ մտեանս, որ Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի սոկեղարեան հայերէնով գրուած է. եւ օգտուելով առիթէն կը ճառէ դասական հայերէնի յատկութիւններուն վրայ:

2. Յիշատակարան քահանայական վարուց կամ մեծի հովուապետի Յիսուսի Քրիստոսի. խրատք ոգէշահք առ հովիւս Եկեղեցւոյ իւրոյ եւ առ այլ քահանայս: Թարգմ. Հ. Ս. Էմինեան: Ի Վիեննա 1852, 12°, էջ. 358:

3. Երեւելեզուեան բառագիրք, այս ինքն գաղղիերէն-հայերէն-տաֆկերէն. գոր յօրինեաց Հ. Ս. Վ. Էմինեան: Ի Վիեննա 1853, 8°, Բ. տպ. 1871:

Հ. ԵՓՐԵՄ ԶԱԳԸՃԵԱՆ

Ծնած է 30 Յունուարի 1824 Կ. Պոլիս. վանք եկած 1 Յուլիս 1839: Չեռնադրուած է 1 Նոյեմբ. 1845 եւ վախճանած 1911, Դեկտ. 23 Կ. Պոլիս:

Իր ընկերներէն եղած են Այաբնեան, Էմինեան, Սիպիլեան եւ այլն: Աշակերտած է Գա-

Հ. ԵՓՐԵՄ ԶԱԳԸՆՆԻ

Թրքականի: Իր աշխատութիւնները՝ Հայոց Պատմութիւն եւն գրուած աշխարհարար, սլոաի չգրապնեն զմեզ հոս: Չազըճեան իրրեւ աշակերտ Գաթրքճեանի եւ Գարագաշեանի եւ ուսումնակից Ճամճեանի, հետեւած է դասական հայերէնի ուսման եւ ձեռք բերած անշափ հմտութիւն: Թէպէտ մէկ գործ միայն ունի դասական հայերէնով, բայց այն մէկին մէջ ալ կը փայլի իր ճաշակը շատ բարձր նրբութեամբ:

1. Մ. Տ. Կիկերոնեայ Ղեղիոս կամ վանի Բարեկամութեան առ Տ. Պոմպոնիոս Ատտիկոս: Թարգմանեաց Հ. Եփրեմ Չազընեան: Ի Վիեննա 1852, 4°, էջ 50:

Միսիթարեան Միարանութեան կողմէն նուիրուած է մատենա ի նշանակ խնդակցութեան «ի բարենշան աւուր ուրախութեան հանդիսի հարսանեաց քաջատոհմ եւ ազնուական Գրիգորիկ Պէյի Ալլահճերեան»:

Երկրորդ դասն է նոր թարգմանչաց, որ լեզու կ'առնէ հոս եւ հրատարակ կ'ելլէ: Թէ՛ թարգմանութեան արուեստն եւ թէ՛ դասական լեզուն կը նրբանայ, կը կատարելադործուի. անոնք մեծ ուսուցիչներու ձեռնասուններն են եւ կը գործեն անոնց առաջնորդութեան տակ: Թերին կ'ազգուի, ճաշակի աւելի ուշագրութիւն կը դարձուի, հնչականութիւնը, մեղմական հոսանքը աւելի զուարթութիւն, կենդանութիւն կը դարթուցանէ:

Ժամանակը հասունութիւն, կենդանութիւն, ասնականութիւն բաշխած է լեզուին :

Ընծայականը գեղեցիկ ծաղկեպսակի մէջ այսպիսի ուղերձներ կը մաղթէ պսակաւորներուն .

«Ձեռնակապ քաղաքին զՀելուպտան քաջանուն, յայտարար իմոյ ցնծալից ուրախութեան Քեզ, Քա՛ջզ, յղեմ : ԶՂերմեոանդն իմ զիրզնս փոխանակ ընդ իմ սա Քեզ բարբառեսցի : — Կացցէ անթարչամ յամայր ամս պսակն բոլորածեւ՝ զոր այսօր Քո զապաթն ընդունի : Յանախեսցին փառք Աբամայ՝ ի յանախել Քոց ծննդոց, զոր եւ մաղթէ Ուխտս, լինել Քեզ ի հաղարս եւ ի բերս» :

Պիտի ուղէի մատրուակել ընթերցողներուս բաժակ մը բարեկամութեան ճառէս, եթէ շունենացի երկիւղ, թէ յառաջբերութիւններու յանախութիւնը պիտի չըլլայ զգլխիչ :

2. Նոր բարբառարան համառօտ հայերէն-տանկերէն. գոր յօրինեալ է Հ. Եփրեմի Չագրեանի : Ի Վիեննա 1850, 8°, էջ 465 :

Հայերէն նոր բառագրքի պահանջքը հարկ դրած է հեղինակին վրայ, ձեռնարկել աշխատութեանս : «Ձի սչ մանկանց միայն եւ անտեղեկաց հայերէն լեզուի, այլ եւ յառաջադիմելոցն եւ զարգացելոց ի նմին շահաւէտ լինիցի մատենանս, զամենայն անուանս եւ զոճս մատենագրաց Ոսկեղէն դարուն եզաք ի նմին, յորոց միջի են եւ բազում անուանք՝

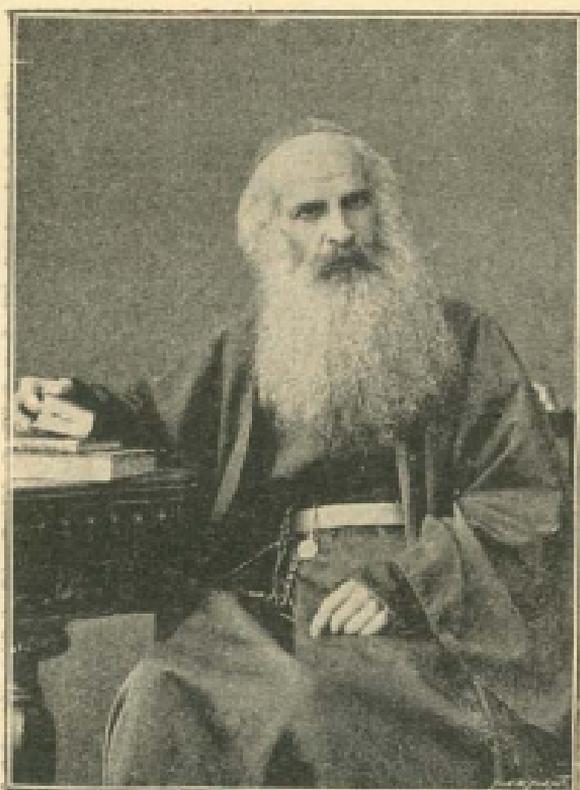
որ զայս առաջին նուազ ի նախնեացն մատենից արտաքս ելեալ՝ ի կարգ անուանց բարբառարանացն մտին. հանդերձ սոքիմբք եւ գրագումս յանուանցն յետին մատենագրաց, եւ զայն եւս՝ որ յայժմու մատենագրաց յօրինեալ իցեն՝ կարգեցաւ»։ Ոչ-դասական մատենագիրներէն ներս առնուած են յատկապէս Ղ. Փարպեցւոյ, Եղիշէի եւ Մ. Խորենացւոյ բառերը, որոնք աշակերտաց ձեռքը սովորական ընթերցանութեան նիւթ էին ոչ-Վիեննական Մխիթարեանց դպրոցներու մէջ։

Շատ ցաւ է, որ այնպիսի համեղարան դրչէն չեն ծորած ուրիշ գործեր դասական հայերէնով։

Է. ԱՐՍԷՆ ԱՅՏՐՆԵԱՆ

Ծնած է 1823, Յունուար 20ին Կ. Պոլիս, Վիեննա հասած 1835 Օգոստ. 12ին. ձեռնագրուած 1845 Նոյեմբ. 1ին. Արբաւայր ընտրուած 1886 Օգոստ. 18ին. եւ վախճանած՝ 1902, Յուլիս 21ին ի Վիեննա։

Թէպէտ 12ամեայ մտած է Մխիթարեան կղերանոցը, բայց ցուցուցած է մտքի վաղածամ արթնութիւն եւ գեղարուեստասէր ճաշակ։ Իր աղերսը Գաթրբճեանի հետ եղած է եղբայրական եւ սերտ։ 1840ին, երբ Գաթրբճեան կը ձօնէր իւր ուղերձը Գարագաշեանին եւ ընկերներուն, առթիւ անոնց ձեռնագրութեան, Այաքնեան գեղեցիկ նկարա-

Հ. ԱՐՄԵՆ ԱՅՏԸՆԵԱՆ

գարդութեամբ կը պճնէր շրջանակը: Իբրև ուշիմ պատանի հետեւած է գրական շարժման, որ սկիզբ առած էր իւր աչքերուն առջև: Ապա իբրև ձեռնասուն Գաթրընեանի աւելի խորացած է դասական հայերէնի ուսման մէջ եւ իր սուր յիշողութեամբ, ճաշակընտիր քիմքով եւ լեզուազէտի հանձարով վարպետ հանդիսացած: Անձամբ ահանջալուր եղած եմ 1900—1902 տարիներուն, թէ ինչպէս Այտրնեան կը պատմէր ողբերութեամբ 1838—1840 տարիներու գրական շարժման մասին. իսկ իր դասական հայերէնի նրբութիւններուն անհամեմատ հմտութեան վկայ են իր կրկին Քերականութիւնները:

Դասական հայերէնի վարպետիս գրչէն փոքրիկ ճառ մը միայն ծանօթ է ինձ տպագրութեամբ, այն ալ առանց հրատարակութեան մնացած: Եթէ ուղիղ է թէ Առիւծը ըզունդէն ալ կը ճանչցուի, աչքի առաջ ունենալով Այտրնեանի այս թարգմանութիւնը, պիտի հոչակեմ զինքը դասական հայերէնի գերազանց վարդապետը: Մանօթացանք դասական հայերէնով անուանի շատ հեղինակներու, մին քան զմիւսն սքանչելի, բայց Այտրնեան կը խլէ պսակը ամէնուն ձեռքէն, ինչպէս ինձ կը թուի: Նա գիտցած է գեղեցկին, վսեմին տալ նաեւ գեղարուեստական գոյն եւ երաժշտական ներդաշնակութիւն: Չեմ տարակուսիր թէ այս կատարելութեան նպաս-

առած է նաև մեծ ուսուցիչը՝ Գաթրբնեան,
որուն ձեռքի տակ կ'աշխատէր Այսաբնեան:

Այս գրուածքը առանց նակատի վերնա-
գիր կը կրէ:

Ճառ երրորդ վասն ուխտի ազատու-
թեան:

Բուն մասերն իտրադիրը պիտի ըլլար՝
Հօրն Ազփոնսոսի Հրողերիկեսց վասն
երից ուխտից վանական կեանց:

Որուն մասերն են՝

ա. վասն ուխտի ազատութեան.

բ. վասն ուխտի զգաստութեան.

գ. վասն ուխտի հնազանդութեան:

Այսաբնեան թարգմանած է այս երեք մա-
սերն ալ, և 1846ին յանձնած տպագրու-
թեան: Հնարարը եղած է սակայն աւարտել
Ա. (= Գ.) նախն տպագրութիւնն միայն և
այնպէս ընդհատուած: Ունիմ աչքիս առաջ
ձեռագիր Բ. (= Գ.) և Գ. (= Ե.) նաւերու
թարգմանութիւնն ալ:

Պիտի շուղէի առանց նաշակ մը տալու
այս գրուածքէն՝ բաժնուիլ անկէ:

Համեմատութեան պիտի դնեմ Հ. Մ.
Ազերեանի թարգմանութիւնը:

ԱՅՏԸՆԵԱՆ, էջ 75—76:

Բ. Երկուց իրաց միայն կամի Հայրս մեր զի
զոյշ կոչեմք վասն նանդերմի. մի՛ վայելչութեան
և պարկեշտութեան, և երկրորդ՝ զի զմեզ ի ցրաց
պահել բաւական իցէ, զի վասն երկուց այսոցիկ՝
նանդերմիցն ազանեցոյ սկիզբն եղև, և այս իսկ է
նորին վախճան: Եւ նոյն զարմեալ է վարդապետու-

Թիւն երանելոյն Բարսղի որ յայս ամուս զԱռաքելոյ
ասացեալն թէ, «Ունիճք կերակուր եւ հանդերձս, եւ
այնու շատացուք»: Յորում վայրի ծի ոմն ի Սբրոցն
ասէ. Միտ գիր, ասէ, կերակուր ասաց Առաքեալ, եւ
ոչ փափկութիւնս, եւ հանդերձ եւ ոչ եթէ պատիւ
չքեզութեան: Պարտ եւ պատան է ձեզ կարեւորօքն
եւեթ շատանալ. եւ գուեկին քան զայն՝ որ ինչ փա-
սաւորութեան է եւ բնդունայնապարծ փառաց, ամե-
նեին իսկ արտաքոյ վանացն մերժել հանել արտա-
գիր, եւ մի՛ իւիք օրինակու ներել, վասն զի բնդու-
նայնութիւն է եւ աշխարհական իրք: Օ՛ն անդր ի
բաց արք զայն ամենայն. մի՛ մտցէ աշխարհ ընդ այս՝
ի ներքս:

Որչափ եւ քանիտն վասն սոցին իբաց զանգի-
տեալ երկնչէր երբեմն ի վանն իւր սուրբն Փրանկիս-
կոս: Ձի, որդէս ի ժամանակագրութիւնս նոցա
զրեալ աւանդի, ծի ոմն յիւրոցն՝ եզրայր եղիտ ա-
նուն, սյր մեծանուն երեւելի, որ եւ պաշտօնեաց
համօրէն վանացն կացուցեալ էր, հանդերձս երկայնս
եւ փառաւորս արար իւր, լայնեալ ձգեալ թեզանեօք՝
յազնիւ ինչ եւ ի ծանրացին նիւթոյ: Չնս կուչեցեալ
որբոյն Փրանկիսկեաց յանդիման ասալի եզրորց բազ-
մաց ժողովելոց, հրաման ասյր ի բաց մերկանալ
զհանդերձս զայն զոր զգեցեալն էր: Եւ ասպ ինքնին
երանելին ասեալ արկեալ զանձամբ զհանդերձսն,
սկսանէր կապել խորշս խորշս զմիջովքն, եւ յարգա-
րէր զքուսիթայն, կրկնէր եւ զթեզանիսն զրազկօքն.
եւ այնպէս մեծաւ շքեզութեամբ պերճացեալ յորա-
նայր: Յայնժամ սուրեմն եւ զպարանոցն ի վեր ուղ-
ղեալ, այտուցեալ լանջօքն՝ ի մէջ անցեալ այնպէս
չրջէր զնայր, ճեմս ասեալ յամբազնաց զնայցիւք: Եւ
անդէն ձայն արձակեալ ծանր եւ հնշական՝ առ եզ-
րարսն մօտակացս բարբառեալ ասէ. Ողջոյն ընդ ձեզ,
ազգ մեծարեալ: Չարժացեալ յապուշ հարեալ կային
եզրարքն, իբրեւ ակսինն եւ լուսն զոր ինչ զօրձէր
եւ ասէր այրն երանելի: Ապա յեա այնորիկ մեծաւ

և անդամք եւ նախանձու բորբոքեալ, լի ցամամք զայրազին մերկանայր զհանդերձն, եւ խաւք անարզէր, եւ հանեալ յիւրմէն ընկենայր ամենայն գորութեամբն ի րաց: Եւ ցնդրացն և զխա ասէր լու ի լու ամենեկուն: Այս ա՛յրպէս զգեցեալ շքլին որդիք սասարացեալք՝ կարգաց վանականութեան: Եւ մնաց ինքն իւրաքն զձուձ եւ անցանցն եւ նեկ եւ կարն զգեստան, եւ զգէժա երեսացն ի զուարթութիւն հեզութեան փոփոխեալ ամսախաան բազրութեամբ ընդ եզրաբան սկսանէր բարբառել, եւ բազում մեղմական զգնութեամբ զամենայն հեզութիւն եւ զազրատութիւն եւ զխանարհութիւն ուսուցանէր նոցա:

Եւ արզ, ե՛զրարք, մի՛ լիցուք խորթք եւ որդիք սասարացեալք ի կրօնաւորութենէ, այլ լիցուք որդիք հարազատ, որպէս զի ամենայնիւ զտանիցիմք նմանոց մօր մերում սրբոյ, որ է ինքն ազգատութիւն:

ԱԹԳԵՐԵԱՆ, ԿՂ 84—85:

Ե. Ընդ վայելչական պարկեշտութեան եւ զայն է զիտել, զի հանդերձն պաշտպանեսցէ զմեզ յերեսոց ջրաց, յսր կարգեալ իսկ է: Վասն որոյ ի բանն Պօզոսի, զՍեւրիմք կերակուր եւ հանդերձն, եւ այնու շատացուքք, առ սուրբն Բարսեղ. զՏես, զի սասարեայն առ, կերակուր ի սնունդ, եւ հանդերձն ի ծածկոյթ. եւ ոչ հեշատիս փոփուկս, կամ զգեստս պատուականս: Մեզ բաւական պարտի լինել հարկուորն. իսկ մեծամասին եւ փառացին ի րաց սասարացելի է ամենայն իրօք:

Զ. Գրի ի քրտնիսնն Մինորից, թէ եզրայր և զխա այր երեւելի յայնմ կարգի, որ եւ եղև հանրական սաալնորդ, արաք իւր զգեստ երկայն ի բարակ շուխոյէ, փայլուն, եւ թեզանուոր: Կուշեաց զնա սուրբն Փրանկիսկաս ի մէջ եզրարց, եւ ասաց առ ինքեան զայն զգեստ փառացի: Եւ ասեալ զայն՝ արկու ի վերայ զգեստու իւրոյ, յարժարեաց զծալս առ յանճօք, զկնդուզն ի զլուին, եւ զթեզանիսն ծալ ի ծալս՝ ըսա

աշխարհիկ մեայ: Եւ սկսաւ նեմա առնուլ ահիպարա-
նոց եւ լանջուոցց, եւ սիգարայլ սախիք. եւ ահեղա-
մոցն բարբառով եւ իշխանական պերճութեամբ ողջոյն
ապր բուլբոց: Աղջ լիք ժողովեալքդ պատուաւորք:
Եւ մինչդեռ զարմացեալ կային եղբարք ընդ անակ-
նունելի գործ եւ բան առն Ասասուծոյ, նա յանկար-
ճակի իրբեւ զայրացեալ յողի իւր՝ ի բաց եհան
յանձնէ զզգեառն զսոյն զջոփ, եւ արհամարհանօք ըն-
կէց հետադոյնս ի բաց. եւ սակ ջնդիա լուիլու ամե-
նեցուն. Այսպէս ազանին եւ նեմեն օտարախորթ որ-
դիք կարգիս: Եւ այնպէս մնացեալ իւրով զմուձ
մեւով, եւ զզէմս ի հեղութիւն զուարթութեան փո-
խեալ, բազցբութեամբ իրատեաց զիւրան՝ յորդորե-
լով յազբատութիւն եւ ի խոնարհութիւն: Ազա եւ
ճեք, ազաչեմ եղբարք, մի՛ լիցուք խորթացեալ զա-
ւակք կրօնիս, ոյլ որդիք հարազատք. զի յամենայնի
նձան զաանիցիժք մօր մերուժ՝ սուրբ ազբատութեան:

Շատ ցաւ է, որ չէ հասած մեզի կիկե-
յունեայ վասն Միլտոնի ճառին թարգմանու-
թիւնը, զոր կատարած էր Այսքնեան նոյն
գասական լեզուով:

Ը. ՍԱՄՈՒԷԼ ԳԱԹԸՐՃԵԱՆ

Ը. Յովսէփ Գաթըրճեանի կրտսեր եղ-
բայրն է Հ. Սամուէլ, ծնած է 1827 Մարտ
19ին Կ. Պոլիս, վանք եկած 1841 Յունիս 2ին,
ձեռնադրուած 1850 Հոկտ. 13ին, վախճանած
1895 Ապր. 12ին, ի Տրիեստ:

Վայելած երկար տարիներ իր եղբոր վե-
րակացութիւնը Կղերանոցին մէջ՝ ուսած է
սա. սաս մեծ ուսուցչին նաեւ հայերէն լե-
զուն: Դժբախտարար չէ ունեցած նա նոյն

Հ. ՍԱՄՈՒԷԼ ՔԱԹՐՈՅԵԱՆ

ևսանդը նշանաւոր հանդիսանալ զատական հայերէնն հեղինակութիւններով: Թերեւս նաև ժամանակի ճաշակին փոփոխութիւնը պատճառ եղած է առ այս, երբ աւելի աշխարհարարը կը փնտռուէր: Եւրոպա թերթին իրրեւ աշխատակից սկսաւ մաս առ մաս հրատարակել հոն Տարւոյն չորս եղանակներու նկարագրութիւնը, որ լոյս տեսաւ առանձին հատորով ալ: Ունի աշխարհարարով ուրիշ աշխատութիւններ ալ, տպագիր եւ ձեռագիր:

Իր հմտութիւնն Գասական հայերէնի մէջ Երեւան կը բերեն՝

1. Երանելւոյն Յովհ. Ոսկերեբանի Կոտանդիանուպողեայ եպիսկոպոսապետի յԱսերբայեցիս քուդրն Պաղոսի: Ճառ ԼԳ. Ի բանն որ ասէ. Ունկնդիր լերուք առաջնորդաց ձերոց եւ հպատակ կացէք նոցա, այլովքն հանդերձ. ԺԳ. 17: Ի Վիեննա 1855, 8°, էջ 16:

Ճակատին վրայ ոչ թարգմանչին անունը կայ եւ ոչ ալ թարգմանութիւն ըլլալու մասին ակնարկութիւն: Ուղուած է արդեօք նոր թարգմանութիւնս իրրեւ հին մը ներկայացնել: Յաւանդութենէ լսած եմ թէ Հ. Սամուէլ Գաթրըճեան է անոր թարգմանիչը, թարգմանած յունարէն սկզբնաղբէն:

Հայերէն հին թարգմանութենէն հասած է փոքրիկ հատուած մը միայն, հրատարակուած 1862ին Ոսկերեքանի Պաւլոսի թղթոց Մեկնութեան Բ. հատորին մէջ, էջ 567: Յառաջ կը բերեմ հոս այս հատուածը, նոր թարգմանութեան հետ:

Հին թարգմանութիւն: Նոր թարգմանութիւն:

«Հնազանդ լերուք աւաջնորդաց: Ձինչ, ասէ, թէ շար ոք է, հաւանի՞մք: Ձար զիա՞րդ աես. թէ հաւատոյն ազագաւ, փախիք ի նմանէ. մի՞ միայն թէ մարդ իցէ, այլ թէ եւ հրեշտակ յերկնից իջեալ: Ապա եթէ յազազս վարուց, մի քննիցես... Լուր Քրիստոսի որ ասէ. «Յաթոսն Մովսէսի նստան զպիքքն եւ փարիսեցիքն»... ունին զպատիւ, բայց վարուք են անմաքուր. արդ մի՞ ի վարսն, այլ ի բանն նայեցարուք. քանզի ի վարուցն եւ ոչ ոք քնտար...: Բանզի «մի դատիք զի մի դատիցիք» վասն վարուցն է եւ ոչ վասն հաւատոյն»:

Հնազանդ լերուք աւաջնորդաց... Իսկ զի՞նչ, ասէ, յորժամ շար աւաջնորդն իցէ. եւ չկայցեմք նմին հպատակ: Է՞ր ազազաւ կոչիցես զնա շար: Եթէ վասն հաւատոյն՝ իոյս տուր եւ խորշիկս ի նմանէ, ո՛չ միայն յորժամ մարդ ոք լսկ իցէ, այլ եւ հրեշտակ եւս իջեալ յերկնից: Ապա թէ շար աես վասն բարուցն եւ զնայից, զայդ մի՞ ինչ քննեալ որոնեսցես: Եւ զայս ոչ եթէ ես յանձնէ ինչ ասիցեմ, այլ յաւատածեղէն զբոց անտի ունիմ. լս՛ւր զինչ Քրիստոսն ասաց. «Յաթոսն Մովսիսի նստան...»: Անցեալ ունին, ասէ, զբարձ աւազութեան, բայց կեան կեանս անսորբս: Բայց ո՛չ եթէ զնայիցն այլ բա-

նիցն նոցա միտ զիք մա-
նասնոց: Վասն զնացիցն
նոցա չկրիցէ ինչ ոք
տայժս: Եւ ընդէ՞ր: Քանզի
յայտնի իսկ է այն եւ ծա-
նօթ ամենեցուն, եւ ոչ
ինքն ինչ առաջնորդն,
թէպէտ եւ բիւք չարեաց
պատժապարտ իցէ, չար
ինչ երբեք ուսուցանիցէ:
Այլ վասն հաւատոցն:
Քանզի այնու՝ զի չէ այն
յայտնի ամենեցուն, ոչինչ
զանզիաիցէ ժանտն հակա-
սակս ինչ ուսուցանել: Եւ
այն եւս, թէ ՎՄԻ՝ դատիք՝
զի մի դատիցիք», վասն
վարուցն տապաւ եւ ոչ
վասն հաւատոց»:

Հին թարգմանութիւնք, ինչպէս բազ-
մակէտներէն կը տեսնուի, շատ համառո-
տուած ձևի մէջ հասած է եւ այս պատճա-
ճառաւ տկար է համեմատութեան եզրք նո-
րին հետ որ ջանացած է պայծառ եւ լուսա-
ւոր ըլլալ: Գասականներու խորհելու կերպը,
մասնաւորապէս արայայտութեան ձևը
զգալի է Գաթրըճեանի քով:

2. Վնիոք գոր հանեալ է Պրոսպերի
Ակուիտանեայ ի գործոց Սրբոյն Ազոստի-
նոսի: Թարգմանեաց ի լատիներէնէ Հ. Սա-
մուէլ Վ. Գաբրընեան:

Թարգմանութեանս տպագրութիւնը խա-
փանուած է իւր սկզբնաւորութեան մէջ,
յայտնի չէ ի՞նչ պատճառով: Զեռագիրը կը
պահուի Մխիթարեան Մատենադարանի մէջ:

Հ. Սամուէլ Գաթրընեան ունի ընտիր
տաղեր Մխիթարեան Տպարանին մէջ:

ՀՐԱԺԵՇՏԻ ԽՕՍԲ

Հնչեց ժամը բաժնուերու հայ հումա-
նիստներու մեծարեալ կաճառէն :

Մանօթացանք դափնեպսակ հումանիստ-
ներու հետ, որոնք անցուցին իրենց կեանքի
զարունը՝ ինչպէս մեղուներ՝ ծաղկալից
ծաղկազարդ մարդերու վրայ, հաւաքելու փո-
շիները ծաղիկներու եւ գործելու մեղր հայ
գրականութեան համար :

Վայելեցինք անոնց անոյշ բերքը եւ
գուարթացան մեր քիմքերը :

Ինչպէս ծանր է մեղի այժմ հրաժեշտը
անոնց բանասիրական կաճառէն, նոյնպէս
զժուարին եղաւ այդ մեղուներուն բաժա-
նումը փեթակէն եւ ծաղկալից դաշտերէն :

Կեանքի պայմանները պահանջեցին հե-
ռանալ. շնչեց քամին, ու ինկան անոնք հե-
ռու մարդերէ անապատներ, ուր կոչեց զա-
նոնք իրենց կոչումը : Անոնց բազմազրազ
գործունէութիւնը դպրոցական եւ այլ առ-
պարէզներու վրայ չներեցին արածիլ ծաղ-
կազարդ մարդերու վրայ. երկարժամանա-

կեայ անդործութիւնը առաւ անոնց ընդունակութիւնը, մեղքազործ արուեստը¹ :

Գասականի ուսումը կը պահանջէր անդուզ գեղերիլ գասական ամենամայրիկ գալտափայրերու եւ լեռնալանջերու վրայ : Ուր կը յեղգար կամ կը խափանուէր մեղուն թռչելու ազատ եւ ժիր գէպի կանաչութիւն, կամ ուր կը վրդովէր իւր անդորրութիւնը, հոն կը դադրէր իւր արդիւնարերութիւնը :

Մենք շնորհակալութիւն կը պարտինք մեղուաջան աշխատատեղերուն, որոնք մատակարարեցին մեզի մեզր եւ սորվեցուցին անոր պատրաստութեան արուեստը :

Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ այդ մեծ գատակարարներու, առաջին հայ հումանիստներու ԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՄԱՀ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ են եւ պիտի մնան : Եւ ես թոյլ կու տամ ինձ երախտադէտ զգամումներով գոյզն տողերուս մէջ ԿԱՆԳՆԵԼ ԿՈՐՈՂ ՄԸ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՆՈՆՑ, որոնք եղան զերածնիչ եւ տածիչ հայ գասական լեզուի, հայ Հումանիզմի :

¹ Կը պատմութի ասանդարտը, թէ Հ. Ե. Չաղը-Շեան ի Կ. Պոլիս, երբ երկուք բաժանուե՛լ ետքը կը պատահի իւր սիրելի ուսուցչին՝ Հ. Յ. Գաթրեանի, ոգջադարուելու մամանակ կ'ուզով հարցումս մեծ ուսուցչին. «Հ. Յովսէփ, ի՞նչ եղաւ սահեղարեան հայերէնը». իսկ նա կը պատասխանէ յայտան եւ հեծեծախոսն. «Մտայա՛յ, մտայա՛յ», եւ ի ժրտին ուսուցիչ եւ աշակերտ, կը թափեն արցունքներ :

Anhang:

DAS KLASSISCH-ARMENISCHE UND DIE WIENER MECHITHARISTEN-SCHULE.

ZUSAMMENFASSUNG DES ARMENISCHEN TEXTES.

I. Das goldene Zeitalter der armenischen Literatur (407—450). S. 11—54.

Das goldene Zeitalter der armenischen Literatur beginnt gleich mit der Erfindung der armenischen Schrift (407). Da das Hauptziel ihres Erfinders dahinstrebte, durch die Schrift die Verbreitung und das Verständnis des christlichen Glaubens zu erleichtern, so müssen wir im voraus annehmen, daß die Sprache, in welcher die Heilige Schrift und andere patristische Werke übersetzt wurden, dem Volke verständlich war. Sie tritt uns bereits im Anfang auf klassischer Höhe entgegen. Bis zu dieser Vollkommenheit konnte die Sprache nur im Munde der Volkssänger ausgebildet worden sein, wie dies die Reste der alten, wahrscheinlich schon im ersten vorchristlichen Jahrhundert entstandenen und erhaltenen Lieder bezeugen. In der Zeit, in die die Schrift-erfindung fällt, war das armenische Königt-

reich, obwohl kurz vor dem Zusammenbruch, doch noch reich an Macht und Prunk und herkömmlichen Traditionen. Die Hofpredner standen noch stolz auf der Kanzel, und die Volkssänger sangen und erzählten von alter Heroen- und Sagenwelt. Sie boten der Sprache volle Nahrung zu einer reichen Entwicklung. Neben dem Königshofe blühte das Patriarchat, und die Kirchenboten durchstreiften die Städte und Dörfer, um das Gotteswort den Gläubigen zu predigen. Es waren hie und da auch Schulen errichtet. In diesem gemeinverständlichen Dialekt, in dem die Sänger dichteten und die Prediger sprachen, waren auch die Schüler des Maštoz erzogen. Ihre weitere Ausbildung im Syrischen und Griechischen hat ihnen geholfen, das vorhandene Sprachmaterial zu einer Schriftsprache emporzuheben. Die Verwandtschaft der Sprache der alten Lieder mit der Schriftsprache sowohl in der Grammatik wie auch in der Syntax ist sehr eng. In jenen ist die Sprache schon in ihren echt armenischen Elementen lebendig, in diesen bereits bereichert durch neue Lehnwörter aus dem Pehlevi, ohne dabei ihren armenischen Charakter einzubüßen.

Die regelmäßige, formenreiche Grammatik, die elastische Syntax, die nuancenreichen Präpositionen, die ähnlich dem Griechischen

den Satzbau bekräftigenden enklitischen Partikel und der reichhaltige Wortschatz verschafften der Sprache alle Möglichkeiten, um eine klassische Literatur hervorzubringen. Die Übersetzer des klassischen Zeitalters besaßen alle Vorzüge, um die Sprache zur klassischen Vollendung auszubilden.

Weil es am Anfang schwer fallen würde, eigenhändig eine neue Literatur zu schaffen, begannen sie damit, die klassischen kirchlichen Werke der syrischen und griechischen Kulturvölker in ihre eigene Sprache zu übertragen. Dort hatten sie vollkommene Muster einer gebildeten Denkart. Unzählige biblische und patristische Werke wurden ins Armenische übersetzt, bisweilen buchstäblich treu, ohne daß dabei der armenische Sprachcharakter irgendwie litt, in anderen Fällen in freiem Stil, indem sie sich an den Sinn hielten, in der Satzkonstruktion aber ihren eigenen Weg gingen.

In kurzer Zeit wurde nach Armenien eine ganze Bibliothek biblischer und patristischer Literatur verpflanzt, und zwar nicht ohne einen festen Plan. Der Katholikos Sahak und Maštoç, der Leiter der Literaturbewegung, verfolgten in Valaršapat konsequent den Plan, die biblische, exegetische, homiletische, hagiographische, historische und liturgische sowie kanonische Literatur ihrem Volk zu-

gänglich zu machen. Vieles davon ist erhalten, vieles verlorengegangen. Eine Liste der erhaltenen Schriften ist S. 119 ff. angegeben.

II. Das silberne Zeitalter der armenischen Literatur (450—572). S. 55—82.

Es ist schwer, genau festzustellen, wo eigentlich das „Goldene Zeitalter“ der armenischen Literatur aufhört und wo das „Silberne“ anfängt. Es besteht große Wahrscheinlichkeit, daß gleich nach dem Tode der großen Meister Sahak und Maštoç (438/439) der Aufschwung der kulturellen Bewegung nachgelassen hat. Die kirchlichen sowie die politischen Verhältnisse zwischen Armenien und Persien spitzten sich zu, der Aufstand vom Jahre 451 folgte. Dieser wurde zwar bald unterdrückt, doch konnte die innere Ruhe lange nicht zurückkehren. Die Folge war das Aufhören des kulturellen Gedeihens.

In besseren Verhältnissen befand sich um diese Zeit Römisch-Armenien. Hier erwachte erst jetzt das literarische Leben, dessen Samen der hl. Maštoç um 421 ausgestreut hatte. Der Katholikos Giut (um 570 und etwas später der Geschichtsschreiber Lazar, welche ihre Ausbildung im „Römerland“ genossen hatten, machen öfters davon Erwäh-

nung, daß sie Mitschüler in Römisch-Armenien hatten. Lazar weiß sogar mitzuteilen, daß es dort eine Übersetzungsschule gab, die für Groß-Armenien die Literatur besorgte. Zweifellos stammen unter anderen Moses und Chosrovik aus dieser Schule. Als Chosrovik mit seinen Übersetzungen nach Armenien kam, wurde er von den feindlich Gesinnten an der Grenze getötet; auch Moses fiel ihrem Hasse zum Opfer. Lazar, der diese Einzelheiten mitteilt und das Vorhandensein verschiedener patristischer Schriften bezeugt, macht leider keines von den Produkten dieser Übersetzungsschule namhaft. Ihr müssen aber der Alexanderroman von Pseudekalisthenes, die Schriften des Gregor von Nazianz und manche andere unbedingt angehören. Den Alexanderroman benützt Lazar in seinem Geschichtswerke. Die klassisch-armenische Sprache hat in diesen Übersetzungen viel von ihrem Glanze eingebüßt; besonders im Satzbau fühlt man den griechischen Einfluß.

Eine zweite Schule auf griechischem Boden treffen wir in Jerusalem. In palästinischen Klöstern lebten um diese Zeit viele Armenier. Ein Kolophon am Ende der Antoniusvita besagt, daß sie „in der heiligen Stadt Jerusalem übersetzt worden ist im Jahre 450 der Ankunft unseres Herrn Jesu Christi,

in dem Jahre, als der selige Maštoç nach guter Laufbahn hinschied“. Da der selige Maštoç schon vor genau zehn Jahren gestorben war, ist das gegebene Datum entweder um zehn Jahre zu reduzieren oder in Maštoç ein anderer Zeitgenosse zu verstehen. Der Verfasser will hier eine Entstellung des Namens Hesychios sehen, der um 450 in gutem Rufe in Jerusalem starb. Aller Wahrscheinlichkeit nach sind dieser Jerusalemer Schule folgende Schriften zuzuschreiben: Hesychios' Jobkommentar, das Jerusalemer Lectionarium und manche andere exegetische und aszetische Werke, die, obwohl sie aus nach-klassischer Zeit stammen, doch in einem reinen Stil verfaßt sind.

In Armenien selbst fängt die Literatur am Ende des 5. Jahrhunderts wieder an aufzublühen: Prominente sind Johann Mandakuni und Lazar von P'arpi. Eine Umgangssprache ist jetzt im Gebrauche: einfach, gediegen, der Vulgärsprache eng verwandt, stark beeinflusst von der Literatursprache der beiden vorangehenden Perioden. Dieselbe Sprache beherrscht auch die Korrespondenzen des folgenden Jahrhunderts.

Die präpositionellen Suffixe der hellenophilen Schule sind dieser Periode unbekannt.

Eine Ausnahme in seiner Eigentümlichkeit bildet der zweite Brief des Katholikos

Babgen (506/7). Obwohl die Echtheit des Briefes dem Inhalte nach unantastbar ist, kann er sprachlich aber unmöglich dem ersten Viertel des 6. Jahrhunderts angehören. Die Sprache näher betrachtend, kommt der Verfasser zu dem Schlusse, daß dieser Brief, da er im Originale um 572 verbrannt war, erst um 607 aus dem Griechischen in Edessa rückübersetzt ist. Unter anderen verriet das Wort *šaragrem* = *συγγράφω* die Posteriorität des Briefes.

III. Die hellenophile Schule (572—603).

S. 83—120.

Bisher hat man das Gründungsjahr dieser Schule in die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts verlegt. Obwohl die Philologen darüber öfters Bedenken aufkommen ließen, wagten sie doch nicht, die Zeit genau festzustellen. Die Haupthindernisse hiefür verursachten Moses Khorenatzi und Elisäus, welche, aus der hellenophilen Schule kommend, als Schriftsteller des 5. Jahrhunderts galten. Da in neuerer Zeit vom Verfasser für den ersteren das Jahr 820 und für den letzteren das Jahr 590 als terminus post quem aufgewiesen wurde und damit die genannten Hindernisse beseitigt sind, so hält der Verfasser die Stunde für gekommen, auch die

Gründungszeit der hellenophilen Schule endgültig zu bestimmen.

Von den Resultaten der klassischen Arbeit Prof. J. Manandians über die hellenophile Schule ausgehend, unterscheidet der Verfasser mit Manandian vier Gruppen im Raume der genannten Schule, und zwar:

I. Gruppe: 1. Dionysios Thrax; 2. Das Buch der Chrie; 3. Philo der Hebräer; 4. Hl. Irenäus.

II. Gruppe: 1. Timotheus Aelurus; 2. Aristoteles, *περί ἑρμηνείας*, 3. Aristoteles, *κατηγορία*, 4. Porphyrios, *εἰσαγωγή*, 5. Jamblichos, Kommentar zu *περί ἑρμηνείας*, 6. Jamblichos, Kommentar zu *κατηγορία*.

III. Gruppe: 1. Davids Prolegomena; 2. Analytik zu Porphyrs *εἰσαγωγή*; 3. Fünf Probleme über Einteilung; 4. Kommentar zur Analytik zu 14 Kap. Arist.; 5. Elias, Kommentar zu Aristoteles' Kategorie; 6. Fragmente des Kommentars zu Aristoteles' Kategorie.

IV. Gruppe: 1. Nonnos, Scholien; 2. Aristoteles, *περί κόσμου*.

Diese Gruppierung der Schriften kann nur sprachlich, nie chronologisch als richtig angenommen werden. Unter den vier Gruppen besitzt ohne Zweifel die erste Gruppe chronologisch die Priorität, und Dionysios

bildet darin den Eckstein der hellenophilen Schule.

Es ist nicht leicht zu erklären, wie der Armenier dazukam, eine für die Griechen bestimmte Grammatik wortgetreu, ja sogar sklavisch, ohne jegliche Anpassung an die Muttersprache, ins Armenische zu übertragen. Er, der unbestritten ein guter Kenner des Klassisch-Armenischen war, erlaubt sich, ohne Störung eine mit propositioneller Wortbildungskraft versehene Sprache mit gedachter Absicht Glied um Glied ins Armenische zu übersetzen, nicht nur die technischen Ausdrücke, sondern auch die Konjugationen mit ihrem variierten Modus.

Die Ergebnisse einer solchen gewagten Probe konnten selbstverständlich für eine nicht mit gleichen Befugnissen versehene Sprache fatal sein. Verfolgte der Übersetzer dabei die Absicht, die armenische Sprache nach dem Griechischen neu zu gestalten? Wahrscheinlich nicht. Der Verfasser vermutet, daß der Zweck einer solchen Unternehmung nur darauf abzielen konnte, den Griechisch lernenden jungen Armeniern die Denkweise der Hellenen begreiflicher und anschaulicher zu machen.

Die einmal nach dem griechischen Muster hergestellten technischen Worte faßten

in den Schülern der Grammatik festen Fuß und wurden weiter gebraucht.

N. Aghbalian auf der Suche nach den Spuren des Übersetzers des Dionysios gelangte zu der Vermutung, daß der Übersetzer aus einer Gegend stamme, wo Schneelawinen, Weinreben usw. vorkommen; er kennt die Provinz Taraun und deren Städte, lebt in näherer Umgebung der Mamikonier. Gestützt auf diese Ergebnisse, neigt Manandian zu der Behauptung, daß die Übersetzung in einem Milieu gefertigt ist, das in unmittelbarer Nachbarschaft der Byzantiner liegt, nämlich in westlichen Gauen Armeniens. Diese Ansicht will er damit begründen, daß die dritte Gruppe, die der ersten sprachlich sehr nahesteht, inhaltlich nach chaledonischer Richtung hinstrebt, dagegen die zweite Gruppe die monophysitische Lehre vertritt.

Über die Zeit, in der diese Gruppen wirkten, sich genau auszudrücken, vermeidet Manandian. Nur für die zweite Gruppe weist er die Zwischenzeit von 552 bis 564 auf.

Um die Entstehung, das Milieu und die Tätigkeit der hellenophilen Schule anschaulicher zu machen, wählt sich der Verfasser den armenischen Krieg vom Jahre 572 zum Ausgangspunkt. Der Aufstand dieses Jahres war ein Signal zu dem zwanzigjährigen Krieg zwischen Persien und Byzanz. Gleich zu Be-

ginn des Krieges mußten viele Armenier, darunter die Fürstenfamilien und die hohe Geistlichkeit das Land verlassen und auf byzantinischem Boden Zuflucht suchen. Die Flüchtlinge, darunter auch der armenische Katholikos Johann, gelangten nach Konstantinopel, wo ihnen Kaiser Justin gastfreundlich entgegenkam. Lange mußten sie hier in der Verbannung leben. Die adelige Jugend brauchte Ausbildung, und die griechischen Schulen wurden ihnen zugänglich. Um den der griechischen Sprache Unkundigen den Unterricht zu erleichtern, übersetzte man die Schulbücher in verständlicher Weise ins Armenische (Grammatik, Rhetorik usw.). Das gewagte Stück, bei den Übersetzungen die hellenische Denkweise beizubehalten, dürfte von einem unternommen sein, der mit seiner Autorität bei den Zeitgenossen Ansehen genoß. Eine solche Persönlichkeit war unbedingt der Oberfeldherr Wardan, der Mamikonier, der, um 575 nach Konstantinopel zurückgezogen, ebenfalls in der Verbannung weilte. Elisäus, der um 590 in seinem Auftrage die Geschichte des armenischen Krieges niederschrieb, lobt seine Neigungen zu Wissenschaften und seine literarische Ausbildung. Es ist wahrscheinlich nicht ohne Absicht, wenn Elisäus in seinem

Widmungsworte sich öfters der philonischen Ausdrücke (= I. Gruppe!) bedient.

Daß tatsächlich Konstantinopel das Betätigungsmilieu der hellenophilen Schule war, und zwar während der zwanzigjährigen Kriegsdauer, wird durch das Kolophon bestätigt, wonach das Buch der Wesen (*Girk' ēakaç*) im Jahre 576/577 im Auftrage des Kathalikos Johann, der nach 572 in Konstantinopel weilte, aus dem Griechischen ins Armenische übersetzt sei. Zur Argumentierung dieser Hypothese führt der Verfasser auch den Beweis, daß die um 577 von Eutychios, Patriarchen von Konstantinopel, veröffentlichte und nach kurzer Frist zurückberufene Schrift über Verschiedenheit der Naturen im gleichen Stil (= III. Gruppe) zu gleicher Zeit ins Armenische übersetzt ist.

Manandians Datierung bezüglich der II. Gruppe ist nach dem Gesagten zu früh. Seine Hypothese stützt sich auf den Todestag des Dioskur, welcher bei Timotheus, *Antirretika*, am 5. (var. 7) Thoth, 2. Sept. und 6. Hori angegeben wird. Um den armenischen Monatstag chronologisch dem 2. September gleichzusetzen, schlägt M. vor, den „6. Hori“ in „26. Hori“ zu korrigieren. Mit dieser leichten Korrektur bekommt er die vier Jahre 552 bis 555. Da aber (nach Theopist)

Dioskur am 4. September 454 starb, so schlägt er eine zweite Korrektur vor: „Thoth VII. Sept. IV. Hori XXVI.“ Das Zusammentreffen dieser Monatstage ist nur in den Jahren 560 bis 564 möglich.

Daß die angeführte Stelle in den Handschriften korrumpiert ist, unterliegt keinem Zweifel. Weil die Antirretika aber erst zu Anfang des 7. Jahrhunderts in Armenien zum Vorschein kommt, und zwar in einer Weise, die deren neue Einführung verriet, so schlägt der Verfasser vor, den Todestag Dioskours wie folgt zu korrigieren: Thoth VII. September IV. Sahmi VI., deren Zusammentreffen chronologisch auf die Jahre 601 bis 603 fällt. Der Kopist hat wahrscheinlich in *Սեպտեմբեր Դ · ՍՍ.ՀՄԻ* des Originals irrtümlich *Սեպտեմբեր · երկրորդ Հոկտեմբեր* gelesen.

Timotheus selbst sowie die anderen Schriften der Gruppe II. vertreten die monophysitische Lehre der Hypostasis. Die Notwendigkeit solcher Schriften wurde in Armenien erst nach 590 bis 606 fühlbar, als nach dem Friedensschlusse zwischen Chosroes II. und Mauritius die wirtschaftlichen Beziehungen beider feindlichen Länder wieder hergestellt wurden. Es wurden zahlreiche Schriften dyophysitischer Lehre in Armenien eingeführt. Um diese zu bekämpfen, war das Patriarchat genötigt, mono-

physitische Literatur herbeizuschaffen. Wie es aus dem Briefe des Katholikos Abraham (607) ersichtlich ist, hatte das Patriarchat dazu in Edessa, im Zentrum des Monophysitismus, eine Übersetzungsschule errichten lassen. Sie verfolgte die Übersetzungstechnik der Konstantinopler Schule, blieb aber streng dem griechischen Satzbau anhänglich.

Der Stil der hellenophilen Schulen erschien zuerst in Persisch-Armenien fremd, man gewöhnte sich aber nach und nach an die technischen Ausdrücke. Die Grammatiker, die Rhetoriker und die Dogmatiker eigneten sich den Stil an. Auf diese Weise erlangte der hellenophile Stil allmählich in der armenischen Literatur das Bürgerrecht.

IV. Die armenische Sprache im Laufe der Jahrhunderte (407—1840). S. 121—136.

Die Literatursprache hat nach der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts ihren klassischen Charakter verloren. Das armenische Königreich war um 428 gestürzt worden. Die politischen Verhältnisse, insbesondere aber der mazdaische Religionszwang, brachten das Land in Aufstand (451). Der Befreiungskrieg mißglückte, damit wurde auch die kulturelle Bewegung geschädigt. So in Per-

sisch-Armenien. Auf byzantinischem Boden, in Römisch-Armenien, wo um 420 Maštoç armenische Schulen gestiftet hatte, sowie in Jerusalem, wo um diese Zeit mehrere armenische Klöster ins Leben gerufen waren, herrschte noch Ruhe und wurde die Literatur weitergepflegt. Wahrscheinlich gehören dieser Periode jene Übersetzungen an, in denen die Sprache, wenn nicht auf klassischer Höhe, doch noch in ziemlich reiner Form hervortritt. Man spürt in manchen Schriften stark, in anderen schwach die griechische Syntax; es kommen dabei aber auch schon die Elemente der Vulgärsprache zum Vorschein sowie die von den Klassikern vermiedenen Suffix und Wörter.

Einen fatalen Eingriff in die Sprache unternahmen dann die hellenophilen Schulen, die nach 572, dem Aufstande Armeniens gegen Chosroes I., in Konstantinopel und in Edessa gegründet wurden. Sie begannen verschiedene philosophische Werke ins Armenische zu übersetzen. Da es für philosophische Begriffe keine fertige Terminologie gab, so versuchten die Übersetzer nach dem Griechischen präpositionellen Wortbildungssystem neue armenische Termini zu bilden und eine dem Griechischen entsprechende Syntax einzuführen. Die Konstantinopler Schule nahm in ihren Arbeiten eine noch einigermaßen

freie Richtung, die Edessenische Schule dagegen trachtete nach einer sklavischen Wiedergabe der griechischen Satzkonstruktionen, wobei die Sprache nur noch in den Vokabeln armenisch blieb. Die Schriften von Dionysios Thrax, Philo, Irenäus, David, Aristoteles usw. sind die Machwerke dieser beiden Schulen.

Diese Erneuerungen wurden zuerst von den Gelehrten akzeptiert und fanden nachher einen allgemeinen Gebrauch. Ihrem Beispiel folgten Step'anos von Siunik' (8. Jahrhundert), Gregor Magistros und sein Sohn Gregor Pahlavuni (11. Jahrhundert) in ihren Übersetzungen aus dem Griechischen.

Der arabische und persische Einfluß auf die Sprache und Literatur war sehr gering. Erst im 11. Jahrhundert wurden einige medizinisch-astrologische Werke aus dem Arabischen und Persischen ins Armenische übertragen, wodurch mehrere Termini gleichzeitig akzeptiert wurden. Da diese Literaturgattung mehr für das Volk bestimmt war, so zeigt sie eine vulgärarmenische Färbung. Das Vulgärarmenische beeinflusste überhaupt seit dem 13. Jahrhundert die Literatursprache sehr stark.

Anfangs des 14. Jahrhunderts wurden in Armenien abendländische Missionshäuser ge-

gründet. Es wurden mehrere theologisch-philosophische Werke ins Armenische übersetzt. In der ersten Periode war die Sprache tadellos. Die Fratres unitores gingen dann aber bald ihren eigenen Weg, indem sie sklavisch das Lateinische nachahmten. Die in Rom gegründete armenische Schule (17. Jahrhundert) bildete nachher noch eindeutiger ihre neue Sprache nach dem lateinischen Muster aus. Damit war der Tiefpunkt in der armenischen Sprachentwicklung erreicht.

Es war die Aufgabe der Mechitharisten-Kongregation (seit 1701), die Schriftsprache wieder auf ihre klassische Höhe zurückzuführen. Mechithar, der Stifter, und seine Schüler bemühten sich, zuerst die Latinität und die Spuren des Vulgärrarmenischen aus der Sprache zu tilgen. Es gelang ihnen, zunächst die Sprache wieder auf das Niveau der Literatur des 12. Jahrhunderts zu heben. Es wurden mehrere alte Literaturwerke herausgegeben, Wörterbücher und Grammatiken verfaßt und in Prosa und in Versen die schöne Literatur gepflegt. Dies alles waren die Leistungen der Mechitharisten von Venedig. Sie verwendeten dabei große Energie und Ausdauer, wurden aber nicht darauf aufmerksam, daß die Sprache noch nicht zu ihrer klassischen Höhe regeneriert war, weil sich durch die Elemente des 5. bis

13. Jahrhunderts noch keine reine Schriftsprache zusammensetzen ließ. Denn auch die armenische Literatur hatte einst ihre klassische Periode besessen.

V. Die Renaissance des Klassisch-Armenischen. S. 137—188.

Die Renaissance des Klassisch-Armenischen verdankt ihre Entstehung der Wiener Mechitharisten-Kongregation. Es war Pater Josef Gatherdjian, der zuerst darauf aufmerksam machte, daß die im 19. Jahrhundert allgemein gebrauchte Literatursprache eine Mischsprache sei, die sich aus Sprachelementen verschiedener Jahrhunderte zusammensetzte. Auf der Suche nach dem Echten, Klassischen, kam er zum Schluß, daß die Sprache sich in ihrer klassischen Erhabenheit nur in der Literatur der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts befunden hat. Hier tritt die Sprache in ihrer autochthonen Reinheit und natürlichen Grazie auf. Grammatik und Wortschatz stehen hier in engstem Zusammenhang, der Stil zeigt die höchste Eleganz. Alle Eigenschaften, die an einer klassischen Sprache bewundert zu werden pflegen, treten hier in voller Entfaltung entgegen. Die Literaturwerke dieser Periode

stellen eine eigene Gruppe dar, die von den späteren sowohl grammatisch wie im Wortschatz verschieden ist.

Gatherdjian unternahm im Bunde mit seinen Konfratres, die Literaturgeschichte dieser Periode, des sogenannten goldenen Zeitalters, leidenschaftlich zu studieren und sich anzueignen. Im Jahre 1841 gaben sie als Erstlingswerk die Übersetzung von Bossuets Discours sur l'histoire universelle in klassisch-armenischer Sprachform heraus. Zu gleicher Zeit erschien dasselbe Werk auch in der Venediger Presse. Es war eine Überraschung für das Publikum. Der Unterschied der von beiden Parteien angewandten Literatursprachen und ihrer Übersetzungskunst war eklatant. Man erkannte sofort, daß diese neue Wiener Schule die Zerstörung der alten Venediger Schule bedeutet. Eine heftige Feindseligkeit gegen die neue Richtung entwickelte sich. Die jungen Humanisten zögerten aber nicht, ihre intensive Wirksamkeit fortzusetzen.

Die neue Theorie gewann nach und nach bei den philologisch Denkenden an Boden und wird bis heutzutage bei den Wiener Mechitharisten konsequent gepflegt und ausgebaut.

VI. Die Biographie des P. Josef Gatherdjian. S. 189—274.

P. J. Gatherdjian, geboren am 19. Februar 1820 in Konstantinopel, starb dortselbst am 9. Jänner 1882. Er stand noch im zarten Alter, als er in die Mechitharisten-Kongregation zu Wien eintrat (am 25. Mai 1833), wo er mit Auszeichnung die Gymnasial- und theologischen Kurse absolvierte. Am 30. Mai 1841 empfing er die Priesterweihe. Mit diesem Zeitpunkt begann auch seine schriftstellerische Tätigkeit.

In die erste Periode seines Wirkens fallen die Übersetzungen aus dem Französischen, Griechischen und Lateinischen: Bosuet, Discours sur l'histoire universelle (1841), Xenophons Kyropädie (1843), Ciceros Cato maior de senectute (1843), Curtius Rufus' Alexandergeschichte (1844), Cyprians de unitate ecclesiae (1846) usw. in einer rein klassischen Sprache.

In den Jahren 1849 und 1852 gab er die zwei Bände der Weltgeschichte (bis zum Jahre 484 n. Chr.) mit besonderer Berücksichtigung der armenischen Geschichte heraus, in der zum erstenmal die Geschichte Armeniens auf Grund der auswärtigen Quellen, in Unabhängigkeit von Moses Khorenaçi, kritisch und ausführlich dargestellt wird.

Obwohl Gatherdjian seit 1853 von seinen Obern in Verwaltungs-, Schul- und kirchenpolitischen Fragen herangezogen wurde (in Wien, Rom und Konstantinopel), daher die Weltgeschichte sowie die armenische Literaturgeschichte (das erste Heft erschien 1851) unvollendet lassen mußte, hörte er doch nicht auf, literarisch weiterzuarbeiten. Im Jahre 1864 gab er eine theologische Arbeit: Die Grundunterschiede in Glaubensartikeln zwischen den katholischen und nichtunierten armenischen Kirchen, heraus. Nachher erschienen: *De obitu Joannis apostoli narratio ex versione armeniaca saeculi V* (1877), *De Fidei symbolo quo Armenii utuntur observationes* (1893, posthum), die Meßbücher der Armenier (1897, herausgegeben von P. J. Dashian) usw. Seine großzügigen Studien über die armenischen Martyrologien, Kanon- und Ritualbücher blieben unvollendet.

Im Jahre 1878 wurde er in Triest von einem Schlaganfall heimgesucht und verschied nach schwerem Leiden am 9. Jänner 1882 in Konstantinopel.

VII. Die Wiener Mechitharisten-Schule (1840—1854). S. 275—365.

Der Enthusiasmus, den die Renaissance des Klassisch-Armenischen in der Mechitharisten-Schule hervorbrachte, ergriff die jun-

gen Zeitgenossen. Sie vertieften sich in die Lesung und Studien der klassischen Autoren und beherrschten die klassische Sprache vollkommen. Unter den Genossen und Schülern Gatherdjians zeichneten sich als armenische Humanisten besonders die folgenden aus:

1. P. MATTHIAS GARAGAŠIAN († 1903) verfaßte *Die Eigenschaften der Wissenschaften* (mit Berücksichtigung des Klassisch-Armenischen), *Rhetorik, Philosophie*; übersetzte in Versen RACINES *Religionlieder*.

2. P. LEONTIUS HOVNIANIAN († 1897) verfaßte *Geschichte der europäischen Staaten, Geschichte der ökonomischen Synoden im Orient*; übersetzte C. NEPOS' *de illustribus viris*.

3. P. LUKAS TERTERIAN († 1897) verfaßte ein *Lehrbuch der Mathematik* in drei Bänden.

4. P. CHERUBIN SPENIAN († 1886) übersetzte *die Regeln des hl. Benedikt*.

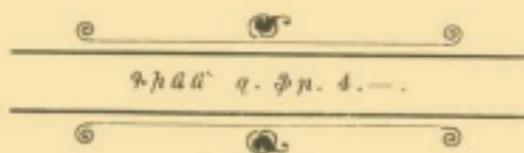
5. P. PHILIPP DJAMDJIAN († 1853) übersetzte drei Bände aus der RODRIGUES' *Christliche Vollkommenheit*, FLORIAN'S *Tobias*; verfaßte *Dizionario italiano-francese-armeno-turco*.

6. P. SERAPION EMINIAN († 1854) übersetzte AVANCINUS' *Betrachtungen*, das *Memoriale vitae sacerdotalis*; verfaßte *Dictionnaire français-armenien-turque*.

Грѣшъ ѡ. 3р. 4.—.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0249042

